Cmentarze w przestrzeni polskich miast

autor: Anna Myślińska

promotor: prof. dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański

POLITECHNIKA GDAŃSKA

Wydział Architektury

Imię i nazwisko autora rozprawy: Anna Myślińska
Dyscyplina naukowa: Architektura

ROZPRAWA DOKTORSKA

Tytuł rozprawy w języku polskim: Cmentarze w przestrzeni polskich miast

Tytuł rozprawy w języku angielskim: Cemeteries in Polish cities

Promotor
podpis
Prof. dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański

Gdańsk, rok 2022

POLITECHNIKA GDAŃSKA

Wydział Architektury

OŚWIADCZENIE

Autor rozprawy doktorskiej: Anna Myślińska

Ja, niżej podpisany(a), wyrażam zgodę/nie wyrażam zgody* na bezpłatne korzystanie z mojej rozprawy doktorskiej zatytułowanej:
Cmentarze w przestrzeni polskich miast
do celów naukowych lub dydaktycznych.[1]

Gdańsk, dnia 12.05.2022 ..... Anna Myślińska .....

podpis doktoranta

Świadomy(a) odpowiedzialności karnej z tytułu naruszenia przepisów ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz. U. z 2006 r., nr 90, poz. 631) i konsekwencji dyscyplinarnych określonych w ustawie Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz. U. z 2012 r., poz. 572 z późn. zm.), [2] a także odpowiedzialności cywilno-prawnej oświadczam, że przedkładana rozprawa doktorska została napisana przeze mnie samodzielnie.

Oświadczam, że treść rozprawy opracowana została na podstawie wyników badań prowadzonych pod kierunkiem i w ścisłej współpracy z promotorem prof. dr hab. inż. arch. Jakubem Szczepańskim~~, drugim promotorem <drugi promotor>, promotorem pomocniczym <promotor pomocniczy>, kopromotorem <kopromotor>~~*.

Niniejsza rozprawa doktorska nie była wcześniej podstawą żadnej innej urzędowej procedury związanej z nadaniem stopnia doktora.

Wszystkie informacje umieszczone w ww. rozprawie uzyskane ze źródeł pisanych i elektronicznych, zostały udokumentowane w wykazie literatury odpowiednimi odnośnikami zgodnie z art. 34 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych.

Potwierdzam zgodność niniejszej wersji pracy doktorskiej z załączoną wersją elektroniczną.

Gdańsk, dnia 12.05.2022 ..... Anna Myślińska .....

podpis doktoranta

Ja, niżej podpisany(a), wyrażam zgodę~~/nie wyrażam zgody~~* na umieszczenie ww. rozprawy doktorskiej w wersji elektronicznej w otwartym, cyfrowym repozytorium instytucjonalnym Politechniki Gdańskiej, Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej oraz poddawania jej procesom weryfikacji i ochrony przed przywłaszczaniem jej autorstwa.

Gdańsk, dnia 12.05.2022 ..... Anna Myślińska .....

podpis doktoranta

*) niepotrzebne skreślić

[1] Zarządzenie Rektora Politechniki Gdańskiej nr 34/2009 z 9 listopada 2009 r., załącznik nr 8 do instrukcji archiwalnej PG.
[2] Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym: Rozdział 7 Odpowiedzialność dyscyplinarna doktorantów, Art. 226

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

POLITECHNIKA GDAŃSKA

Wydział Architektury

OPIS ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Autor rozprawy doktorskiej: Anna Myślińska

Tytuł rozprawy doktorskiej w języku polskim: Cmentarze w przestrzeni polskich miast

Tytuł rozprawy w języku angielskim: Cemeteries in Polish cities

Język rozprawy doktorskiej: polski

Promotor rozprawy doktorskiej: prof. dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański

Data obrony: ……..

Słowa kluczowe rozprawy doktorskiej w języku polski: cmentarze miejskie, zespoły cmentarzy, likwidacja cmentarzy

Słowa kluczowe rozprawy doktorskiej w języku angielskim: urban cemeteries, groups of cemeteries, decommissioning of cemeteries

Streszczenie rozprawy w języku polskim: Przedmiotem badań jest przedstawienie cmentarzy na terenach polskich miast: Gdańska, Krakowa, Lublina, Warszawy i Wrocławia. Na potrzeby pracy przeanalizowano położenie cmentarzy względem współczesnej i historycznej tkanki miejskiej a także względem innych nekropolii, dzięki czemu zidentyfikowano zjawisko występowania zespołów cmentarzy miejskich. Zbadano także zagadnienie likwidacji cmentarzy miejskich i odniesiono je do współczesnych problemów związanych z wpływem nekropolii na środowisko. Wyczerpujący opis wymienionych wyżej zagadnień powstał w oparciu o literaturę tematu, badania źródeł kartograficznych oraz studia obejmujące: historię cmentarzy w wybranych miastach, zestawienie zarówno istniejących jak i nieistniejących cmentarzy we współczesnych granicach administracyjnych tych miast oraz analizę współczesnych funkcji terenów na obszarach nieistniejących już nekropolii. Zebraną wiedzę wykorzystano w celu stworzenia wytycznych dla projektowania nowoczesnych nekropolii miejskich.

Streszczenie rozprawy w języku angielskim: The subject of this research is the presentation of cemeteries in the Polish cities: Gdańsk, Kraków, Lublin, Warsaw and Wrocław. The location of cemeteries in relation to the contemporary and historical urban fabric as well as to other necropolises was analyzed. In the course of research the phenomenon of the occurrence of urban cemetery groups was identified. The issue of the cemeteries decommissioning was also examined and related to contemporary problems of the impact of necropolises on the environment. The comprehensive description of the above-mentioned issues was based on the literature and cartographic sources as well as examination of the history of cemeteries in selected cities, listing both existing and decommissioned cemeteries within the contemporary administrative boundaries of the selected cities and the analysis of contemporary urban functions in the areas of the decommissioned necropolises. The collected data was used to create guidelines for the design of modern urban necropolises.

Anna Myślińska

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

1 WSTĘP

1.1 UZASADNIENIE WYBORU TEMATU PRACY

Traktując cmentarze jako materialny zapis historii, którego znaczenie trudno przecenić, powinniśmy mieć świadomość, że powinien być on jak najlepszy i najtrwalszy, niezależnie od tego, czy dokumentuje dzieje całego narodu, czy niewielkiej lokalnej społeczności.

Duże, dynamicznie rozwijające się miasta stają przed ogromnym wyzwaniem związanym z tym, co nieuchronne, ze śmiercią swoich mieszkańców, a w konsekwencji ich pochówkiem. Obsługujące je cmentarze, często zajmujące ogromne przestrzenie, z wielu powodów (kulturowych, społecznych, historycznych, ekologicznych) powinny być planowane z jak największą dbałością na wielu płaszczyznach. Tymczasem temat ich lokalizacji jest z reguły podejmowany jednowymiarowo i stricte zadaniowo. Badania nad cmentarzami dotyczą zwykle doraźnych problemów. Najczęściej dotyczą ich złej lokalizacji i jej potencjalnego negatywnego wpływu na środowisko lub ich roli w miejskich strukturach terenów zielonych.

Analizowane zagadnienia odnoszą się do współczesnych problemów i współczesnych cmentarzy, choć jednocześnie refleksja na temat ich historycznej roli w przestrzeni miast wydaje się być właściwa i podjęto ją w niniejszej pracy, biorąc pod uwagę fakt, jak wiele z tych obiektów istnieje bądź istniało pełniąc od lat ważną rolę w tkance miejskiej, w świadomości mieszkańców i ich historycznej tożsamości.

Nasi przodkowie, bardziej lub mniej świadomie, mierzyli się z podobnymi do naszych problemami w tej materii: przepełniającymi się nekropoliami, względami higienicznymi, trudnościami w znalezieniu terenów pod nowe cmentarze. Przyjrzenie się cmentarzom, zarówno istniejącym jak i tym, które znikły już z planów miast, pozwala zrozumieć nie tylko dawne, ale i współczesne mechanizmy planowania przestrzeni, w której koegzystują współcześnie żyjący z ich protoplastami, wspomnieniami oraz historycznym osadzeniem.

Rysunek 1

Cmentarz niekatolicki w Rzymie, Fot. Anna Myślińska

Rysunek 2

Widok kościoła i Cmentarza Świętych Niewiniątek w Paryżu autorstwa Charlesa-Louisa Berniera, 1786 r. Cmentarz ten z był najważniejszą nekropolią miasta, miejscem pochówków milionów mieszkańców stolicy.

1.2 CELE PRACY

Zagadnienie cmentarzy miejskich jest fascynujące i zawiera wiele aspektów badawczych. Cmentarze są miejscami zawsze istotnymi dla lokalnych mieszkańców, często zajmują ważne miejsce w świadomości całych społeczności, a nawet narodów. Istnieją także nekropolie znane na całym świecie. W wielu kulturach i religiach cmentarze stanowią symbol życia po

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

śmierci i niosą ze sobą szczególny ładunek emocjonalny dla odwiedzających je ludzi. Są społeczności, które swoje istnienie definiują kontaktem ze zmarłymi przodkami, a cmentarze stanowią nieodłączny element rytuału życia.[3]

Równocześnie nekropolie, jak każde inne elementy tkanki miejskiej, podlegają tym samym prawom, co wszystkie inne składniki krajobrazu zbudowanego: starzeją się, rozrastają, zmniejszają swoją powierzchnię, są likwidowane. Zachodzi interakcja pomiędzy liczbą ludności, rozrastającą się tkanką miejską, a cmentarzami. Pojawiają się czynniki polityczne mające wpływ na zakładanie bądź likwidację cmentarzy. [4] To zderzenie sfery sacrum z profanum przyciągnęło mnie do nekropolii miejskich. By wytyczyć kierunek, w którym prowadzone będą badania i zgłębiany temat nekropolii miejskich, wyznaczono dla pracy następujące cele:

- przeanalizowanie mechanizmów związanych z lokalizacją cmentarzy w kontekście zmieniającej się urbanistyki badanych miast;
- odszukanie zjawisk mających wpływ na proces zakładania i likwidacji cmentarzy;
- odniesienie zebranych informacji do problemów dnia dzisiejszego i wskazanie optymalnych zasad lokalizacji cmentarzy.

1.3 PRZYJĘTE DEFINICJE

1. *cmentarz* - teren, gdzie grzebani są zmarli lub przechowywane są prochy po ich kremacji;[5]
2. *cmentarz nieczynny* – nie prowadzi się na jego terenie nowych pochówków, ale wykorzystuje się istniejące groby;
3. *cmentarz istniejący* – pole cmentarne, niepełniące już funkcji grzebalnych, gdzie znajdują się jeszcze nagrobki;
4. *cmentarz przeznaczony do likwidacji* – cmentarz wobec którego została podjęta procedura likwidacyjna, zmieniająca przeznaczenie terenu;

[3] D. Francis, L. Kellaher, and G. Neophytou, *Sustaining cemeteries: The user perspective*, „Mortality", 2007, t.5, no 1, s.34–52; T. Harvey, *Sacred spaces, common places: The cemetery in the contemporary American city*, „Geographical Review", 2006, t.96, no 2, s.295–312; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996; G.L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, „Journal of Contemporary History", 1979, t.14, no 1, s.1–20.

[4] Na przykład polityczny wymiar Cmentarza Żołnierzy Radzieckich we Wrocławiu.

[5] *Cmentarz*, Wydawnictwo Naukowe PWN n.d., https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/cmentarz;3887127.html, dostęp: 28.02.2019.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

5. *cmentarz nieistniejący* – na terenie byłego cmentarza zlikwidowano nagrobki i przeznaczono pod inną funkcję;[6]
6. *zespół cmentarzy / grupa cmentarzy* – definicja własna: dwa lub więcej cmentarzy, które ze sobą graniczą lub są zlokalizowane w niewielkiej odległości od siebie.

1.4 STAN BADAŃ

Temat cmentarzy jest podejmowany w literaturze nierzadko, a mimo to wciąż pozostały obszary, które mogą być przedmiotem dalszych badań. Do takich zagadnień można zaliczyć rozważania nad problem lokalizacji cmentarzy w miastach. Prace zajmujące się zagadnieniami dotyczącymi nekropolii przedstawiono poniżej, grupując je według podejmowanej tematyki.

1.4.1 PRACE OMAWIAJĄCE SZEROKO TEMATYKĘ SEPULKRALNĄ

Fundamentalne opracowanie Philipa Ariès, *Człowiek i śmierć*, przybliża stosunek ludzi do śmierci analizując ewolucję sposobu obchodzenia się ze zwłokami i stosunku społeczeństwa do śmierci i zmarłych. Wyjaśnia również, co spowodowało zmiany, które pod koniec XVII wieku przeobraziły miejsca chowania zwłok w znane nam dzisiaj cmentarze. W swoim szerokim opracowaniu nie zapomina o przemianach cmentarzy opisując ich zmieniające się formy w Europie i Ameryce Północnej.[7] Szeroko cytowanym i bogatym w fakty dziełem jest książka Jacka Kolbuszewskiego pt. *Cmentarze*[8], gdzie autor podejmuje temat cmentarzy w odniesieniu do terenów Polski. Podobnie jak Ariès skupia się przede wszystkim na aspekcie kulturowym. Rozważania przestrzenne są tu raczej tematem pobocznym. Odnosi się do literatury, wierszy i pieśni, by określić historyczne zmiany w postrzeganiu cmentarzy na obszarze Polski.[9] Innym dziełem badającym wnikliwie i niezwykle szeroko sztukę sepulkralną na przestrzeni wieków jest książka J.S. Curl'a, a *Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*.[10]

J. Rugg w artykule *Defning the place of burial: what makes a cemetery a cemetery?,* stara się w szeroki sposób omówić cechy cmentarzy w

[6] Definicja w pkt 2-5 przyjęte na podstawie: H. Okólska and M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2007.
[7] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2011.
[8] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[9] Ibid.
[10] J.S. Curl, *A Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*, Londyn 1993.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

celu stworzenia zestawu narzędzi, które pozwolą je ocenić. Uważa, że cmentarze powinny być analizowane interdyscyplinarnie, z różnych punktów widzenia. Opisuje je, jako szczególny typ przestrzeni przeznaczonej na grzebanie zwłok. Jakość tej przestrzeni jest wynikową czterech czynników: uwarunkowań cech fizycznych cmentarza, typu własności terenu, sposobu postrzegania cmentarza przez lokalną społeczność i jednostki oraz jego nienaruszalności. Podkreśla upływ czasu, jako istotny czynnik kształtujący postrzeganie cmentarza z punktu widzenia każdego z wymienionych wyżej czynników.[11]

Podsumowując ten typ opracowań dotyczących nekropolii, trzeba przyznać, że istnieje wspomniana już pozycja *Cmentarze*, która dogłębny sposób omawia tematykę polskich cmentarzy. Powstała ona jednak już ponad dwadzieścia lat temu, a od tamtej pory mógłby powstać kolejny rozdział opisujący współczesne nekropolie.

1.4.2 PUBLIKACJE SKUPIAJĄCE SIĘ NA PRZESTRZENI WEWNĘTRZNEJ CMENTARZY

Niniejsze opracowanie nie dotyka prawie wcale zagadnień dotyczących zagospodarowania samych cmentarzy. By omówić stan badań nad nekropoliami trudno jednak pominąć ten temat, tym bardziej, że jest on bardzo chętnie podejmowany przez badaczy. Większa część literatury na temat cmentarzy w Polsce omawia właśnie konkretne nekropolie. Informacje na temat cmentarzy w szerszym kontekście (lokalizacji w danym mieście, historii kształtowania się prawa dotyczącego cmentarzy), znajdują się zwykle w częściach wstępnych tych publikacji.[12]

Zaczynając od zagadnień ogólnych, w pracy *Współczesne tendencje w projektowaniu cmentarzy w Europie,* A. Długozima i M. Rej opisują współczesne rozwiązania projektowe dla cmentarzy.[13] Kolejny artykuł, którego współautorką jest także A. Długozima, omawia rozwiązania stosowane na terenach współcześnie projektowanych cmentarzy celem ochrony środowiska. Nekropoliami na terenie Polski zajmują się między innymi W. Łukasiewicz

[11] J. Rugg, *Defining the place of burial: What makes a cemetery a cemetery?*, „Mortality", 2007, t.5, no 3, s.259–275.

[12] Na przykład: K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987; H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit.; K. Grodziska, *Cmentarze Podgórza*, Secesja, Kraków 1992.

[13] A. Długozima and M. Rej, *Współczesne tendencje w projektowaniu cmentarzy w Europie*, „Przestrzeń i Forma", 2014, t.21, s.203–416. – Autorzy wskazują na zmianę podejścia do cmentarzy jako terenów o jednej wyznaczonej funkcji. Przedstawiają cmentarze, jako potencjalne ogrody dla żywych wskazując, co wydaje się być już dzisiaj oczywiste, przywiązywanie coraz większej wagi do wartości estetycznych krajobrazu cmentarzy. Analizując historyczne tendencje w projektowaniu obiektów tego typu kierują się ku współczesności omawiając na przykładach współczesne projekty, a także analizując, kto był ich autorem.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

w artykule *Stare cmentarze krakowskie ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego z 1898 roku* [14] i A. Królikowska w artykule *Estetyka współczesnych cmentarzy.* [15] Starszą pracą, będącą przewodnikiem projektowania cmentarzy jest książka *On The Laying Out, Planting, And Managing Of Cemeteries: And On The Improvement Of Churchyards* wydana w 1843 r.[16]

Na opisie konkretnych cmentarzy bazują między innymi A. Clayden i J. Woudstra w artykule *Some European approches to twentienth-century cemetery design: Continental solutions for British dillemas*[17] oraz H. Nordh i K. H. Evensen i M. Skår, w artykule a *peaceful place in the city – a qualitative study of restorative components of the cemetery.*[18] a także Richard V. Francaviglia w artykule *The cemetery as an evolving cultural landscape.* [19]

[14] W. Łukasiewicz, *Stare cmentarze krakowskie ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego*, „Rocznik Krakowski", 1898, t.1, s.9–36. – Autor analizuje przykościelne nieistniejące cmentarze Krakowskie. We wstępie barwnie opisuje w jaki sposób wyglądały dawne cmentarze, a raczej pola grzebalne, różniące się znacznie od cmentarzy w czasach autorowi współczesnych. Okres dziejów cmentarzy, o których pisze autor poprzedza transformację podejścia do grzebania zwłok, której skutkiem jest współczesny obraz cmentarzy.

[15] A. Królikowska, *Estetyka współczesnych cmentarzy*, „Opuscula Sociologica", 2012, no 1, s.59–72. – Autorka podnosi problem kiczu na cmentarzach. Powołując się na źródła piśmiennicze próbuje zdefiniować, czym jest podobanie się,, a następnie rozważa jakość zagospodarowania współczesnych przestrzeni grzebalnych, skupiając się na nagrobkach. Ostatecznie diagnozuje powszechne występowanie kiczu w odniesieniu do nagrobków, czy innych elementów, na których wygląd ma wpływ użytkownik cmentarza

[16] J.C. Loudon, *On The Laying Out, Planting, And Managing Of Cemeteries: And On The Improvement Of Churchyards*, Kessinger Publishing, LLC, Londyn 1843.

[17] A. Clayden and J. Woudstra, *Some European approaches to twentieth-century cemetery design: continental solutions for British dilemmas*, „Mortality", 2003, t.8, no 2, s.189–208. – Omawiają cmentarze w Sztokholmie, Kopenhadze, Doorn, Almere (Holandia) i Barcelonie, starając się odkryć ich najlepsze, godne naśladowania cechy. Cechy, które uważane są przez autorów tekstu za wartościowe, to korzystanie z naturalnych uwarunkowań terenu, przy równoczesnym zapewnieniu dobrej funkcjonalności założenia, kształtowanie krajobrazu w sposób zapewniający przestrzenie o różnych cechach i jakości. Chwalą ograniczenie ilości nagrobków, które prowadzi do tworzenia zacisznych miejsc kontemplacji jak również integrowanie cmentarza z krajobrazem zbudowanym i sprawianie, że odzwierciedla on cechy lokalnej społeczności. W końcu zwracają uwagę na jakość jaką jest tworzenie elastycznej przestrzeni grzebalnej.

[18] H. Nordh, K.H. Evensen, and M. Skår, *A peaceful place in the city—A qualitative study of restorative components of the cemetery*, „Landscape and Urban Planning", 2017, t.167, s.108–117. – artykuł skupia się na przestrzeni wewnętrznej cmentarza i jej aspektach atrakcyjnych dla lokalnej społeczności. Przestrzeń cmentarza jest porównywana z przestrzenią parków, ale wskazuje się na inny ładunek emocjonalny, jaki niesie i konsekwencje tego stanu rzeczy.

[19] R. V Francaviglia, *The cemetery as an evolving cultural landscape*, „Annals of the Association of American Geographers", 1971, t.61, no 3, s.501–509. – Autor analizuje cmentarze w południowej części Willamette Valley w stanie Oregon. Wyciągając wnioski ze swoich badań rozszerza je na inne nekropolie w Stanach Zjednoczonych. Dowodzi, że cmentarze są odbiciem społeczeństwa w danym momencie czasu (zmiana stylu nagrobków w zależności od okresu, w którym były stawiane). Wskazuje, że odzwierciedlają one relacje społeczne na danym terenie. Analizuje, w jaki sposób cmentarze się rozrastają, porównując ten proces do narastania tkanki miejskiej wokół historycznego centrum. Ostatecznie konkluduje, że przestrzenie cmentarzy na terenie

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Nad aspektem historycznym w kształtowaniu cmentarzy pochyla się między innymi J. Rugg, w dwóch swoich artykułach *Lawn cemeteries: the emergence of a new landscape of death*[20] i *Choice and constraint in the burial lanscape: re-evaluating twentith-cemtury commemoration in the English Churchyard*[21] oraz Sara Tarlow, opisująca cechy różnych typów cmentarzy, w tym tzw. Garden cemetery – cmentarza-ogrodu.[22]

Prac na temat cmentarzy wojskowych można znaleźć w literaturze wiele, jednak nie ma potrzeby ich wszystkich tutaj przytaczać. Wymienię jedynie przykładowy artykuł, *Sites of memory in the Holy Land: the design of the British war cemeteries in Mandate Palestine*,[23] analizujący cmentarze wojenne.

Jak opisano już wcześniej, niniejsza praca w małym stopniu skupia nie na wewnętrznej przestrzeni cmentarzy. Przytoczone tytuły z pewnością nie wyczerpują tematu a są jedynie przykładami opracowań na temat cmentarzy. Dodać można tu jeszcze albumy i książki dotyczące poszczególnych, zagnanych cmentarzy. Część z nich, dotyczącą cmentarzy w przebadanych na potrzeby dysertacji miastach, wymieniam w dalszej części tego rozdziału.

Stanów Zjednoczonych są obrazem społeczeństwa wraz z jego podziałami ze względu na status społeczny, poziom majątkowy, czasowe trendy estetyczne etc.

[20] J. Rugg, *Lawn cemeteries : the emergence of a new landscape of death*, 2006, t.33, no August 2006, s.213–233. – Julie Rugg omawia procesy, które spowodowały powstanie i spopularyzowanie tak zwanych Lawn cemeteries – cmentarzy trawnikowych. Opisuje historię kremacji, wskazując, że od 1807 r. w Anglii rosło zainteresowanie kremacją, która została zalegalizowana w 1902, co nie oznacza, że wcześniej nie była wykonywana. Pisze o tym, że już w okresie międzywojennym uznawano cmentarze wiktoriańskie za brzydkie i problematyczne z powodu ciągłej konieczności powiększania ich powierzchni. Jedną z większych ich wad były komplikacje związane z przycinaniem trawnika na cmentarzach, gdzie nagrobki były położone bardzo blisko siebie. Cytuje źródła opisujące stosunek do estetyki wiktoriańskich (przedwojennych) cmentarzy, barwnie krytykujące brak gustu osób wybierających nagrobki dla swoich bliskich. Wspomina także o zmianie stosunku do klasowości, który cechował epokę międzywojenną i wskazanie, że ludzie epoki wiktoriańskiej byli za bardzo skupieni na rozdziale klas społecznych. Wywodzące się estetycznie z cmentarzy militarnych, gdzie wszyscy zabici byli równi, cmentarze trawnikowe, były odpowiedzią na powyższe zarzuty. Końcowa część artykułu analizuje, co mówi o społeczeństwie i jego stosunku do zmarłych tak gwałtowne umiłowanie do cmentarzy trawnikowych, które po drugiej Wojnie Światowej się skończyło. Zmarli byli wówczas bardzo ważni dla narodu brytyjskiego i cmentarze były odwiedzane masowo.

[21] J. Rugg, *Choice and constraint in the burial landscape: Re-evaluating twentieth-century commemoration in the English churchyard*, „Mortality", 2013, t.18, no 3, s.215–234. – W tekście autorka omawia zwyczaje pogrzebowe w dwudziestowiecznej Anglii, wskazując na konieczność wzięcia pod uwagę kontekstu życia codziennego, które na te zwyczaje wpływa. Odnosi się do praktycznych aspektów utrzymania cmentarza i nagrobków, które w dużym stopniu mają pływ na wygląd obecnych cmentarzy. Praca skupia się głównie na omówieniu zwyczajów i praktyk pogrzebowych i związanych z żałobą po zmarłym.

[22] S. Tarlow, *Landscapes of memory: the nineteenth-century garden cemetery*, „European Journal of Archaeology", 2000, s.217–239.

[23] R. Fuchs, *Sites of memory in the Holy Land: The design of the British war cemeteries in Mandate Palestine*, „Journal of Historical Geography", 2004, t.30, no 4, s.643–664.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

1.4.3 PRACE OMAWIAJĄCE CMENTARZE W MIEŚCIE

Historia relacji pomiędzy lokalizacją cmentarzy a miastem jest omawiana jako temat poboczny w wielu publikacjach, na przykład w pracy *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*.[24] Artykuł, który skupia się na tym zagadnieniu i przybliża je na przykładzie Łodzi to *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*. [25] W części dotyczącej genezy i lokalizacji cmentarzy zawarto kompendium wiedzy dotyczącej zdarzeń historycznych, które kształtowały krajobraz nekropolii miejskich. Niestety część poświęcona współczesności nie wybiega poza zestawienie aktów prawnych, które regulują lokalizację cmentarzy w Polsce oraz zestawienie łódzkich nekropolii, bez refleksji nas ich usytuowaniem w kontekście zmieniających się granic, czy obszarów zabudowanych miasta.

W najnowszych artykułach na temat nekropolii miejskich autorzy zajmują się często aspektami ekologicznymi, na przykład H. Nordh i K. H. Evensen w artykule *Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia*[26] lub *An ecological approach for the evaluation of an abandoned cemetery as a green area: The case of Ankara / Karakusunlar cemetery*.[27] Inne badania obrazujące rolę cmentarzy w miejskich ekosystemach analizują wpływ ich istnienia na bioróżnorodność roślin i zwierząt zamieszkujących tereny miejskie.[28] Istnieje także szereg badań dokumentujących negatywne skutki istnienia nekropolii dla okolicznych siedzib ludzkich. Zagadnienia dotyczące zanieczyszczeń środowiska związanych z terenami cmentarzy omawiane są przede wszystkim w dwóch aspektach: zanieczyszczenia gleby oraz wód gruntowych. Ten pierwszy rodzaj

[24] A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu Beata Gawryszewska, Warszawa 2011.

[25] E. Klima, B. Wycichowska, and W. Popek, *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica", 2019, no 35, s.73–93.

[26] H. Nordh and K.H. Evensen, *Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2018, t.33, s.80–91. – Autorzy omawiają cmentarze z punktu widzenia rozważań nad możliwością włączenia ich formalnie w system zielonych przestrzeni miejskich. Omawiają w jaki sposób przestrzeń cmentarzy jest używana i postrzegana przez społeczność. Dostrzegając potrzebę obcowania ludzi z zielenią wskazują cmentarze jako tereny alternatywne dla parków, czy lasów.

[27] A. Uslu, *An ecological approach for the evaluation of an abandoned cemetery as a green area: The case of Ankara /Karakusunlar cemetery*, „African Journal of Agricultural Research", 2010, t.5, no 10, s.1043–1054.

[28] F. Morelli et al., *Cemeteries support avian diversity likewise urban parks in European cities: Assessing taxonomic, evolutionary and functional diversity*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2018, t.36, s.90–99; R. Nowińska, A. Czarna, and M. Kozłowska, *Cemetery types and the biodiversity of vascular plants – A case study from south-eastern Poland*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2020, t.49, no December 2019; I. Kowarik et al., *Biodiversity functions of urban cemeteries: Evidence from one of the largest Jewish cemeteries in Europe*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2016, t.19, s.68–78.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

zanieczyszczeń został opisany między innymi w artykułach *Potential Ecological Risk of Heavy Metal Distribution in Cemetery Soils*,[29] *Mineral Contamination from Cemetery Soils: Case Study of Zandfontein Cemetery, South Africa*,[30] *The impact of cemeteries in Kraków on the natural environment– selected aspects*[31] i *Selected Elements in the Soils Covering Mass Graves from World Wars I and II in Southeastern Poland*,[32] natomiast ten drugi na przykład w pracy pod tytułem *Groundwater contamination sourced from the main cemetery of Tabriz, Iran*[33] opisującej zagadnienie na podstawie konkretnego cmentarza, oraz w pracy *Impact of cemeteries on groundwater contamination by bacteria and viruses – a review*, która jest bardzo interesującym opracowaniem, podsumowującym badania nad zanieczyszczeniami wód spowodowanymi obecnością cmentarzy na różnych kontynentach. Przykłady cmentarzy o najgorszym wpływie na obszary sąsiadujące, zwłaszcza na obecność niebezpiecznych dla zdrowia ludzkiego zanieczyszczeń wód gruntowych, znajdują się jednak zazwyczaj w krajach słabo rozwiniętych, w Afryce i Ameryce Południowej.[34]

Niejedna praca koncentruje się na badaniu zieleni znajdującej się na cmentarzach. Na przykład w artykule *Problems of Military Cemeteries Greenery - Case Study of the Military Cemetery in Zvolen*[35], przebadano cmentarze wojskowe celem inwentaryzacji typów roślin na nich występujących. Zieleń cmentarna została także przebadana i opisana w artykule *Some Aspects Of Greenery Restoration And Maintenance Management Of Woody*

[29] S.A. Amuno, *Potential ecological risk of heavy metal distribution in cemetery soils*, „Water, Air, and Soil Pollution", 2013, t.224, no 2.

[30] C. Jonker and J. Olivier, *Mineral contamination from cemetery soils: Case study of Zandfontein Cemetery, South Africa*, „International Journal of Environmental Research and Public Health", 2012, t.9, no 2, s.511–520.

[31] J. Żychowski, *The impact of cemeteries in Kraków on the natural environment– selected aspects*, „Geographia Polonica", 2011, t.84, no 1, s.13–32.

[32] J. Żywachowski, *Selected Elements in the Soils Covering Mass Graves from World Wars I and II in Southeastern Poland*, „Minerals", 2021, t.11, no 3, s.275.

[33] L. Rodrigues and A. Pacheco, *Groundwater contamination from cemeteries cases of study*, „Environmental 2010: Situation and Perspective for the European Union", 2003, no May 2003, s.1–6.

[34] J. Żywachowski and T. Bryndal, *Impact of cemeteries on groundwater contamination by bacteria and viruses – a review*, „Journal of Water and Health", 2015, t.13.2, s.285–302; L. Rodrigues and A. Pacheco, *Groundwater contamination from cemeteries cases of study*, „Environmental 2010: Situation and Perspective for the European Union", 2003, t.17:2, no May 2003, s.172–182; C. Jonker, J. Olivier, *Mineral contamination from cemetery soils: Case study of Zandfontein Cemetery, South Africa*..., op. cit.; S.A. Amuno, *Potential ecological risk of heavy metal distribution in cemetery soils*..., op. cit.; A.L. Spongberg and P.M. Becks, *Organic contamination in soils associated with cemeteries*, „Soil and Sediment Contamination", 2000, t.9, no 2, s.87–97.

[35] D. Halajová, D. Petreková, and M. Bihuňová, *Problems of Military Cemeteries Greenery-Case Study of the Military Cemetery in Zvolen*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering", 2017, t.245, no 5.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Plants In Cemeteries In Nitra, Slovakia.[36] Inną pracą, analizującą dystrybucję zieleni miejskiej, w tym cmentarnej jest *Urban Greenery in the Greatest Polish Cities: Analysis of Spatial Concentration*.[37]

Ciekawym zagadnieniem jest relacja jaka istnieje pomiędzy funkcjonującymi już lub planowanymi nekropoliami, a lokalną ludnością. Tym zagadnieniem zajmują się na przykład D. Francis, L. Kellaher i G. Neophytou - *Sustaining cemeteries: the user perspective.* [38] G. Bennett i P.J. Davies w artykule *Urban cemetery planning and the conflicting role of local and regional interests* poszerzają swoje rozważania o kontekst prawa lokalnego.[39] Aspekt prawny lokalizacji cmentarzy jest też tematem publikacjach *Planistyczne problemy lokalizacji cmentarza,*[40] *Planning for the Disposal of the Dead,*[41] oraz *Cmentarze w polskim prawie administracyjnym.* [42] W polskich publikacjach analizujących prawo, wyczuwalne jest to, że autorem są prawnicy a nie osoby faktycznie z tych aktów korzystające, np. architekci czy urzędnicy państwowi. Na przykład w artykule D. Janickiego autor pomieszał niestety parametry, które muszą być określone dla cmentarzy w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, z opisem technicznym będącym częścią projektu cmentarza. Nie będąc autorką projektu cmentarza, nie mam

[36] D. Halajová and R. Kubišta, *Some Aspects Of Greenery Restoration And Maintenance Management Of Woody Plants In Cemeteries In Nitra, Slovakia*, „Acta Horticulturae et Regiotectuare", 2014, t.17, no 2, s.29–34.

[37] E. Antczak, *Urban Greenery in the Greatest Polish Cities : Analysis of Spatial Concentration*, „International Journal of Urban and Civil Engineering", 2017, t.11, no 5, s.578–585.

[38] D. Francis, L. Kellaher, G. Neophytou, *Sustaining cemeteries: The user perspective*..., op. cit. – Autorzy starają się określić wartość, jaką cmentarze mają dla odwiedzających. Analizują jakie grupy wyznaniowe i w jakich okolicznościach przychodzą by odwiedzić zmarłych. Z badań wynika, że większość odwiedzających udaje się na groby najbliższej rodziny, mimo to istnieją groby oraz cmentarze, które stają się atrakcją turystyczną. Ciekawym spostrzeżeniem jest fakt, że cmentarze odgrywają rodzaj przystani dla ludności napływowej, powodując jej większe zadomowienie.

[39] G. Bennett and P.J. Davies, *Urban cemetery planning and the conflicting role of local and regional interests*, „Land Use Policy", 2015, t.42, s.450–459. – Autorzy poruszają problem cmentarzy w kontekście zmieniającej się tkanki miejskiej i struktury społecznej, zwracając uwagę na fakt, że pierwsze cmentarze, zakładane poza Sidney w odległości umożliwiającej dojście do nich na piechotę już dawno zostały otoczone przez tkankę miejską. Poruszają także problem postępujących zmian w strukturze społecznej rozpatrywanej pod kątem wyznaniowym, uwypuklając zmniejszający się odsetek osób wierzących w stosunku do rosnącej liczby ateistów. Analizują zmiany w australijskim prawie i proces formalny zakładania nowych cmentarzy by wyjaśnić nieprawdopodobny stopień skomplikowania i konieczność wzięcia pod uwagę bardzo dużej ilości czynników przy planowaniu lokalizacji nowych cmentarzy, konkludując ostatecznie, że wartość obszarów zajmowanych przez cmentarze będzie ostatecznie wynikała z tego, jakie podejście ma do nich społeczeństwo.

[40] M. Rosegnal, *Planistyczne problemy lokalizacji cmentarza*, red. D. Karkut et al., Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego ; Oficyna Prawnicza, Wrocław 2015.

[41] B. Carlton and C. Coutts, *Planning for the Disposal of the Dead*, „Journal of the American Planning Association", 2010, t.76, no 3, s.305–317.

[42] D. Janicki, *Cmentarze w polskim prawie administracyjnym*, 2014, t.2014, no 4, s.4–21.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

doświadczenia by wyjaśnić, w jaki sposób prawo dotyczące cmentarzy jest implementowane i jakie realne problemy powstają na etapie przygotowywania, i realizacji takich inwestycji. Takich informacji w wymienionych artykułach braknie. Problemem lokalizacji cmentarzy powstałych na podstawie współczesnego prawodawstwa zajęła się także A. Długozima w publikacji pt. *Lokalizacja współczesnych cmentarzy komunalnych w Polsce.* Jej analiza wybiega poza ramy przepisów prawnych. W swoim badaniu autorka wyróżnia między innymi cmentarze sytuowane w sąsiedztwie historycznych cmentarzy oraz innych terenów zieleni urządzonej. Dodatkowo w tekście zawarto spostrzeżenie, „*że większość współczesnych cmentarzy komunalnych zbudowano w otoczeniu terenów, które pełnią aktualnie lub pełniły w przeszłości funkcje grzebalne*". Na potrzeby artykułu przebadano 63 cmentarze komunalne założone w Polsce w latach 1999-2019. 18 z tych nekropolii założono w sąsiedztwie cmentarzy historycznych.

1.4.4 LITERATURA OMAWIAJĄCA LIKWIDACJĘ CMENTARZY

Kolejnym interesującym zagadnieniem dotyczącym cmentarzy jest ich likwidacja. Ma ona niebagatelny wpływ na obszary miejskie, oznaczając powstanie sporego obszaru, którego potencjał może być różnorako wykorzystany. Zagadnienie to jest omawiane często przez badaczy w kontekście nie tyle urbanistycznym co moralnym.

Pozytywnie na temat likwidacji cmentarzy wypowiada się Z. Allam w artykule *The city of the living or the dead: On the ethics and morality of land use for graveyards in a rapidly urbanised world.*[43] Autor opracowania przychyla się do opinii, że cmentarze miejskie należy przekształcać na tereny mieszkalne. Wskazuje na negatywne skutki obszarów cmentarnych na biosystemy miejskie. Argumentacją przemawiającą za usuwaniem cmentarzy z przestrzeni miejskich jest też seria wymienionych przez autora opracowań wskazujących na wyższość świata żywych nad światem umarłych. O zagadnieniach etycznych związanych z likwidacją grobów pisze również J. Rugg wraz z S. Holland w publikacji *Respecting corpses: the ethics of grave re-*

[43] Z. Allam, *The city of the living or the dead: On the ethics and morality of land use for graveyards in a rapidly urbanised world*, „Land Use Policy", 2019, t.87. – Allam Zaheer rozważa sensowność utrzymywania terenów przepełnionych cmentarzy w obrąbach gęstej tkanki miejskiej dużych aglomeracji. Patrzy na temat cmentarzy w mieście pod kątem moralnym, wskazując potrzebę odwiedzania grobów zmarłych przez bliskich pozostających w żałobie. Wskazując na wysokie ceny pochówków miejskich informuje jednocześnie, że przywilej chowania zmarłych w bliskiej okolicy swojego zamieszkania na atrakcyjnych inwestycyjnie terenach miejskich pozostaje, z powodów finansowych, zarezerwowany jedynie dla zamożniejszej części społeczeństwa.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

use. [44] Z ich badań wynika jednak, że w powszechnej opinii społecznej funkcjonuje przekonanie, że składanie kolejnych zwłok na miejsce już istniejących grobów jest niemoralne. Na gruncie polskim podobne wnioski (brak zgody na naruszenie przestrzeni cmentarnej) można wyciągnąć na podstawie publikacji A. Pilarczyk[45], a także rekcji lokalnej ludności na likwidację cmentarza w Lublinie.[46] Inną stroną tego samego problemu zajmuje się L. Kong w niezwykle interesującym artykule *No Place, New Places: Death and its Rituals in Urban Asia*. Autorka analizuje tutaj nowoczesne sposoby chowania zmarłych wynikające z braku miejsca w przeludnionych chińskich miastach.[47]

Artykuł Dianne H. Kay, *Cemetery relocation: emerging urban land developement issue* analizuje problemy jakie pojawiają się, gdy dawne miejsca pochówku odkrywane są w miejscach realizowanych inwestycji z powodu braku jakiejkolwiek wiedzy na ich temat. Autorka skupia się na aspekcie ekonomicznym takich sytuacji. [48] W publikacji *The making of urban 'healtheries' : the transformation of cemeteries and burial grounds in late-Victorian East London* wspomina się, że w trakcie likwidacji cmentarzy przykościelnych w Londynie te nastroje społeczne zostały wyrażone w przepisach prawa lokalnego zabraniających budowy obiektów kubaturowych na terenie dawnych nekropolii. [49] Historycznymi zmianami lokalizacji cmentarzy zajęli się również

[44] J. Rugg and S. Holland, *Respecting corpses: the ethics of grave re-use*, „Mortality", 2017, t.22, no 1, s.1–14. – Autorki omawiają opcje radzenia sobie właścicieli cmentarzy w Anglii z ich przepełnianiem się koncentrując się na możliwości ponownego użycia grobów. Autorki twierdzą, że ponowne użycie grobów jest sposobem na zyskanie niedrogiej i rozsądnej przestrzenie grzebalnej dla przeludnionych miast. Ponieważ w Wielkiej Brytanii nie ma tradycji ponownego użycie przestrzeni grzebalnych, głosy przeciwne temu rozwiązaniu wskazują na chęć by zmarli pozostali w spokoju na swoich miejscach. Autorki dowodzą, że nie istnieje możliwość zachowania grobu na zawsze a zakup ziemi pod grób bezterminowy ma jedynie zagwarantować kontrolę nad tym, co stanie się z ciałem zmarłego po śmierci.

[45] A. Pilarczyk, *Methods of commemorating liquidated cemeteries and former cemetery areas as an expression of remembrance, relief, and respect for a sacred place*, „Czasopismo Techniczne", 2019, no 2, s.57–70.

[46] A. Jurkowski, *Kurier Lubelski*, 2011, https://kurierlubelski.pl/unicka-nie-chca-marketu-na-cmentarzu-maja-poparcie-radnych/ar/419302.

[47] L. Kong, *No place, new places: Death and its rituals in urban Asia*, „Urban Studies", 2012, t.49, no 2, s.415–433.

[48] D.H. Kay, *Cemetery relocation: Emerging urban land development issue*, „Journal of urban Planning and Development", 1998, t.124, no 1, s.1–10.

[49] T. Brown, *The making of urban ' healtheries ' : the transformation of cemeteries and burial grounds in late-Victorian East London q*, „Journal of Historical Geography", 2013, t.42, s.12–23. – Artykuł ten porusza kwestię projektów, które miały promować moralną i socjalną poprawę miejskiego społeczeństwa poprzez tworzenie „obszarów zdrowia". W artykule omówione są XIX wieczne trendy mające poprawić jakość życia dzieci, pospólstwa i klasy średniej w Londynie, której stan badano od lat trzydziestych XIX wieku w związku ze zmianami wywołanymi industrializacją i urbanizacją przestrzeni, w której żyła, poprzez organizację przestrzeni zielonych na których lokowane były place zabaw i zieleńce promujące zdrowy tryb życia. Pomiędzy 1882 a 1900 r. ponad 100 cmentarzy zostało przekształconych na parki i place zabaw. Organizacja „Metropolitan Public Garden, Boulevard and Playground Association" (The MPGA) koordynowała prace nad projektem. W 1884 wszedł w życie akt prawny zakazujący budowania na terenach pocmentarnych tym samym ziemie te straciły potencjał komercyjny. MPGA zorientowało

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Jakub Szczepański i Piotr Samól w rozdziale książki, *Nekropolie Pomorza*.[50] Likwidacja i powojenne losy cmentarzy poniemieckich omówione zostały w artykule *Niemieckie cmentarze na Ziemiach Zachodnich jako miejsca niepamięci*.[51]

1.4.5 LITERATURA DOTYCZĄCA CMENTARZY W GDAŃSKU, KRAKOWIE, LUBLINIE, WARSZAWIE I WROCŁAWIU

Podczas badań nad cmentarzami gdańskimi, ważnym źródłem informacji była Encyklopedia *Gedanopedia*[52] dostępna online, w której zawarte są miedzy innymi dane na temat gdańskich cmentarzy. Informacji o cmentarzach z przed czasu reformy cmentarnictwa dostarczają między innymi książki *Śmierć w mieście Hanzeatyckim*, Edmunda Kizika[53] i *Ossuaria w kontekście badań archeologicznych Kępy Dominikańskiej*. [54] Niezastąpionym źródłem informacji były poszczególne artykuły zawarte w książce *Nekropolie Pomorza*,[55] która wielowątkowo omawia temat nekropolii, nie tylko pomorskich. Informacje na temat zakładania cmentarzy przy Wielkiej Alei zawiera monografia Anny Kruger.[56]

Przy badaniach cmentarzy krakowskich źródłem informacji o nieistniejących nekropoliach była przede wszystkim *Encyklopedia Krakowa,*[57] korzystano również z prac: *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa,*[58] *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa dla Krakowa*,[59] *Cmentarz*

się, że nieużywane cmentarze przykościelne, są potencjalnym źródłem ziem, które można przekształcić na parki.

[50] J. Szczepański and P. Samól, *Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Gdańsk 2017, s.227–244.

[51] A. Stachowiak, *German Cemeteries in the Western Lands as the Places of Oblivion*, „Prace Etnograficzne", 2015, t.43, no 2, s.123–140.

[52] *GEDANOPEDIA*, Fundacja Gdańska n.d., https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Strona_główna, dostęp: 12.04.2020.

[53] E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI-XVIII wieku - studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1998.

[54] M. Szyszka, *Ossuaria w kontekście badań archeologicznych Kępy Dominikańskiej*, [w:] *Nowożytne Ossuaria z klasztoru dominikańskiego w Gdańsku. Wyniki badań interdyscyplinarnych*, red. A. Pudło, M. Hanneberg, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2017, s.47–66.

[55] J. Borzyszkowski, ed., *Nekropolie Pomorza*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Instytut Kaszubski, Gdańsk 2017.

[56] A. Kruger, *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku 1867 - 1945*, Fundacja Terytorialna Książki, Gdańsk 2021.

[57] A. H. Stachowski, ed., *Encyklopedia Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa - Kraków 2000, http://krakow.tatko41.pl/encyklopedia/spis/spis.html, dostęp: 2000.

[58] K. Hodor, *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa*, „Czasopismo Techniczne. Architektura", 2012, t.R. 109 z.2, s.279–286.

[59] M. Rożek, *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*, red. H. Stachowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa - Kraków 1993, Wydanie I; K. Hodor, *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa*..., op. cit.; J. Stachowski, Antoni Henryk; Burek

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rakowicki w Krakowie (1803–1939), [60] *Dwieście lat krakowskiej nekropolii,*[61] *Stare cmentarze krakowskie ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego,* [62] *Sztuka w kręgu Krakowskich Dominikanów,* [63] *Sprawozdanie z badań archeologicznych na terenie cmentarza w 2009 roku - II etap badań,*[64] *Cmentarze Pogórza.*[65]

Podczas badaniach cmentarzy lubelskich znaleziono niestety niewiele informacji. Najlepszym, choć skąpym, źródłem danych okazała się książka *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej*,[66] Zawarte w niej informacje są jedynie powielane w nowszych publikacjach.[67] Dodatkowe informacje na temat cmentarzy epidemicznych znaleziono jeszcze we fragmencie artykułu *Kopacze — grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*.[68] Informacje na temat współczesnych cmentarzy uzyskano ze stron Internetowych np. parafii które nimi zarządzają, lub krótkich artykułów prasowych na przykład: *Cmentarz komunalny przy ul. Droga Męczenników Majdanka*,[69] *Unicka: Nie chcą marketu na cmentarzu, mają poparcie radnych*.[70]

Do najważniejszych źródeł informacji przy badaniach dotyczących cmentarzy warszawskich zaliczyć należy *Przewodnik historyczny po cmentarzach Warszawy.*[71] Poza tym informacje na temat cmentarzy stolicy

Ryszard; Kalisiewicz, Dariusz; Iwański, Zbigniew; Kozłowska-Miroch, Joanna; Pisiewcz, Iwona; Poniewierska, Maria; Siwoń, ed., *Encyklopedia Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 2000.

[60] K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*..., op. cit.

[61] K. Grodziska, *Dwieście lat krakowskiej nekropolii*, [w:] *Krakowska teka konserwatorska tom III Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Urząd Miasta Krakowa Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego Oddział Ochrony Zabytków, Kraków 2003, s.11–42.

[62] W. Łukasiewicz, *Stare cmentarze krakowskie ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego*..., op. cit.

[63] K. Markiewicz, Anna; Bocian, ed., *Sztuka w kręgu Krakowskich Dominikanów*, Wydawnictwo Esprit SC, Kraków 2013, 1 ed.

[64] G. Zaitz, Emil; Zaitz, Michał; Zaitz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na terenie cmentarza w 2009 roku - II etap badań*, Kraków 2009.

[65] K. Grodziska, *Cmentarze Podgórza*..., op. cit.

[66] L. Popek et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin 1990, http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=9055, dostęp: 1990.

[67] Na przykład w książce: P. Dymmel and R. Litwiński, *Cmentarze Lubelskie*, Archiwum Państwowe w Lublinie, Lublin 2015.

[68] A. Karpiński, *Kopacze — grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 2014, t.62, no 3, s.367–378.

[69] *Cmentarz komunalny przy ul. Droga Męczenników Majdanka*, n.d.

[70] A. Jurkowski, *Unicka: Nie chcą marketu na cmentarzu, mają poparcie radnych*, 2011, https://lublin.naszemiasto.pl/unicka-nie-dla-marketu-na-cmentarzu-popieraja-radni/ar/c4-966347, dostęp: 3.02.2022.

[71] K. Mórawski, *Przewodnik historyczny po cmentarzach warszawskich*, Wydawnictwo PTTK "Kraj," Warszawa 1989.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

zostały zebrane między innymi z takich opracowań jak: *Z historyi ulic i uliczek warszawskich,*[72] *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*.[73]

Przy badaniach cmentarzy wrocławskich korzystano przede wszystkim z książki *Cmentarze dawnego Wrocławia,* zawierającej ogrom informacji na temat wszystkich przedwojennych cmentarzy Wrocławia. Było to główne źródło wiedzy na temat nieistniejących cmentarzy Wrocławia.[74] Pozostałe wiadomości zostały zebrane z poszczególnych stron Internetowych cmentarzy parafialnych lub komunalnych. Brakuje na dzień dzisiejszy opracowania, które omawiałoby najnowsze cmentarze Wrocławia.

Dodatkowo posłużono się literaturą nadającą kontekst historyczny opowieści o cmentarzach. Zapewne nie cała literatura związana z tym tematem została wykorzystana, jednak pokazanie historii miast nie jest tematem tej pracy. Zebrane informacje miały za zadanie jedynie przybliżyć kontekst w jakim cmentarze na danym terenie powstawały. Ma to pozwolić czytelnikowi, na przykład korzystając z aneksu do tej pracy, prześledzić, w jakich okolicznościach powstawały dane nekropolie i być może wyciągnąć dodatkowe wnioski, niekoniecznie zawarte w tej dysertacji.

Przy badaniu przemian historycznych Gdańska posłużono się informacjami zawartymi w następujących opracowaniach: *Przekształcenia obszaru śródmieścia Gdańska*,[75] *Dilemmas of Identity in Contemporary Cities. the City of Gdansk as an Example*, [76] *Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX*, [77] *Gdańsk – przeszłość i współczesność*, [78] *Administracyjny podział i terytorialny*

[72] G. Wiktor, *Z historyi ulic i uliczek warszawskich*, Gebethner i Wolf, Warszawa 1951, http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=731&from=publication, dostęp: 1951.

[73] M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1979.

[74] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit.

[75] P. Lorenz, *Przekształcenia obszaru śródmieścia Gdańska*, [w:] *Gdańsk pomnik historii, teka gdańska 3*, red. A. Kostarczyk, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Gdańsk 1998, s.24–81.

[76] M. Dymnicka and J. Szczepański, *Dilemmas of Identity in Contemporary Cities. the City of Gdansk as an Example*, „Procedia Engineering", 2016, t.161, s.1225–1229.

[77] K. Biskup, *Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX*, [w:] *Gdańsk pomnik historii, teka gdańska 3*, red. Artur Kostarczyk, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Gdańsk 1998, s.115–127.

[78] B. Szermer, *Gdańsk-przeszłość i współczesność*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1971.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

rozwój Gdańska,[79] *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*,[80] *Danzig und seine Bauten*.[81]

Przy opisie historii Krakowa posłużono się opracowaniami: *Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno - krajobrazowego Twierdzy Kraków*,[82] *Przewodnik krakowski wydany staraniem techników krakowskich z najnowszym planem miasta oraz 12 rycinami,* [83] *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*, [84] *Żydowski Kraków Przewodnik po zabytkach i miejscach pamięci*,[85] *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 12, Województwo Krakowskie, Śląsk Cieszyński / Główny Urząd Statystyczny*, [86] *Czytanie Twierdzy Kraków,* [87] *Kraków przedlokacyjny*,[88] *Lokacje na prawie niemieckim*.[89]

[79] M. Gliński and B. Śliwiński, *Administracyjny podział i terytorialny rozwój Gdańska*, Muzeum Gdańska, Fundacja Gdańska n.d., https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ADMINISTRACYJNY_PODZIAŁ_I_TERYTORIALNY_ROZWÓJ_GDAŃSKA#, dostęp: 4.12.2020.

[80] M. Omilanowska, *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki", 2010, t.72, s.293–334.

[81] Herausgegeben vom Weftpreußifchen Architekten und Ingenieur Verien zu Danzig, *Danzig und seine Bauten*, Wilhelm Ernst & Sohn, Berlin 1908.

[82] Wspólny zespół zadaniowy gminy miejskiej Kraków oraz Inicjatywy obywatelskiej "Otwarta Twierdza" fundacji aktywnej ochrony zabytków techniki i dziedzictwa kulturowego "Janus," *Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno - krajobrazowego Twierdzy Kraków*, Kraków 2006.

[83] *Przewodnik krakowski wydany staraniem techników krakowskich z najnowszym planem miasta oraz 12 rycinami*, Komitet IV. Zjazdu Techników Polskich, Kraków 1900.

[84] M. Rożek, *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*..., op. cit.

[85] E. Duda, *Żydowski Kraków Przewodnik po zabytkach i miejscach pamięci*, Vis-avis Etiuda, Kraków 2010, wydanie 3.

[86] Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 12, Województwo Krakowskie, Śląsk Cieszyński / Główny Urząd Statystyczny*, G, Warszawa 1925.

[87] R. Hołda, *Czytanie Twierdzy Kraków*, „Journal od Urban Ethnology", 2014, t.12, s.25–40.

[88] K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, red. Z. Noga, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Krakó¤w 2007, s.5–8.

[89] B. Krasnowski, *Lokacje na prawie niemieckim*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, red. Z. Noga, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Kraków 2007, s.9–11.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Informacje na temat historii Lublina czerpano z opracowań: *Historia Lublina w Liczbach,*[90] *Rozwój przestrzenny Lublina od średniowiecza do współczesności,*[91] *Rozwój urbanistyczny Starego Lublina,*[92]*Lublin.*[93]

Z bogatej literatury dotyczącej Warszawy posłużono się następującymi opracowaniami, które umożliwiły zrozumienie kontekstu historycznego: *Narodziny stolicy : Warszawa w latach 1596-1668 : 9 września-31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie*, [94] *Warszawa dzieje fortyfikacji*, [95] *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 1, M. St. Warszawa, województwo warszawskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczy*,[96] *Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*,[97] *Historia Warszawy*,[98] *The Population of Warsaw in the 20th Century*,[99] *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku.*[100]

Przy opisie historii Wrocławia posłużono się opracowaniami: *Wielokulturowy Wrocław lat 1871–1939*,[101] *Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-*

[90] L.C. for R.S. Statistical Office in Lublin, *Historia Lublina w liczbach History of Lublin in gures Historia Lublina w liczbach, History of Lublin in figures*, red. A. Jakubowsk, U. Bronisz, E. Łoś, Urząd Statystyczny w Lublinie 2017.

[91] D. Kociuba, *Rozwój przestrzenny Lublina od średniowiecza do współczesności*, [w:] *Rozwój przestrzenny Lublina od średniowiecza do współczesności*, Wydawnictwo UMCS 2018, s.21–40, https://www.researchgate.net/publication/328808952_Rozwoj_przestrzenny_Lublina_od_sredniowiecza_do_wspolczesnosci, dostęp: 2018.

[92] C. Gawdzik, *Rozwój urbanistyczny Starego Lublina*, „Ochrona Zabytków", 1954, t.3, no 26, s.143–160.

[93] R. Dunin and H. Gawarecki, *Lublin*, red. Z. Marek, Wydawnictwo Lubleskie, Lublin 1979.

[94] M. Bogucka, *Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Narodziny stolicy : Warszawa w latach 1596-1668 : 9 września-31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, D. Galas, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1996, s.39–47.

[95] L. Królikowski, *Warszawa dzieje fortyfikacji*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2015.

[96] Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 1, M. St. Warszawa, województwo warszawskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczy*, G, Warszawa 1925.

[97] M. Bogucka, „Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku", op. cit.

[98] M.M. Drozdowski and A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972.

[99] A. Gawryszewski, *The Population of Warsaw in the 20th Century*, [w:] *Monografie*, IGiPZ PAN, Warszawa 2009, vol. 10.

[100] F.M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku*, Drukarnia Stanisława Strąbskiego, Warszawa 1848.

[101] S. Kłopot and P. Trojanowski, *Wielokulturowy Wrocław lat 1871–1939*, „Forum Socjologiczne", 2015, t.6, s.33–51.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

XX w.),[102] *18 najważniejszych wydarzeń z historii Wrocławia*,[103] *Wrocław w latach 1939-2017*, [104] *Rejony forteczne we Wrocławiu i ich oddziaływanie na krajobraz północnej części miasta od końca XIX w. do początku XXI*,[105] *Twierdza Wrocław 1890-1918 Monografia*,[106] *Najnowszy zarys dziejów najstarszego Wrocławia*, [107] *Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjnego*, [108] *Najważniejsze przemiany urbanistyczne i architektoniczne po 1945 roku*.[109]

Rozwój urbanistyczny badanych miast został zbadany głównie na podstawie książek i kilku artykułów. Książkami, które analizują to zagadnienie dla wszystkich polskich miast są *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast*[110] i *Zarys historii urbanistyki*.[111] Dodatkowo źródła danych na temat rozwoju urbanistycznego i planowania przestrzennego Gdańska to: *100-lecie nowoczesnej urbanistyki w Gdańsku,*[112] *Gdańsk jego dzieje i kultura,*[113] *Fortyfikacje gdańskie w planach zagospodarowania przestrzennego*

[102] M. Małachowicz, *Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-XX w.)*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.46–49.

[103] B. Maciejewska, *18 najważniejszych wydarzeń z historii Wrocławia*, 2011, https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/56,35762,9233681,18_najwazniejszych_wydarzen_z_historii_Wroclawia,,ga.html, dostęp: 14.01.2021.

[104] G. Strauchold and R. Eysymontt, *Wrocław w latach 1939-2017*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.23–25.

[105] J. Potyrała, Ł. Pardela, and A. Staszewska, *Rejony forteczne we Wrocławiu i ich oddziaływanie na krajobraz północnej części miasta od końca XIX w. do początku XXI*, „Architektura Krajobrazu", 2012, t.43, no 2, s.36–48.

[106] Ł. Pardela and S. Koluszek, *Twierdza Wrocław 1890-1918 Monografia*, Wydawnictwo Via Nova, Wrocław 2017.

[107] E. Małachowicz, *Najnowszy zarys dziejów najstarszego Wrocławia*, Polska Akademia Nauk, Wrocław 2000.

[108] M. Chorowska and M. Goliński, *Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjnego*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.16–21.

[109] A. Gabiś and G. Strauchold, *Najważniejsze przemiany urbanistyczne i architektoniczne po 1945 roku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.25–30.

[110] M. Nowakowski and B. Bańkowska, *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2013.

[111] W. Gruszkowski, *Zarys historii urbanistyki*, red. A. Kubicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1989, 1 ed.

[112] M. Postawka and P. Lorens, eds., *100-lecie nowoczesnej urbanistyki w Gdańsku*, Oficyna Wydawnicza Adam, 2009, Gdańsk 2009.

[113] J. Kowalski, R. Massalski, and J. Stankiewicz, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*, [w:] *Gdańsk jego dzieje i kultura*, Arkady, Warszawa 1969, s.129–265.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

miasta, [114] *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Gdańska.*[115]

Przy zbieraniu informacji na temat planowania przestrzennego w Krakowie, posłużono się opracowaniami: *Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku,* [116] *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa / Spatial plans of the city of Kraków,* [117] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa*, [118] *Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa*,[119] *Plan ogólny Miasta Krakowa 1988,*[120] *Plan ogólny Miasta Krakowa 1967*,[121] *Wielki Kraków rozszerzenie granic miasta w latach 1910-1915 wybrane materiały ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie – Plany*.[122]

By omówić historię planowania przestrzennego Lublina posłużono się takimi publikacjami jak: *Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych*, [123] *Rola planowania przestrzennego w rozwoju miasta Lublina*, [124] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Lublin*.[125]

---

[114] G. Sulikowski, *Fortyfikacje gdańskie w planach zagospodarowania przestrzennego miasta*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, red. E. Pękałą, Nadbałtyckie Centum Kultury, Gdańsk 2009, s.218–235.

[115] Biuro Rozwoju Gdańska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska*, Gdańsk 2015.

[116] J. Purchla, *Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Kraków 2007, Zygmunt No, s.17–28.

[117] I. Styka, *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa / Spatial plans of the city of Kraków*, „Czasopismo Techniczne", 2008, no z.I-A, s.51–67.

[118] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa*, 2014.

[119] Urząd Miasta Krakowa, *Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa*, 1993, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=92565, dostęp: 14.01.2022.

[120] Biuro Rozwoju Krakowa, *Plan ogólny Miasta Krakowa 1988*, Kraków 1988, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49207, dostęp: 10.01.2022.

[121] *Plan ogólny Miasta Krakowa 1967*, 1967, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49205, dostęp: 9.01.2022.

[122] M. Klimas, B. Lesiak-Przybił, and A. Sokół, *Wielki Kraków rozszerzenie granic miasta w latach 1910-1915 wybrane materiały ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie - Plany*, Archiwum Państwowe w Krakowie, Kraków 2010.

[123] D. Kociuba, *Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych*, [w:] *Plany i widoki Lublina XVII-XXI wiek*, red. M. Harasimiuk, D. Kociuba, P. Dymmela, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział Miejski w Lublinie, Lublin 2007, s.14–31.

[124] D. Kociuba, *Rola planowania przestrzennego w rozwoju miasta Lublina*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio B", 2010, t.65, no 1, s.175–193.

[125] Wydział Planowania w Lublinie [Planning department in Lublin], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Lublin, Część I - Uwarunkowania [Study of conditions and directions of spatial development in Lublin, Part I - Conditions]*, 2019; Wydział Planowania w Lublinie [Planning department in Lublin], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Lublin, Część*

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Informacje dotyczące planowania przestrzennego w stolicy pochodzą z książek: *Rozwój przestrzenny Warszawy,*[126] *Społeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku,* [127] *Tradycje urbanistyczne Warszawy,* [128] *Historia i współczesność planowania rozwoju Warszawy* , [129] *Nasza stolica Serwis danych przestrzennych dla m.st. Warszawy* [130] oraz ze *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego Warszawy ze zmianami,* [131] *Społeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*.[132]

By opisać zagadnienie planowania przestrzennego Wrocławia, posiłkowano się pracami: *Wrocław Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym,* [133] *Wrocław rozwój urbanistyczny,* [134] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia*. [135] Dodatkowo cenne informacje na temat planowania przestrzennego Wrocławia odnaleziono w pracach: *Historyczne ogrody działkowe Wrocławia jako element planowego systemu zieleni miejskiej*[136] i *The Wrocław urban planning from general plans to studies on land use planning.*[137]

II - Kierunki [Study of conditions and directions of spatial development in Lublin, Part II - Directions], 2019.

[126] L. Królikowski and M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki Agencja Wydawnicza "Egros," Warszawa 2009.

[127] J. Putkowska, *Społeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, D. Galas, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1996, s.51–66.

[128] A. Jankiewicz and J. Porębska-Srebrna, *Tradycje urbanistyczne Warszawy*, *Straty Warszawy 1939-1945 : raport*, Warszawa 2005.

[129] L. Królikowski, *Historia i współczesność planowania rozwoju Warszawy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", 1997, t.42, no 2, s.127–160.

[130] e-mapa, *Nasza stolica Serwis danych przestrzennych dla m.st. Warszawy*, 2022, https://warszawa.e-mapa.net/, dostęp: 14.01.2022.

[131] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego Warszawy ze zmianami*, Warszawa 2018.

[132] J. Putkowska, „Społeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku", op. cit.

[133] W. Kononowicz, *Wrocław Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1997.

[134] K. Maleczyński, M. Morelowski, and A. Ptaszycka, *Wrocław rozwój urbanistyczny*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1956, 1 ed.

[135] Biuro Rozwoju Wrocławia [Wroclaw Development Office], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia, 2018 [Study of conditions and directions of spatial development in Wrocław, 2018]*, 2018.

[136] K. Gryniewicz-Balińska, *Historyczne ogrody działkowe Wrocławia jako element planowego systemu zieleni miejskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", 2015, t.T. 60, z., s.45--79.

[137] R. Masztalski and P. Kryczka, *The Wrocław urban planning from general plans to studies on land use planning*, „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Oddział Polskiej Akademii Nauk w Lublinie", 2018, t.3.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

W literaturze polskiej próżno szukać szerokich opracowań, skoncentrowanych na relacji cmentarzy z tkanką miejską. Książki mówiące o cmentarzach we wstępach wspominają genezę powstania cmentarza, rzadko jednak tłumaczą dlaczego ta właśnie lokalizacja na opisywaną nekropolię została wybrana. Główna zawartość tego typu literatury koncentruje się na przestrzeni wewnętrznej cmentarzy: nagrobkach, układzie przestrzeni grzebalnej, osobach, które zostały na nich pochowane. Jeśli chodzi o nowsze cmentarze, założone po II wojnie światowej, literatura na ich temat, z wyjątkiem może artykułu A. Długozimy,[138] prawie nie istnieje.

1.4.6 PRACE PORUSZAJĄCE INNE TEMATY ZWIĄZANE Z ZAGADNIENIEM NEKROPOLII

Interesującym artykułem, zawierającym informacje na temat cmentarzy, i dodatkowo trudnym do sklasyfikowania w którejkolwiek z wymienionych wyżej kategorii jest bez wątpienia artykuł *A toponymic approach to the geography of american cemeteries*, w którym autor przeprowadza analizę występujących na terenie Stanów Zjednoczonych nazw cmentarzy i stara się je klasyfikować.[139]

1.5 PRZEDMIOT I ZAKRES BADAŃ

W związku z tym, że cmentarze tylko powierzchownie wydają się być obiektami niezmiennymi i stałymi, a w rzeczywistości cechuje je nietrwałość i labilność, konieczne jest pochylenie się nad **lokalizacją cmentarzy w przestrzeni miejskiej.** Aby zbadać mechanizmy związane ze zmianami relacji

[138] A. Długozima, *Lokalizacja współczesnych cmentarzy komunalnych w Polsce / Location of contemporary communal cemeteries in Poland*, „Prace Geograficzne", 2020, t.161, s.81–106.

[139] W. Zelinsky, *A toponymic approach to the geography of american cemeteries*, „Names", 1990, t.38, no 3, s.209–230. – Wyłonione kategorie nazw cmentarzy to: 1) nazwy standardowe, takie jak np. *Fairview, Evergreen, Oak Grove, Riverside*; 2) nazwy związane ze świętymi, np. *Holy Family*; 3) nazwy biblijne, np. *Zion, Bethel*; 4) nazwy związane z amerykańskimi bohaterami, bądź ideami, takie jak *Liberty*, czy *Washington*; 5) nazwy pocieszające lub kojące, np. *Hope, Harmony*; 6, 7 i 8) nazwy pochodzące od wyznań religijnych, wspólnot etnicznych i organizacji. Te trzy ostatnie są przez autora prawie pomijane jako grupa najmniej ilościowo reprezentowana oraz o najmniejszej inwencji. Jako dygresję można spróbować tu skategoryzować nazwy, na które natrafiono badań do tej pracy. Wyłoniłabym tutaj następujące grupy 1) nazwy związane z parafią lub instytucją, której cmentarz podlega, np. *Cmentarz parafii św. Anny, Cmentarz szpitala św. Gertrudy, cmentarz krematoryjny* 2) nazwy związane z lokalizacją, np. *Cmentarz na Lipkach, Cmentarz Łostowicki*; 3) nazwy związane z tym, kto był w danym miejscu chowany, np. *cmentarz epidemiczny, cmentarz samobójców, cmentarz żydowski* 4) oraz nazwy z dodatkową informacją związaną z tym, że jest to kolejny cmentarz tego samego typu, np. *Nowy Cmentarz Żydowski*. Z niewielkim wyjątkiem niemieckiego cmentarza w Gdańsku, w *nazwie Reich den Totten (Miasto umarłych)*, interesującego nazewnictwa nekropolii w miastach polskich niestety brak. Prawdopodobnie dlatego, że instytucje te nie znajdują się w rękach prywatnych.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

cmentarza do miasta należy skupić się nie tylko na cmentarzach istniejących, ale i tych, które nie oparły się próbie czasu i zostały zlikwidowane.

Analiza cmentarzy została ograniczona do dużych polskich miast. Ich wyboru dokonano opierając się na *uchwale Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.*, w *sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*[140]. W tym akcie prawnym do tzw. *Głównych składników systemu osadniczego*, zalicza się miasta i obszary: Warszawa, Kraków, Gdańsk-Gdynia, Wrocław, Poznań, Katowice – Aglomeracja Górnośląska, Łódź, Szczecin, Bydgoszcz z Toruniem i Lublin. W niniejszej pracy przeanalizowane zostaną następujące miasta: **Warszawa, Kraków, Gdańsk, Wrocław i Lublin.**

Założeniem analizy lokalizacyjnej cmentarzy jest odnalezienie wszystkich cmentarzy, które istnieją bądź istniały na obecnych obszarach administracyjnych wybranych polskich miast. Odrzucono próbę analizy obszarów powiązanych z miastami (aglomeracji), gdyż brak jest obecnie spójnej definicji aglomeracji miejskiej.[141] Choć istnieje zbiór wytycznych, które mogłyby posłużyć

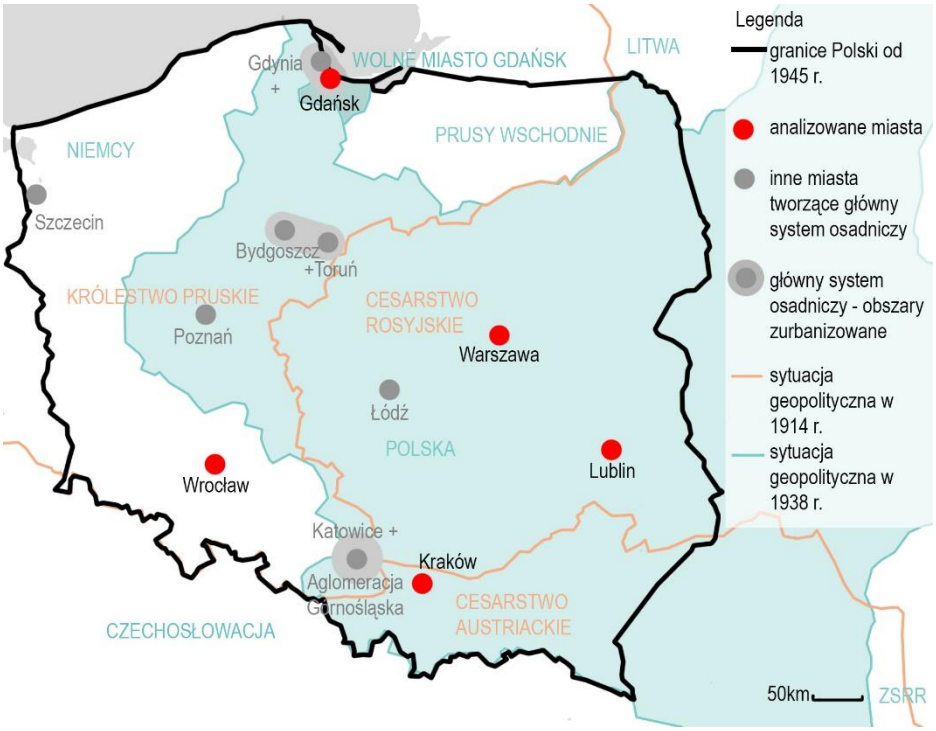

Rysunek 3

Analizowane miasta na mapie Polski w różnych okresach historycznych

określeniu obszarów funkcjonalnych badanych miast, byłyby one bardzo płynne i stanowiłyby zbyt szerokie zagadnienie.

[140] *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (M.P. 2012 poz. 252) [National Spatial Development Concept 2030]*, Rada Ministrów 2012, , 22.

[141] C. Fang and D. Yu, *Urban agglomeration: An evolving concept of an emerging phenomenon*, „Landscape and Urban Planning", 2017, t.162, s.126–136.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Przez pewien czas, przed I i II wojną światową, wszystkie badane miasta znajdowały się pod wpływem lub były zlokalizowane na obszarach różnych państw (Rysunek 3). Czynnik ten obiektywizuje badania, gdyż rozpoznane mechanizmy wydają się być obecne nie tylko w polskiej kulturze. Zgromadzone informacje obejmują dane o cmentarzach istniejących i zlikwidowanych w obecnych granicach administracyjnych wybranych miast. Miasta te reprezentują zróżnicowanie polskich obszarów miejskich różniąc się historią, położeniem i wielkością. Ich powierzchnie i populację podano w (Tabela 1). [142]

Tabela 1 Porównanie badanych miast. Dane z 2018 r.

Miasto	Powierzchnia [km^2]	Populacja
Warszawa	517	1,769,529
Gdańsk	262	464,829
Kraków	327	769,498
Wrocław	293	639,258
Lublin	147	339,811

1.6 METODY BADAWCZE

W tej części zostaną przedstawione metody zbierania informacji do niniejszej pracy oraz ich źródła.

1.6.1 LITERATURA

Informacje na temat badanych cmentarzy, urbanistyki i planowania przestrzennego miast zostały zebrane na podstawie informacji zawartych w literaturze polskiej. Niestety, wiele zagadnień, w szczególności dotyczących poszczególnych cmentarzy, nie została opisana w literaturze fachowej. z pomocą przychodziły wówczas informacje publikowane przez pasjonatów tematu w Internecie. W miarę możliwości zostały one zweryfikowane przy użyciu dostępnej literatury, opisanej już wcześniej w części dotyczącej stanu badań oraz weryfikowane. Sięgano po oryginalne teksty aktów prawnych, dotyczących nakazu zamykania cmentarzy dla poszczególnych miast i innych przepisów wymienianych w literaturze. Przy analizie struktury ludności miast w okresie międzywojennym opierano się na spisach ludności z tamtego okresu.

1.6.2 ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Skany historycznych map i planów miast w większości pochodziły ze stron Internetowych. Niektóre nowsze plany miast z okresu powojennego, które paradoksalnie są trudniejsze do odnalezienia, udało się zakupić w antykwariacie.

[142] Główny Urząd Statystyczny, Główny Urząd Statystyczny, 2018, https://stat.gov.pl/.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Analizowane miasta od dawna były znaczącymi ośrodkami miejskimi i nie brakuje dostępnych powszechnie materiałów kartograficznych je ukazujących. Są one zwykle zeskanowane w doskonałej jakości, dzięki czemu ich analiza nie dostarcza problemów. Nie wszystkie mapy, z których korzystano przy analizie miast, zostały ujęte w bibliografii. W każdym z analizowanych miast bazowano na ponad dwudziestu mapach i planach. Większym wyzwaniem (szczególnie w okresie pandemii i zamknięcia bibliotek) było poszukiwanie rysunków towarzyszących opracowaniom planistycznym. Najczęściej publikowane są w książkach i niestety, w porównaniu do skanów, prezentują słabą jakość.

Mapy obszarów ograniczeń przy gdańskim systemie obwarowań zostały udostępnione w książce *Gdańsk pomnik historii*. [143] Obszary obostrzeń fortecznych, wskazane w przepisach ówczesnego prawa miejscowego na terenie Warszawy, zostały naniesione na zeskanowane mapy za pomocą programu AutoCAD i dalsze analizy były prowadzone na tak utworzonych rysunkach.

Mapy i plany miast stanowiły dobre źródło informacji, ukazujące wielkość cmentarzy, ich związek przestrzenny z tkanką miejską i innymi cmentarzami w danym punkcie czasu. Nie były jednak niezawodne. Dotyczy to przede wszystkim ustalania daty założenia cmentarza (niektóre dopiero założone cmentarze nie były uwzględniane na planach miast) lub dokładnej daty jego likwidacji. Dawne plany miast nie pokazują również starych cmentarzy kościelnych, epidemicznych i samobójców.

Stare opracowania kartograficzne nie są zwykle dokładne pod względem skali, istniała zatem konieczność, aby uzyskane dane były zawsze porównywane z najnowszymi mapami online zawierającymi obrazy satelitarne. W tym celu posługiwano się przede wszystkim portalami Google Maps[144] i Geoportal[145]. Przy porównaniach, jako punkty odniesienia, zwykle brano pod uwagę układ ulic, który okazywał się często najbardziej stałym elementem układu miasta. [146] Nie bazowano na przebiegach rzek ani obwarowań miejskich, ponieważ te zmieniały się w sposób znaczny z biegiem lat.

Przy analizie zmiany funkcji terenów pocmentarnych posługiwano się zdjęciami satelitarnymi z Google Maps i Geoportalu. Tego ostatniego serwisu użyto także przy szacowaniu powierzchni dawnych cmentarzy używając go jako narzędzia do pomiaru powierzchni lub spisywania powierzchni działek, jeśli odpowiadały one pierwotnemu kształtowi nieistniejącego już cmentarza.

[143] K. Biskup, „Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX", op. cit.
[144] *Google Maps*, n.d., https://www.google.pl/maps, dostęp: 20.10.2021.
[145] Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal*, n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020.
[146] Na przykład w Warszawie najbardziej stałym elementem i równocześnie zwykle dość wiernie oddawanym były mosty nad Wisłą.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Narzędzia tego używano także, gdy zachodziła potrzeba wskazania powierzchni współczesnych cmentarzy, w przypadkach, kiedy nie odnaleziono takiej informacji w literaturze bądź na stronach Internetowych.

1.7 TEZY BADAWCZE

Na potrzeby niniejszej pracy wyodrębniono tezy badawcze, które zostaną udowodnione.

1. Częstą metodą lokalizacji nowych cmentarzy w polskich miastach jest ich sytuowanie w pobliżu już istniejących nekropolii. W ten sposób powstają zespoły cmentarzy.
2. Większość zespołów cmentarzy w Polsce powstała bez związku z opracowaniami planistycznymi dla miasta.
3. Likwidacja cmentarzy miejskich jest zjawiskiem powszechnym, ale z największym nasileniem występuje w miastach, w których po wojnie zmieniła się struktura narodowa i religijna mieszkańców.
4. Na terenach zlikwidowanych cmentarzy w znacznej części powstawały parki – proces ten nie powoduje zatem strat ekologicznych.

Sformułowano także poboczną tezę badawczą:

- We współczesnym planowaniu miast, optymalne jest zakładanie mniejszych cmentarzy zamiast zakładania lub powiększania dużych nekropolii.

1.8 STRUKTURA PRACY

Całość z pracy składa się z tekstu głównego oraz aneksu, który stanowi oddzielny zeszyt. W aneksie zostały umieszczone plany analizowanych miast z naniesionymi lokalizacjami cmentarzy. Zdecydowano się na podział na dwa niezależne elementy, by ułatwić czytelnikowi przeglądanie zebranego materiału i umożliwić porównywanie wiadomości znajdujących się na mapach, czy w tabelach cmentarzy do tych map załączonych, do czytanego tekstu.

By przygotować czytelnika do łatwiejszego odbioru pracy, udowodnianie tez badawczych zostało poprzedzone przybliżeniem historii nekropolii miejskich. Dokonano tego na kartach rozdziału drugiego i trzeciego.

Rozdziały czwarty i piąty dotyczą przedstawionych tez badawczych. W toku rozważań tezy te zostaną udowodnione. W rozdziale czwartym zostanie omówione zaobserwowane w toku badań zjawisko powstawania zespołów cmentarzy. Przeanalizowane zostaną czynniki, które mogły przyczynić się do powstawania grup nekropolii. W podrozdziale 4.3 omówione zostanie zakładanie

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

nowych nekropolii w rejonach ograniczeń fortecznych, a w podrozdziale 4.4 pod lupę zostanie wzięty wpływ planowania przestrzennego na powstanie zespołów cmentarzy.

W piątym rozdziale zostanie przybliżone zagadnienie likwidacji cmentarzy. Zostaną w nim udowodnione dwie ostatnie tezy badawcze. Przeanalizowane zostaną przyczyny likwidacji cmentarzy. Zostanie także podniesiony temat sposobu wykorzystania terenów pocmentarnych, co pozwoli na udowodnienie trzeciej z postawionych tez. Następnie wnioski płynące z wcześniejszych rozważań zostaną zestawione z zagadnieniami dotyczącymi ekologii i ochrony środowiska, dzięki czemu zostanie udowodniona ostatnia teza badawcza.

Podsumowanie całej dysertacji zostanie zawarte w rozdziale szóstym. Zebrane zostaną dowody na prawdziwość postawionych tez badawczych, a także przedstawione zostaną obszary, które nie zostały zbadane w niniejszym opracowaniu i zasługują na dalsze przyjrzenie się im. W zakończeniu odniosę się do całości pracy uwzględniając swój własny pogląd na wyniki badań.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

2 ZARYS HISTORII CMENTARZY W KRAJACH ZACHODNIEGO CHRZEŚCIJAŃSTWA

2.1 ZAKRES INFORMACJI ZAWARTYCH W ROZDZIALE

Historia cmentarzy została szczegółowo opisana w wielu opracowaniach, co zostało dowiedzione w rozdziale poświęconym stanowi badań nad tematem. Poniższy tekst zawiera fragmenty informacji dotyczące historii cmentarzy, które mają przybliżyć czytającemu zagadnienie i kontekst pracy, bez konieczności zagłębiania się w inne opracowania. Wprowadzono tu także dygresje dotyczące cmentarzy w miastach azjatyckich, by ukazać najnowsze trendy w podejściu do miejskich terenów grzebalnych.

2.2 NAJSTARSZE CMENTARZE

Na całym świecie znaleźć można pozostałości po cmentarzach stworzonych przez nieistniejące już kultury. Najstarszy odnaleziony grób na ziemiach polskich datowany jest na okres pomiędzy 6000 a 4500 r. p.n.e., co w kontekście informacji, że na obecnych ziemiach polskich ludzie pojawili się już około 300 000 lat temu, czyni go stosunkowo młodym. Pierwszy cmentarz na ziemiach polskich pochodzi z okresu środkowego neolitu – ok. 3500 - 2500 lat p.n.e.[147]

W wielu cywilizacjach prehistorycznych preferowano inhumację od pochówku ciałopalnego, jednak na terenie Polski, Prasłowianie stosowali obie formy.[148] Często stosowano pochówek orientowany[149] – na przykład w kulturze Łużyckiej i w innych ją poprzedzających. [150] Odkryto także cmentarze o rzędowym układzie zakopanych ciał, oraz cmentarzyska liczące do tysiąca grobów urnowych.[151] W kulturze Pomorskiej, datowanej na okres od 550 do 100 r. p.n.e., wykorzystywano groby skrzynkowe, a gdy stosowano pochówek ciałopalny, prochy składowane były w urnach w domach lub w grobach, po kilkanaście urn. Cechą późniejszej kultury Wenedzkiej było zasypywanie

[147] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[148] Tadeusz Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny", 1961, t.14, s.5–135; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[149] J.S. Curl, *A Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*..., op. cit.
[150] Tadeusz Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*..., op. cit.
[151] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

umieszczonego w jakie stosu, na którym palono ciało zmarłego. Forma pochówku ciałopalnego utrzymywała się aż do czasów piastowskich.[152]

W kulturze Mykeńskiej (ok. 1700/1600-1150 p.n.e.) znaleziono groby wewnątrz i poza murami miasta. Wśród cmentarzy wewnątrz murów miejskich

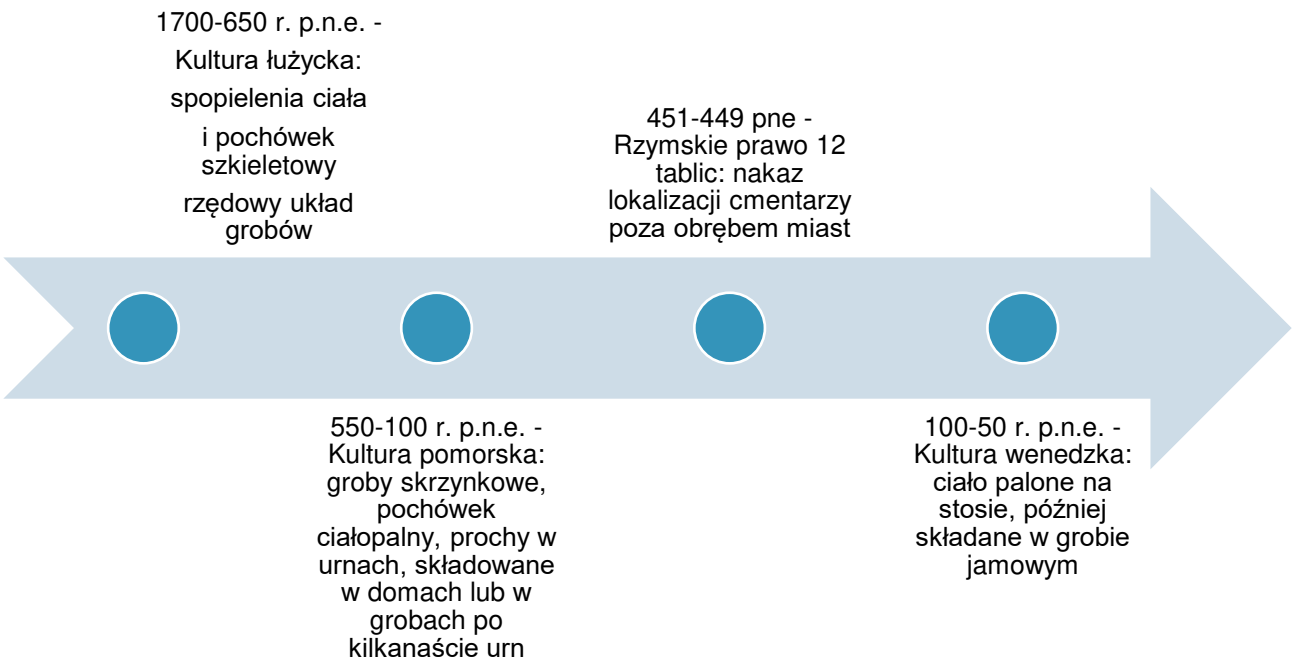
1700-650 r. p.n.e. - Kultura łużycka: spopielenia ciała i pochówek szkieletowy rzędowy układ grobów
550-100 r. p.n.e. - Kultura pomorska: groby skrzynkowe, pochówek ciałopalny, prochy w urnach, składowane w domach lub w grobach po kilkanaście urn
451-449 pne - Rzymskie prawo 12 tablic: nakaz lokalizacji cmentarzy poza obrębem miast
100-50 r. p.n.e. - Kultura wenedzka: ciało palone na stosie, później składane w grobie jamowym

Rysunek 4

Oś czasu: prehistoryczne sposoby chowania zmarłych na terenie dzisiejszej Polski.

można wyróżnić groby pod posadzkami domostw – tu chowano dzieci – najstarszy znaleziony szkielet należał do 15 latka. Poza tym wewnątrz murów znajdowały się niewielkie cmentarze, gdzie chowano dorosłych. [153] Równie często spotykane były cmentarze zlokalizowane poza murami miast. [154] W czasach antycznych lud był zwykle chowany oddzielnie od ważnych przedstawicieli społeczeństwa. Grobowce i mauzolea wznoszono w starożytnej Grecji dla królów, natomiast prości ludzie byli chowani w innych miejscach. [155]

W starożytności zmarli posiadali własne groby, a śmierć była pojmowana jako coś powszechnego, równocześnie darzonego szacunkiem. Cmentarze

[152] Ibid.
[153] C.B. Mee and W. Cavanagh, *Mycenaean Tombs As Evidence for Social and Political Organisation.*, „Oxford Journal of Archaeology", 1984, t.3, no 3, s.45–64. s. 46
[154] Ibid. s. 47
[155] J.S. Curl, *A Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*..., op. cit.; J. Ciechanowicz, *Cień Minotaura*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996, 1 ed.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

zakładane były zwykle w pewnej odległości od miast.[156] Starożytni Rzymianie lokalizowali cmentarze poza murami miast, wzdłuż traktów komunikacyjnych do nich prowadzących.[157] Z lat 451-449 p.n.e. pochodzi *Prawo dwunastu tablic,* pierwsze ujęcie w ramy przepisów rzymskiego prawa zwyczajowego nakazującego lokalizację cmentarzy poza obrębem miast (tablica X i XI). W starożytnym Rzymie wiele nekropoli było budowanych w formie katakumb. Sprzyjał temu fakt, że miasto jest położone na warstwie piaskowca. Katakumby były szczególnie popularne jako miejsce spoczynku wyznawców wczesnego chrześcijaństwa. W pozostałych rejonach cesarstwa większość zwłok chowana była także w katakumbach, choć zdarzały się również groby indywidualne. [158]

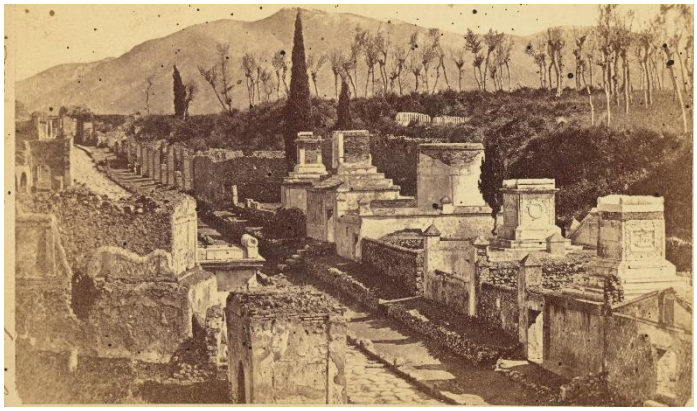

Rysunek 5

Pompeje, ulica grobów, fotografia krajoznawcza, ok. 1865 r. źródło: Biblioteka Narodowa

Przed nastaniem chrześcijaństwa, które wymogło likwidację pogańskich zwyczajów pogrzebowych, zarówno obrządek pogrzebowy jak i sposoby chowania zmarłych znacznie różniły się od siebie w zależności od regionu i czasu. [159] Przykładami starych słowiańskich tradycji, których ślady można czasem odnaleźć do dziś, jest zaopatrywanie zmarłego w przedmioty dla niego cenne za życia (obecnie wkłada się do rąk zmarłego np. różaniec), zwyczaj sadzenia drzewa (dzisiaj tradycja ta jest pielęgnowana i widoczna przy obserwacji nowych nasadzeń przy grobach zmarłych na cmentarzach), lub dawny zwyczaj sadzenia drzew owocowych przy grobach, mający swoje źródło w tradycji chowania zmarłych w sadach.[160]

2.3 CMENTARZE PO WPROWADZENIU CHRZEŚCIJAŃSTWA

Na zachodzie Europy jeszcze w III w. kościół oddał biskupom pieczę nad cmentarzami. Choć lokowane były one z początku na dotychczasowych zasadach – poza miastami, już od VI w. można było napotkać miejskie nekropolie.[161] Z początku zasada była odwrotna niż w nadchodzących wiekach: to świątynie były lokalizowane obok miejsc pochówku męczenników, których szczątki stały się relikwiami oraz małych cmentarzysk powstających wokół tych miejsc kultu. Równocześnie rozrastające się miasta z czasem docierały do tych

[156] S. Tanaś, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytet Łódzki, Łódź 2008.
[157] J.S. Curl, *A Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*..., op. cit. s. 41
[158] Ibid., pp. 66–70.
[159] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[160] Ibid.
[161] A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

spontanicznie powstałych zespołów cmentarzy i świątyń. Wtedy po raz pierwszy cmentarze zostały wchłonięte w obszar miasta.[162] Zjawisko to, które wtedy zaistniało po raz pierwszy, miało powrócić ponownie, gdy miasta zaczęły otaczać cmentarze założone na skutek XIII-wiecznych reform.

Na obszarze Polski ciała zmarłych od X w. (chrzest Polski) miały być chowane na ziemi poświęconej. Równocześnie zanikały tradycje ciałopalenia na obszarach, gdzie religia chrześcijańska jeszcze na dobre się nie zadomowiła.[163] Już wtedy pochówek tego typu był zakazany pod groźbą kary śmierci na zachodzie Europy, na mocy prawa ustanowionego za panowania Karola Wielkiego.[164] Cmentarze przykościelne stały się w związku z tym najczęstszym miejscem pochówku w XII w., a od XIII w. można zaobserwować niemal całkowity ich zanik.[165] W 1059 r., na Soborze Rzymskim, wydano nakaz chowania zmarłych na poświęconych terenach przykościelnych. W 1636 r. na synodzie żmudzkim wydano zakaz tak zwanych pochówków w polu i zalecenie by zmarłych chować na łonie Kościoła.[166]

W średniowieczu cmentarze, które zwykle znajdowały się przy kościołach, siłą rzeczy lokalizowane były wewnątrz murów miejskich. Zajmowały one zwykle niewielkie tereny wokół świątyń, często o szerokości niewiele przekraczającej długość ciała ludzkiego. Ich niewielki rozmiar można łączyć z wartością gruntu, który był chroniony obwarowaniami miejskimi. Najbliższym sąsiedztwem cmentarzy była zwykle zwarta, miejska zabudowa. Ciała zmarłych

Rysunek 6

Ewolucja podejścia do cmentarzy we wczesnym chrześcijaństwie

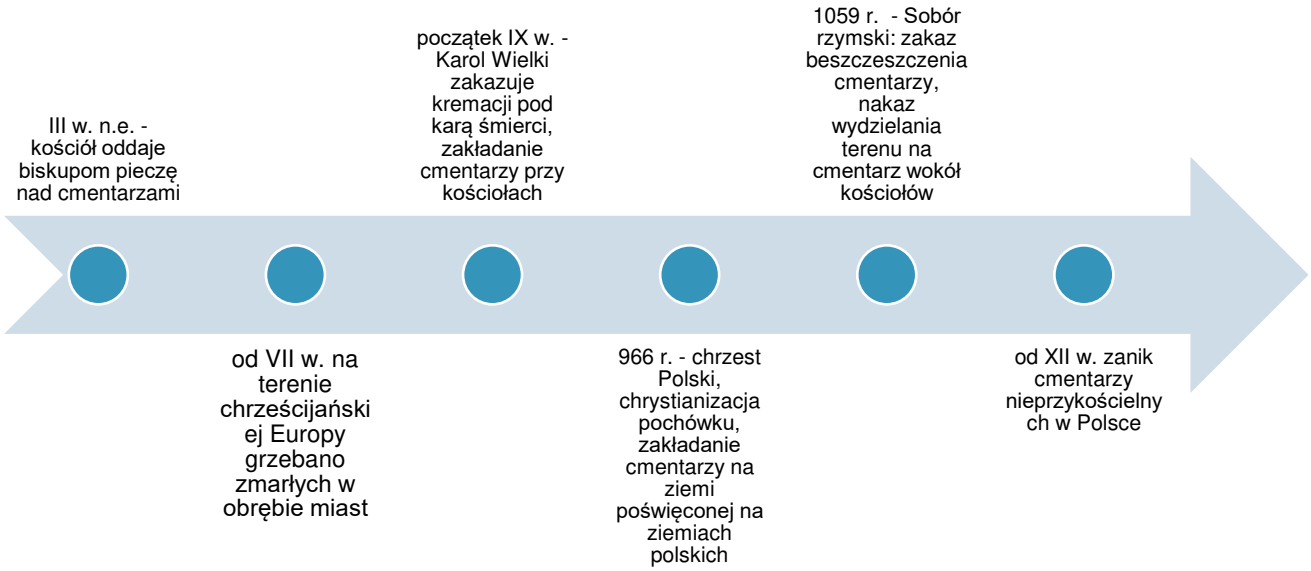
III w. n.e. - kościół oddaje biskupom pieczę nad cmentarzami
od VII w. na terenie chrześcijańskiej Europy grzebano zmarłych w obrębie miast
początek IX w. - Karol Wielki zakazuje kremacji pod karą śmierci, zakładanie cmentarzy przy kościołach
966 r. - chrzest Polski, chrystianizacja pochówku, zakładanie cmentarzy na ziemi poświęconej na ziemiach polskich
1059 r. - Sobór rzymski: zakaz beszczeszczenia cmentarzy, nakaz wydzielania terenu na cmentarz wokół kościołów
od XII w. zanik cmentarzy nieprzykościelnych w Polsce

[162] Ibid.
[163] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[164] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.
[165] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[166] A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

zakopywano zazwyczaj w miejscach nieoznaczonych pomnikiem.[167] Częstym zjawiskiem były groby zbiorowe. W związku z faktem, że obszar cmentarzy był ograniczony, kości były po jakimś czasie wykopywane i układane w ossuariach. Pomimo tego że nekropolie przykościelne były ziemią świętą, ich terenów na terenie polski nie zawsze używano zgodnie z przeznaczeniem. Konsekwencją były dodatkowe zakazy wydawane przez kościół. Na synodzie włodawskim, w 1587 r. zakazano wypasania bydła, a na synodzie warmińskim, który odbył się w 1620 r. zakazano suszenia bielizny na cmentarzach.[168]

Cmentarze innych religii niż katolicka, cmentarze samobójców, skazańców i epidemiczne lokalizowano zwykle poza murami miejskimi. Większość pochówków przeprowadzano jednak *intra muros*, pogrzeb odbywał się na obszarze, gdzie zmarły niegdyś żył i modlił się.

Nie wszystkich zmarłych grzebano na cmentarzach. Ten obszar zarezerwowany był przede wszystkim dla biedniejszych obywateli. Najbardziej prestiżowym miejscem pochówku było - a może jeszcze nadal jest – w budynku kościoła. [169] Zwyczaj chowania w świątyniach wiązał się między innymi z podziałem kościoła na sfery bardziej i mniej prestiżowe. W zależności od badanego obszaru, w różny sposób kierowano się wyborem lokalizacji pochówku w kościele. Na przykład we Francji ogólna zasada głosiła, że im bliżej zmarły znajdował się ołtarza tym bardziej prestiżowy był jego grób.[170] W Gdańsku potwierdzono preferowanie pochówku w pobliżu ołtarza [171] jednak przedstawiciele bogatszych rodów chcieli być także chowani pod ławką, przy której modlili się za życia.[172] Wadą tej swoistej manifestacji snobizmu, jaką było składanie szczątek zmarłych w świątyniach, do których uczęszczali żywi, był fetor gnijących ciał wyczuwalny przez wiernych nie tylko podczas mszy świętych. Liczne pochówki pod posadzką wywoływały nierzadko jej zapadanie się. Niemniej jednak praktyka ta była powszechna do XVIII w.[173]

[167] J. Szczepański, *Kościół św. Jana w Gdańsku. W kręgu kultury sepulkralnej*, Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Gdańsk 2012.
[168] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.
[169] Jeszcze w 2010 r. ciała prezydenta Lecha Kaczyńskiego wraz z żoną umieszczono na Wawelu.
[170] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.
[171] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.
[172] E. Kizik, *Śmierć w mieście Hanzeatyckim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998.
[173] S. Tanaś, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

2.4 REFORMA CMENTARNICTWA ZAPOCZĄTKOWANA W XVIII W.

W 1737 r. paryscy medycy ogłosili swoje obserwacje polegające na dostrzeżonym związku stanu zdrowia mieszkańców stolicy Francji z lokalizacją ich domostw względem cmentarzy miejskich. Konsekwencją podania tych informacji do wiadomości publicznej była uchwała parlamentu paryskiego z 12 marca 1763 r., która nakazała zamknięcie i likwidację cmentarzy wewnątrz miasta. Doprowadziło to do oddzielenia cmentarzy od kościołów, wpływając również na obrządek pogrzebowy. Nowo powstałe cmentarze czasami obsługiwały więcej niż jedną parafię.[174] Wkrótce podobne uchwały zostały przyjęte w innych miastach europejskich.

Temat fetoru unoszącego się w kościołach i wokół cmentarzy przykościelnych był powodem dyskusji w Krakowie i Warszawie już w drugiej połowie XVIII w. W sierpniu 1770 r. Marszałek Wlk. Koronny, Stanisław Lubomirski reaguje na skargi mieszkańców i przekazuje je władzom kościelnym skargę na fetor unoszący się wokół miejskich cmentarzy.[175]

Uzasadnienie naukowe dla zmuszania mieszkańców miast do chowania bliskich na terenach odległych od ich codziennego życia, pozbawionych prestiżu czy wartości sentymentalnych, często nie wystarczały by przekonać ich do nowej lokalizacji cmentarzy. Wyjątki chowania bogatszych czy bardziej zasłużonych mieszczan w kościołach zdarzały się często.[176] Jak pisze E. Kizik, *Wobec osób, które z tytułu posiadania praw obywatelskich lub choćby z powodu zamieszkania bądź pozytywnego współuczestnictwa w życiu gminy miejskiej, miały prawo do pochówku w jej granicach, grzebanie na cmentarzach pozamiejskich traktowano jako formę zabiegu dehonestacyjnego* [177] Ludność Warszawy zaakceptowała cmentarz Świętokrzyski – pierwszy cmentarz zlokalizowany z dala od zabudowy miejskiej, dopiero gdy na mocy swojego testamentu, w 1788 r. biskup smoleński Gabriel Wodziński, został pochowany na terenie nowej nekropolii.[178]

Rysunek 7

Cmentarz Père Lachaise. Rycina z przewodnika turystycznego: J. Moiroux, *Le cimetiére du Père Lachaise*, S. Mercadier, Paryż 1909.

Warto zaznaczyć, że Polska bardzo szybko przystąpiła do nurtu zmian, który swoje źródło miał w Paryżu. Już w 1745 r. zgromadzenie Księży Misjonarzy warszawskich zdecydowało o lokalizacji cmentarza na ziemiach własnych poza miastem. Wynikiem tego postanowienia było później założenie cmentarza Świętokrzyskiego w latach 1781-83.[179] Wkrótce potem ustalono nowe akty

[174] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.
[175] K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*..., op. cit.
[176] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.
[177] E. Kizik, *Śmierć w mieście Hanzeatyckim*..., op. cit.
[178] K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*..., op. cit.
[179] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 8

Oś czasu: transformacja cmentarzy w XVIII i XIX w.

prawne zakazujące pochówku w mieście i nakazujące zamknięcie cmentarzy miejskich: w Krakowie w 1792 r.;[180] w Warszawie w 1795 r.;[181] we Wrocławiu w 1775 r.;[182] w Lublinie w 1792 r.;[183] oraz w Gdańsku w 1816 r.[184]

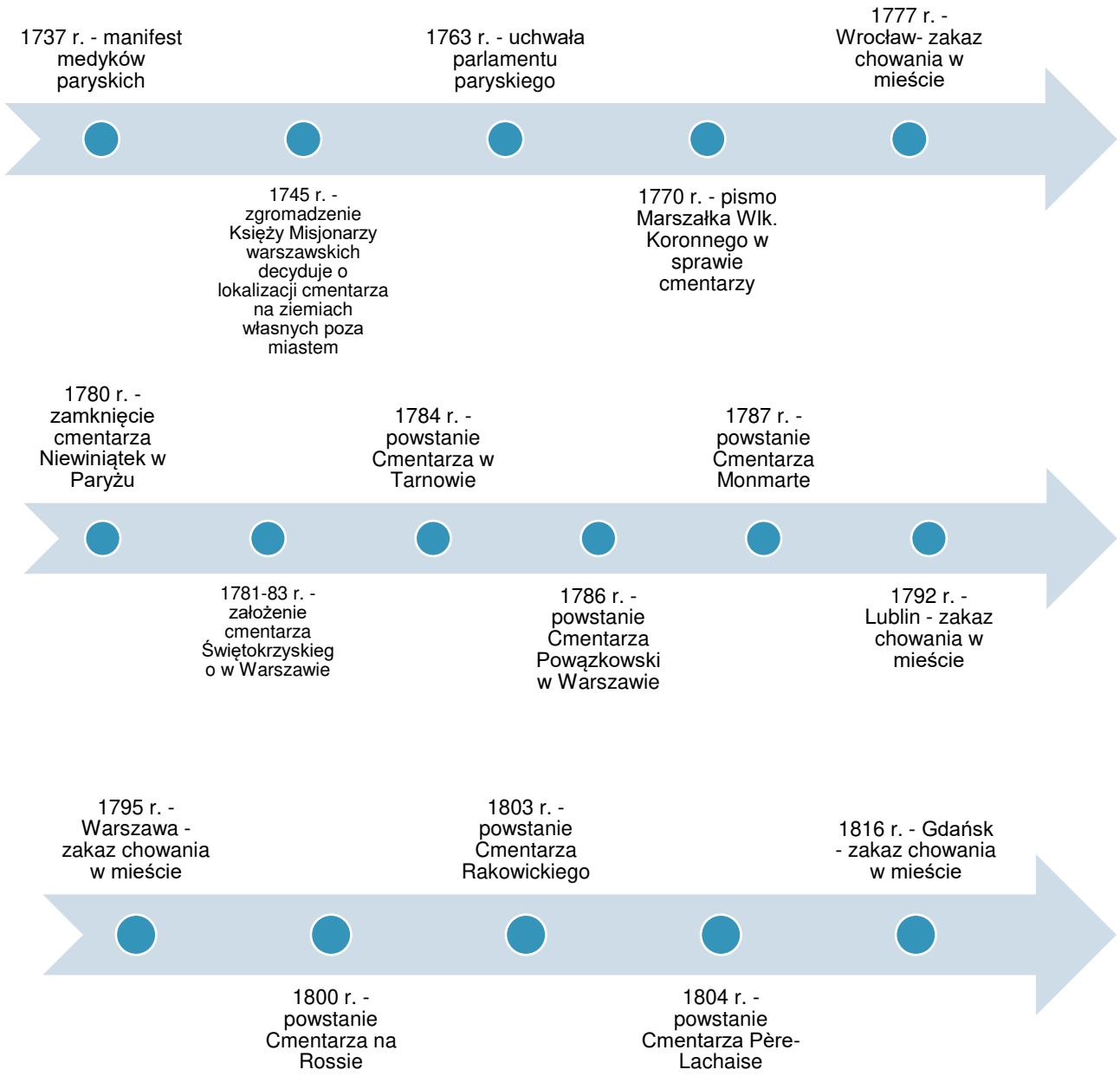
1737 r. - manifest medyków paryskich
1745 r. - zgromadzenie Księży Misjonarzy warszawskich decyduje o lokalizacji cmentarza na ziemiach własnych poza miastem
1763 r. - uchwała parlamentu paryskiego
1770 r. - pismo Marszałka Wlk. Koronnego w sprawie cmentarzy
1777 r. - Wrocław- zakaz chowania w mieście
1780 r. - zamknięcie cmentarza Niewiniątek w Paryżu
1781-83 r. - założenie cmentarza Świętokrzyskiego w Warszawie
1784 r. - powstanie Cmentarza w Tarnowie
1786 r. - powstanie Cmentarza Powązkowski w Warszawie
1787 r. - powstanie Cmentarza Monmarte
1792 r. - Lublin - zakaz chowania w mieście
1795 r. - Warszawa - zakaz chowania w mieście
1800 r. - powstanie Cmentarza na Rossie
1803 r. - powstanie Cmentarza Rakowickiego
1804 r. - powstanie Cmentarza Père-Lachaise
1816 r. - Gdańsk - zakaz chowania w mieście

[180] K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*..., op. cit.
[181] F.M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku*..., op. cit.
[182] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit.
[183] L. Popek et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*..., op. cit.
[184] E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI-XVIII wieku - studium z nowożytnej kultury funeralnej*..., op. cit., p. 239.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Na terenie Polski likwidacja cmentarzy z przestrzeni miejskiej odbywała się na mocy wydanego 18 lutego 1792 r. *Uniwersału względem Cmentarzów y Szlachtuzów* wydanego przez Komisję Policji Obojga Narodów.[185]

W wyniku nowych wytycznych, zakładano nowe cmentarze, a prawie

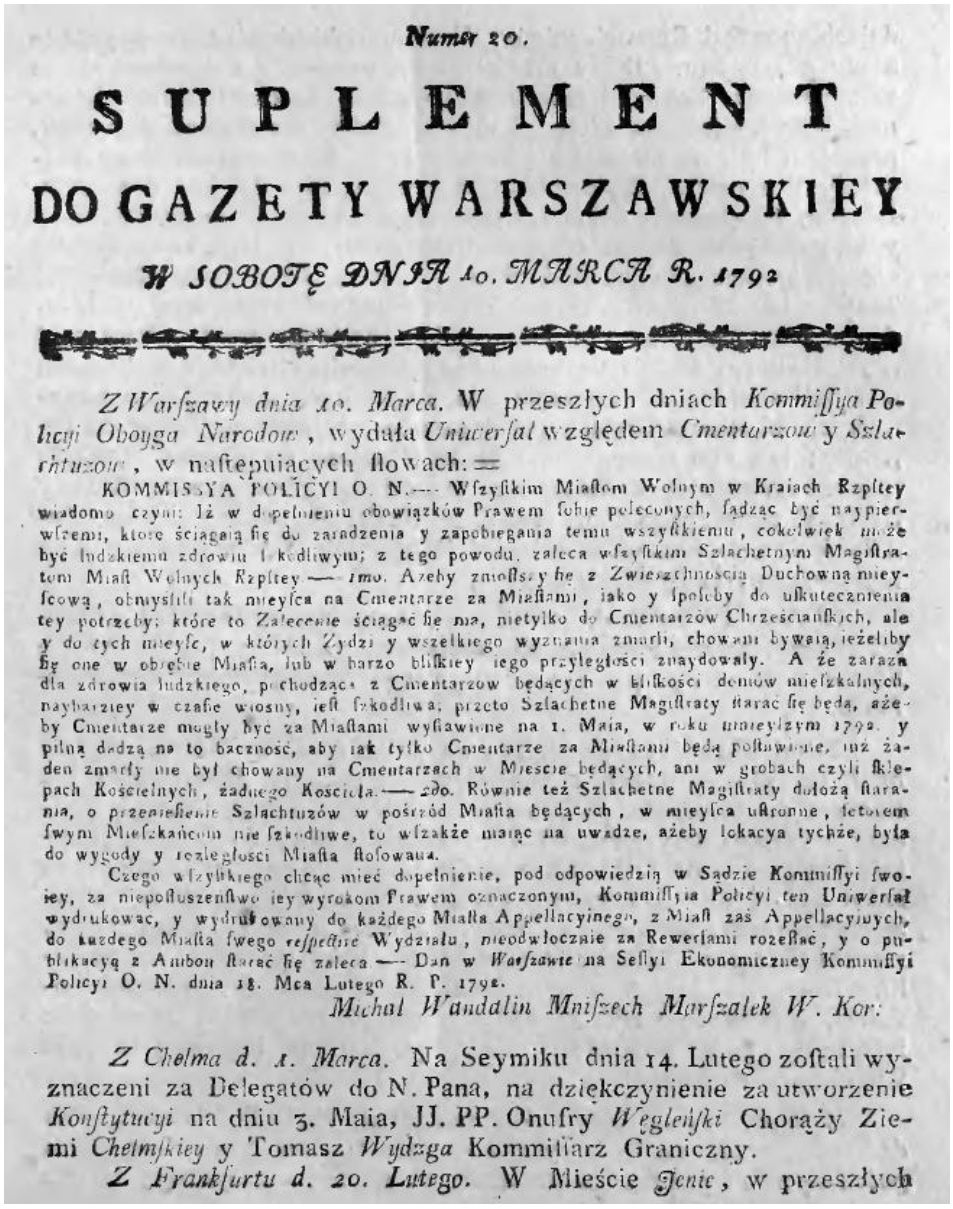

Numer 20.

SUPLEMENT
DO GAZETY WARSZAWSKIEY
W SOBOTĘ DNIA 10. MARCA R. 1792

Z Warszawy dnia 10. Marca. W przeszłych dniach *Kommiſſya Policyi Oboyga Narodow*, wydała *Uniwerſał* względem *Cmentarzow* y *Szlachtuzow*, w naſtępuiących ſłowach: =

KOMMISYA POLICYI O. N. — Wſzyſtkim Miaſtom Wolnym w Kraiach Rzpltey wiadomo czyni: Iż w dopełnieniu obowiązków Prawem ſobie poleconych, ſądząc być naypierwſzemi, które ściągaią ſię do zaradzenia y zapobiegania temu wszyſtkiemu, cokolwiek może być ludzkiemu zdrowiu ſzkodliwym; z tego powodu, zaleca wſzyſtkim Szlachetnym Magiſtratom Miaſt Wolnych Rzpltey — 1mo. Azeby zmoſſszy he z Zwierzchnoscią Duchowną mieyſcową, obmyſlili tak mieyſca na Cmentarze za Miaſtami, iako y ſpoſoby do uſkutecznienia tey potrzeby; które to Zalecenie ściągać ſię ma, nietylko do Cmentarzów Chrześciańſkich, ale y do tych mieyſc, w których Żydzi y wszelkiego wyznania zmarli, chowani bywaią, ieżeliby ſię one w obrębie Miaſta, lub w barzo bliſkiey iego przyległości znaydowały. A że zaraza dla zdrowia ludzkiego, pochodząca z Cmentarzów będących w bliſkości domów mieſzkalnych, naybarziey w czaſie wiosny, ieſt ſzkodliwa; przeto Szlachetne Magiſtraty ſtarać ſię będą, ażeby Cmentarze mogły być za Miaſtami wyſtawione na 1. Maia, w roku mieyſzym 1792. y pilną dadzą na to baczność, aby iak tylko Cmentarze za Miaſtami będą poſtawione, iuż żaden zmarły nie był chowany na Cmentarzach w Mieście będących, ani w grobach czyli ſklepach Kościelnych, żadnego Kościoła. — 2do. Równie też Szlachetne Magiſtraty dołożą ſtarania, o przeniesienie Szlachtuzów w pośród Miaſta będących, w mieyſca uſtronne, ſetorem ſwym Mieſzkańcom nie ſzkodliwe, to wſzakże maiąc na uwadze, ażeby lokacya tychże, była do wygody y rozległości Miaſta ſtoſowana.

Czego wſzyſtkiego chcąc mieć dopełnienie, pod odpowiedzią w Sądzie Kommiſſyi ſwoiey, za niepoſłuszeńſtwo iey wyrokom Prawem oznaczonym, Kommiſſya Policyi ten Uniwerſał wydrukować, y wydrukowany do każdego Miaſta Appellacyinego, z Miaſt zaś Appellacyinych, do każdego Miaſta ſwego reſpective Wydziału, nieodwłocznie za Rewerſami rozeſłać, y o publikacyą z Ambon ſtarać ſię zaleca — Dan w *Warſzawie* na Seſſyi Ekonomiczney Kommiſſyi Policyi O. N. dnia 18. Mca Lutego R. P. 1792.

Michał Wandalin Mniſzech Marſzałek W. Kor:

Z Chełma d. 1. Marca. Na Seymiku dnia 14. Lutego zoſtali wyznaczeni za Delegatów do N. Pana, na dziękczynienie za utworzenie *Konſtytucyi* na dniu 3. Maia, JJ. PP. Onufry *Węgleński* Chorąży Ziemi *Chełmſkiey* y Tomasz *Wydzga* Kommiſſarz Graniczny.

Z Frankfurtu d. 20. Lutego. W Mieście *Jenie*, w przeszłych

Rysunek 9

Komisja Policji Obojga Narodów, Suplement do Gazety, „Gazeta Warszawska", 1792, no 20 Warszawskiey, s.1., ze zbiorów Poznańskiego Centrum Superkomputerowo-Sieciowego.

wszystkie nekropolie, które znajdowały się obrębie murów, zniknęły z krajobrazów miast. W konsekwencji, cmentarze w mniejszym stopniu stały się zależne od kościoła. Jeszcze w 1784 r. powstał cmentarz w Tarnowie. W 1786 r. powstał Cmentarz Łyczakowski we Lwowie, w 1790 r. Powązkowski w Warszawie, w 1800 r. Cmentarz na wileńskiej Rossie a w 1803 r. cmentarz

[185] Komisja Policji Obojga Narodów, *Suplement do Gazety Warszawskiey*, „Gazeta Warszawska", 1792, no 20, s.1.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rakowicki w Krakowie. Dla porównania w 1787 r. Założono Cmentarz Monmarte a w 1804 r. Cmentarz Père-Lachaise.

Rysunek 11

Fragment mapy: PLAN GORODA WILNY, 1840, http://igrek.amzp.pl/1755254, dostęp: 22.02.2022, z zaznaczonym Cmentarzem na Rossie.

Rysunek 10

Cmentarz Łyczakowski we Lwowie. Fot. Alicja Góralczyk

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

We Francji dużą część nowo zakładanych cmentarzy stanowiły cmentarze komunalne, na których kościół nie mógł już pobierać opłat za pochówek swoich parafian. Był to powód, dla którego przenoszenie cmentarzy parafialnych wiązało się ze znacznymi protestami duchowieństwa.[186] Na terenie Polski przykładem komunalnego cmentarza pozamiejskiego jest Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Z drugiej jednak strony można zauważyć trend, w którym to duchowieństwo było pierwszą siłą, która organizowała cmentarze poza miastami. [187] W Lublinie nowe nekropolie były lokalizowane na ziemiach należących do zakonów. [188] W Warszawie to duchowny jako pierwszy dał przykład ludności miejskiej, że pogrzeb na tzw. cmentarzu polowym nie jest rzeczą haniebną.[189]

Warto wspomnieć tutaj o tym, że zmiana lokalizacji cmentarzy wiązała się także ze zmianą obrządku pogrzebowego. Od teraz składanie zwłok w ziemi stało się odrębnym wydarzeniem od mszy za duszę zmarłego.[190] Należy zatem pamiętać, że konsekwencją dostrzeżenia korzyści dla zdrowia mieszkańców miast płynącej z przeniesienia nekropolii z dala od mieszczańskich domów, była zmiana jakiegoś fragmentu wierzeń, dotyczących tego, w jaki sposób należy odprawiać bliskich w zaświaty.

W omawianym okresie zaczęto także rozważać formę jaką cmentarze powinny przyjmować. Zaczęto je postrzegać jako miejsca o romantycznym krajobrazie, mające sprzyjać wspominaniu zmarłych. [191] Równocześnie zagadnienie zieleni miejskiej było ważnym tematem związanym z gwałtowną industrializacją i rozwojem miast. [192] Efektem tego były projekty założeń cmentarnych nawiązujące do parków.[193]

Poza lokalizacją cmentarzy w wielu krajach zmieniły się także organy odpowiadające za nekropolie. We Francji powstawały nie tylko cmentarze parafialne ale także komunalne, co łączyło się ze sprzeciwem władz kościelnych. [194] W Stanach Zjednoczonych usługi pogrzebowe zostały

[186] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.
[187] K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*..., op. cit.
[188] L. Popek et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*..., op. cit.
[189] K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*..., op. cit.
[190] J. Kolbuszewski, *Cmentarze*..., op. cit.; P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.
[191] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.
[192] T. Brown, *The making of urban ' healtheries ' : the transformation of cemeteries and burial grounds in late-Victorian East London q*..., op. cit.
[193] K. Rozmarynowska, *CMENTARZ -OGRÓD W URBANISTYCE XIX I XX WIEKU*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, 2017, s.175–206.
[194] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

skomercjalizowane, zaczęto zakładać cmentarze prywatne. [195] W Wielkiej Brytanii ustanowiono narodowy system cmentarzy publicznych a organem odpowiedzialnym za utrzymanie nekropolii stały się władze lokalne. [196] Równocześnie zakładano cmentarze, które znajdowały się w rękach prywatnych.[197]

Warto wymienić kilka najbardziej znanych miejskich nekropolii zakładanych na skutek zmian prawnych dotyczących cmentarzy. Poniższa zestawienie zostało stworzone po porównaniu 10 portali Internetowych, wyliczających cmentarze, które warto zobaczyć, znajdujące się w Europie i na świecie. [198] Zaczynając u źródła zmian - Paryża, zapewne najważniejszym i najczęściej wymienianym jako miejsce warte zobaczenia cmentarzem, jest Père-Lachaise, założony w 1804 r., kolejną ważną nekropolią jest założony w 1839 r. londyński Highgate Cemetery. Uznanym za wartościowy historycznie i kulturalnie

Rysunek 12

Aleja na Cmentarzu Centralnym w Wiedniu. Fot. Anna Myślińska

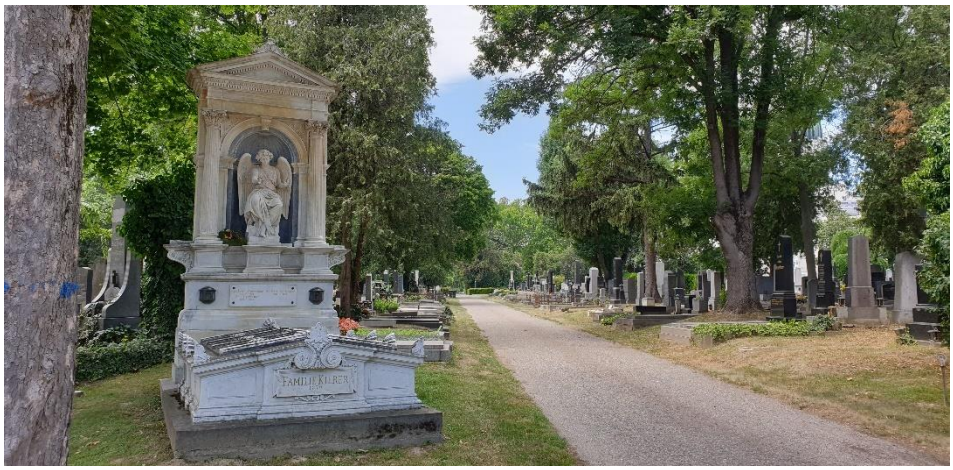

[195] E. Klima, B. Wycichowska, W. Popek, *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*..., op. cit.

[196] A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*..., op. cit.

[197] J. Rugg, *The rise of cemetery companies in Britain, 1820 - 53*, University of Stirling 1992.

[198] Meeroona, *13 Unique and Fascinating Cemeteries to Visit in Europe*, 2017, https://travelaway.me/cemeteries-europe/, dostęp: 22.02.2022; Charlie Leocha, *Top 10 European cemeteries*, 2016, https://www.travelersunited.org/top-10-european-cemeteries/, dostęp: 22.02.2022; *Top 10 Impressive Cemeteries Around the World*, n.d., https://www.pandotrip.com/top-10-impressive-cemeteries-around-the-world-18694/, dostęp: 22.02.2022; L. Standberry, *Top 10 Historical Cemeteries*, 2012, https://www.toptenz.net/top-10-historical-cemeteries.php, dostęp: 22.02.2022; I. Sakellaraki, *The Most Captivating European Cemeteries*, 2016, https://theculturetrip.com/europe/articles/the-most-captivating-european-cemeteries-places-of-honor-and-history/, dostęp: 22.02.2022; A. Nowak, *Najciekawsze i najbardziej zaskakujące cmentarze w Europie. Tak przy okazji zbliżających się Wszystkich Świętych*, 2012, https://gdziewyjechac.pl/7636/najciekawsze-i-najbardziej-zaskakujace-cmentarze-w-europie-tak-przy-okazji-zblizajacych-sie-wszystkich-swietych.html, dostęp: 22.02.2022; *Cmentarze i nekropolie Europy*, n.d., https://www.podrozepoeuropie.pl/cmentarze-i-nekropolie-europy/, dostęp: 22.02.2022; J. Barone, *Visit Europe's most beautiful cemeteries*, 2018, https://www.nationalgeographic.com/travel/intelligent-travel/2014/10/29/europes-loveliest-cemeteries/, dostęp: 22.02.2022; S. Clemence, *These Are the 12 Most Beautiful Cemeteries in the World*, 2016, https://www.bloomberg.com/news/photo-essays/2016-10-21/these-are-the-12-most-beautiful-cemeteries-in-the-world, dostęp: 22.02.2022; *Top 10 Cemeteries to Visit*, 2011, https://www.nationalgeographic.com/travel/article/cemeteries, dostęp: 22.02.2022.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

cmentarzem na mapie Europy jest wiedeński Cmentarz Centralny, zbudowany daleko poza obszarem ówczesnego miasta, na mocy decyzji podjętych w 1863 r.

Jeszcze jedną nekropolią wartą zauważenia jest amerykański Green-Wood Cemetery, założony w 1838 r. Ostatnim z cmentarzy zasługujących na wzmiankę jest Cmentarz La Recoleta w Argentynie, otwarty w Buenos Aires w 1822 r.

Rysunek 13

Grób rodziny Evy Perón na cmentarzu La Recoleta.
Fot. Małgorzata Zabiegała

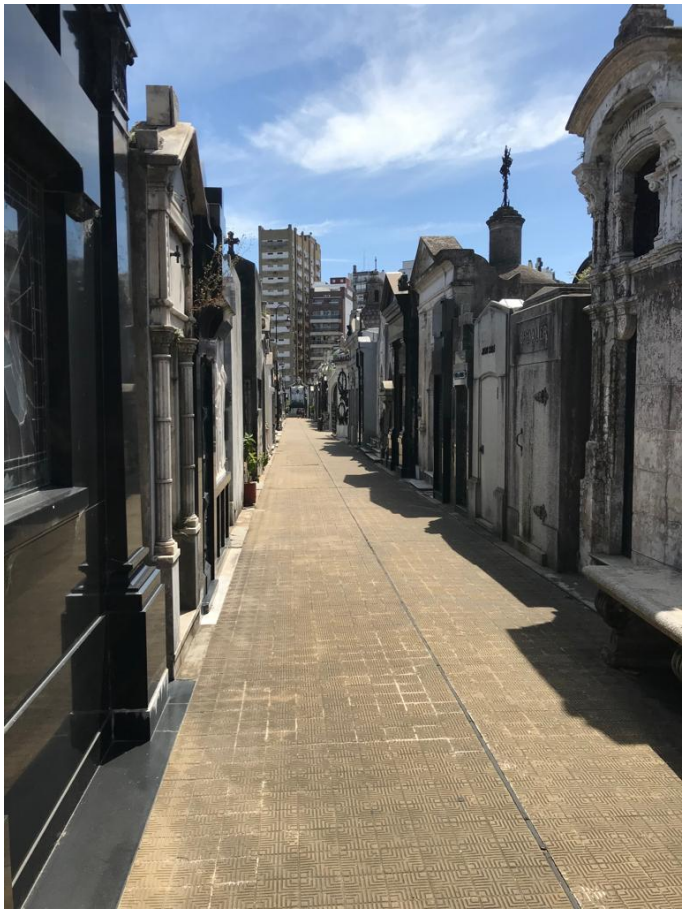

Rysunek 14

Cmentarz La Recoleta, Buenos Aires, Argentyna.
Fot. Monika Słupska

Poza faktem, że stały się obiektami zainteresowania turystów, powyżej wymienione cmentarze z pewnością stanowią ważny tekst kultury. Są również zapisem historii narodu, którego przedstawiciele są na nich pochowani. Są miejscem pielgrzymek dla osób podziwiających pochowane na nich osobistości (patrz Rysunek 13) i lokalizacją, którą w zaduszki odwiedza lokalna ludność. Stają się więc krajobrazem wpływającym na emocje, komercyjnym i oraz ważnym miejscem dla społeczności lokalnej.[199] To interesujące, że w zestawieniu tym nie wymieniono tylko jednego cmentarza, żołnierzy amerykańskich zlokalizowanego we Francji Colleville-sur-mere, który został założony dopiero po II wojnie

[199] K. Woodthorpe, *Sustaining the contemporary cemetery: Implementing policy alongside conflicting perspectives and purpose*, „Mortality", 2011, t.16, no 3, s.259–276.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

świtowej.[200] Fakt, że cmentarze, wymieniane jako najbardziej godne zobaczenia zostały założone dawno temu świadczy o wartości, której nabierają przez lata.

2.5 WSPÓŁCZESNE CMENTARZE

Miasta oczywiście nie przestawały się rozwijać, co więcej tempo tego rozwoju stale rosło. z czasem zaczęły otulać nekropolie, które planowane były kiedyś w sporej od nich odległości. Podczas międzywojennych początków planowania przestrzennego, na terenach zurbanizowanych, nekropolie zaczęły być postrzegane jako elementy struktury zieleni miejskiej. Dzisiaj w polskich dokumentach planistycznych są traktowane jako zieleń cmentarna.

Tabela 3
Ewolucja lokalizacji cmentarzy względem tkanki miejskiej

Okres przed chrześcijaństwem Cmentarze poza obrębem miast	**Średniowiecze** Cmentarze w i przy kościołach	**Zmiany XVIII i XIX wieku** Likwidacja cmentarzy w mieście, lokalizacja nowych poza miastem	**2 połowa XIX w.** Cmentarze ponownie wchłonięte przez miasta
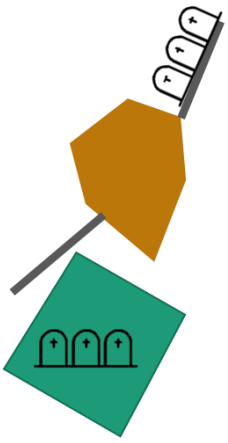	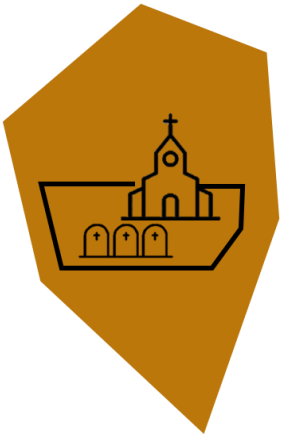	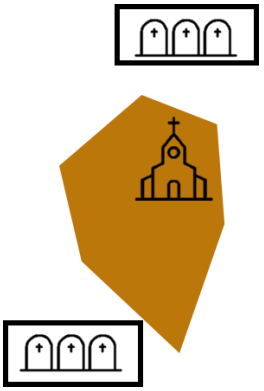	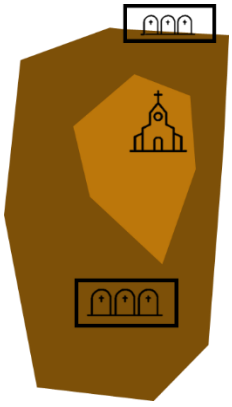

Po rewolucji dotyczącej obszarów grzebalnych, opisanej w poprzedniej części tego rozdziału, projekty nowych cmentarzy zaczęły ewoluować. Wiele z nich kształtowano jak parki czy ogrody. W odróżnieniu od wcześniejszych zwyczajów, nowe nekropolie posiadały oddzielne groby dla poszczególnych osób bądź groby rodzinne. To rozwiązanie gwarantowało mniejsze zagęszczenie grzebanych ciał w ziemi i poprawę warunków sanitarnych.[201] Była to zmiana szczególnie odczuwalna dla mniej zamożnych, którzy nie mieli szansy na

[200] Pominięto także Stary Cmentarz Żydowski w Pradze, ponieważ został on założony przed wprowadzeniem zmian legislacyjnych dotyczących miejskich nekropolii.

[201] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.; J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

pochówek w kościele a tym samym zapewnienie sobie tablicy upamiętniającej miejsce ich wiecznego spoczynku. Nowe zasady zunifikowały w znacznym stopniu sposób grzebania bogatych i biednych, zapewniając zdecydowanej większości możliwość posiadania własnego, oznaczonego miejsca spoczynku. Oczywiście zasady nigdy nie stały się dla wszystkich identyczne. Do dzisiaj na poszczególnych cmentarzach znajdują się miejsca przeznaczone do chowania bardziej prominentnych obywateli. Rzadziej spotkać można już obszary, gdzie chowane są osoby o niższym statusie społecznym lub tacy, których życie lub śmierć miały negatywny wydźwięk, na przykład kryminaliści czy samobójcy. Niegdyś dla osób takich wyznaczone były osobne nekropolie, lub obszary cmentarza – zwykle w sąsiedztwie muru czy ogrodzenia.[202]

W połowie XIX i na początku XX w., w Anglii, Kanadzie i Stanach Zjednoczonych kierunek ten był dalej rozwijany by przekształcić się w tzw. *rural cemetery* (cmentarz wiejski), który ostatecznie wyewoluował w *lawn cemetery* (cmentarz trawnikowy) oraz garden cemetery (cmentarz-ogód), gdzie niewielkie stalle zanurzone były w dominującej zieleni krajobrazu nekropolii. Ten typ cmentarza był konsekwencją pojawienia się w trakcie i po I wojnie światowej zunifikowanych cmentarzy wojennych. [203] Cmentarze trawnikowe mogły także czerpać, z nekropolii zakładanych w osadach braci czeskich. Te nekropolie, nierzadko poprzecinane szpalerami drzew, zakładane były poza osadami jeszcze przed dyskusją, która pod koniec XVIII w. toczyła się we Francji. Prostokątne płyty piaskowca ułożone w rzędach na trawie tworzyły ich krajobraz. Jest to opis bardzo zbliżony do późniejszych cmentarzy woskowych i *lawn cemeteries*.[204] W Polsce nie zakładano komunalnych cmentarzy trawnikowych, jednak można napotkać zunifikowane cmentarze wojskowe.

[202] E. Kizik, *Śmierć w mieście Hanzeatyckim*..., op. cit.; J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

[203] J. Rugg, *Lawn cemeteries : the emergence of a new landscape of death*..., op. cit.; A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*..., op. cit.; P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.; S. Tarlow, *Landscapes of memory: the nineteenth-century garden cemetery*..., op. cit.

[204] W. Brzezowski, M. Jagiełło, and B. Wowrzeczka, *Gardens and parks in the settlments of the unity of the Brethren in Lusatia, hesse and Silesia in the XVIII century (Herrnhut, Herrnhaag, Niesky, Nowa Sól, Godnów, Piława Górna)*, „Czasopismo Techniczne", 2016, t.2016, no 1-A (5), s.15–34.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 15

Cmentarz wojenny Orląt Lwowskich we Lwowie. Fot. Alicja Góralczyk.

Innym typem cmentarza który można zaobserwować są popularne zwłaszcza w krajach śródziemnomorskich. Są to cmentarze typu Campo Santo i wertykalne. Te pierwsze są podobne do wirydarzy a w ich zewnętrznych ścianach znajdują się sarkofagi lub / i kolumbaria. Te drugie bazują na układaniu szczątków zmarłych w warstwach.[205]

W poszczególnych krajach, przepisy dotyczące tego, kto i w jaki sposób może zakładać cmentarze, różnią się od siebie. Na przykład W Rumunii po II wojnie światowej, w duchu wytycznych politycznych i zmniejszania roli kościoła w życiu obywateli, rozpoczęto zakładanie cmentarzy komunalnych. Po transformacji zaczęto zakładać prywatne cmentarze, czego skutkiem było powstanie przemysłu pogrzebowego który stał się dla wielu świetnym sposobem na biznes. Pierwszy prywatny cmentarz powstał w 1997 r. Cmentarze prywatne można także znaleźć w Anglii, Niemczech. Poza tym w wielu miejscach na świecie, w tym w 17 krajach Unii Europejskiej nie ma wymogu składania prochów zmarłych na terenie cmentarza. Obecnie w Polsce nie ma możliwości zakładania cmentarzy prywatnych, dozwolone jest istnienie jedynie cmentarzy komunalnych, wojennych oraz wyznaniowych. Dodatkowo groby i kolumbaria mogą znajdować

[205] A. Długozima, M. Rej, *Współczesne tendencje w projektowaniu cmentarzy w Europie*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

się jedynie na cmentarzach, więc rozsypanie prochów bliskiej osoby na przykład pod jej ulubionym drzewem, jest prawnie zabronione.[206]

W dzisiejszych czasach, w gęsto zaludnionych miastach, które stale się rozwijają często brakuje miejsca na nowe cmentarze. Formą rozwiązania tego problemu jest zachęcanie ludności do kremacji zwłok, ponieważ przechowywanie urn zajmuje mniej miejsca.

W wielkich aglomeracjach, brak miejsca na nowe pochówki jest niezwykle palący. W Chinach lokalna ludność często sprzeciwia się powstaniu w pobliżu swoich miejsc zamieszkania nowych nekropolii. Jako powody często podawane są aspekty ekologiczne, ale także zwykła niechęć do mieszkania w miejscu w sąsiedztwie cmentarza. W związku z brakiem miejsca na istniejących cmentarzach i problemem z zakładaniem nowych nekropolii, władze lokalne dużych azjatyckich miast zachęcają ich mieszkańców do kremacji. Ponieważ nawet to rozwiązanie nie jest wystarczające w obszarach o najwyższym zagęszczeniu ludności, umożliwiono pochówki, które w ogóle nie będą wiązać się z rezerwacją przestrzeni dla zmarłego: pochówki prochów w biodegradowalnych urnach w lesie, pochówek na morzu.[207] Takie rozwiązania są dostępne także w innych krajach w tym europejskich. Innym sposobem na upamiętnienie bliskich jest wytworzenie z ich prochów kamieni szlachetnych.[208] Takie rozwiązanie stosowane jest także w Polsce. Dotyczy jednak prochów zmarłych zwierząt domowych.

Na Tajwanie miejsca pod grób mogą być wykupowane jedynie na siedem lat i czas ten można przdłużyć maksymalnie o trzy lata. Po tym okresie szczątki zmarłego są wykopywane i przenoszone do kolumbarium. Mimo to, miasto boryka się z problemem zbyt małej powierzchni grzebalnej dla zmarłych. Z tego powodu zaleca się rozsypywanie prochów na łąkach w specjalnie do tego celu wyznaczonych parkach, lub grzebanie zmarłych w biodegradowalnych urnach pod drzewami.[209] Takie cmentarze leśne i parkowe można znaleźć także w innych krajach, na przykład w Anglii i w Niemczech. Praktyki pogrzebowe, nie pozostawiające po zmarłym fizycznej formy upamiętnienia, często łączą się z upamiętnieniem na cmentarzach online.[210]

---

[206] *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 nr 11 poz. 62)*, 1959. Istnieją luki prawne pozwalające na pochówek poza cmentarzem, jednak procedura prawnego załatwienia sprawy jest skomplikowana i nie należy do normy.

[207] L. Kong, *No place, new places: Death and its rituals in urban Asia*..., op. cit.

[208] A. Maddrell, *Mapping grief. A conceptual framework for understanding the spatial dimensions of bereavement, mourning and remembrance*, „Social and Cultural Geography", 2016, t.17, no 2, s.166–188.

[209] L. Kong, *No place, new places: Death and its rituals in urban Asia*..., op. cit.

[210] Ibid.; A. Maddrell, *Online memorials: the virtual as the new vernacular*, „Bereavement Care", 2012, t.31, no 2, s.46–54.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Następnym czynnikiem skłaniającym do kremowania zmarłych, wynikającym oczywiście z braku miejsca na cmentarzach, jest dużo wyższa cena inhumacji.[211] W Europie, na przykład w Niemczech, Czechach, i w Wielkiej Brytanii kremacja jest już tańszym rozwiązaniem.[212] Nie jest to jednak zasada, która sprawdza się wszędzie. W Polsce pochówek z kremacją zwłok może okazać się droższy. Do kwoty, którą należy zapłacić należy bowiem doliczyć jeszcze koszt samej kremacji.[213] Dodatkowo, jak wynika z zaprezentowanych przez portal kb.pl cenników, wykupienie miejsca w kolumbarium jest droższe i dodatkowy koszt, który należy ponieść w związku z wykonaniem nagrobka może go nie zrównoważyć.[214] Podobnie w Hiszpanii, kwoty, jakie należy zapłacić za oba rodzaje pochówku są bardzo zbliżone.[215]

Jeszcze jednym czynnikiem zachęcającym do stosowania kremacji jest argumentacja związana z ochroną środowiska. Chociaż nie jest to prawdziwe dla każdego cmentarza, wiele nekropolii ma negatywny wpływ na środowisko: rozkładające się ciała mogą zanieczyszczać glebę oraz wody gruntowe.[216] Przy ciałach skremowanych nie występuje takie zagrożenie, jeżeli są one przechowywane w szczelnych urnach. Z tego względu badacze zachęcają do tworzenia cmentarzy wertykalnych, które przez niektórych są nazywane rozwiązaniem idealnym.[217] Mimo wielu zalet należy brać pod uwagę także negatywne dla środowiska skutki kremacji, takie jak powstawanie dwutlenku

[211] CNBC, *Why Funerals Are So Expensive In The U.S. [film]*, 2021, https://www.youtube.com/watch?v=oPIolV7sW3M, dostęp: 23.02.2022.

[212] *Beerdigungskosten Checkliste Bestattungskosten*, 2022, https://todesfall-checkliste.de/checklisten/bestattungen-kosten-checkliste-beerdigungskosten, dostęp: 23.02.2022; *How much does a funeral cost?*, n.d., https://www.moneyhelper.org.uk/en/family-and-care/death-and-bereavement/how-much-does-a-funeral-cost, dostęp: 23.02.2022; A. Janoštíková, *Kolik stojí pohřeb aneb velký přehled aktuálních cen (2022)*, 2022, https://goodbye.cz/poradna/prehled-cen-pohrbu/, dostęp: 23.02.2022.

[213] *Jakie są koszty pogrzebu w 2022? Cennik usług pogrzebowych w Polsce*, 2022, https://kb.pl/porady/jakie-sa-koszty-pogrzebu-cennik-uslug-pogrzebowych-w-polsce/, dostęp: 23.02.2022.

[214] *Miejsca na cmentarzach, ceny i nagrobki. Ile kosztuje miejsce na cmentarzu i od czego zależy?*, 2022, https://kb.pl/porady/miejsca-na-cmentarzach-ceny-i-nagrobki-ile-kosztuje-miejsce-na-cmentarzu-i-od-czego-zalezy/, dostęp: 23.02.2022.

[215] *El coste de los servicios funerarios*, 2021, https://www.ocu.org/dinero/seguros/informe/servicios-funerarios-morir-sale-caro, dostęp: 23.02.2022.

[216] A. Myślińska, J. Szczepański, and W. Dłubakowski, *The Impact of Decommissioning Cemeteries on the Urban Ecosystem*, „Sustainability", 2021, t.13, no 16.

[217] A. Neckel et al., *Hazardous elements in the soil of urban cemeteries; constructive solutions aimed at sustainability*, „Chemosphere", 2021, t.262; A. Neckel et al., *Environmental damage and public health threat caused by cemeteries: a proposal of ideal cemeteries for the growing urban sprawl*, „urbe. Revista Brasileira de Gestão Urbana", 2017, t.9, s.216–230.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

węgla, czy uwalnianie związków rtęci do atmosfery.[218] Nawet bio-kremacja powoduje wydzielanie szkodliwych dla środowiska ścieków.[219]

W związku z dynamicznym wzrostem miast i brakiem miejsca, jesteśmy więc obecnie świadkami rewolucji w sposobie grzebania w najbardziej zaludnionych rejonach globu. Tym razem tak samo jak miało to miejsce wcześniej, zmiany są wielopłaszczyznowe. Konsekwencją transformacji formy pochówku musi być transformacja zasad obrządków religijnych. Na przykład tradycyjne chińskie wierzenia, zakładają negatywne konsekwencje pochówku innego niż inhumacja. Podobnie jest w judaizmie. Równocześnie władze państwowe wszelkimi sposobami zachęcają ludność do kremacji zwłok. W Chinach zmiany kulturowe związane z podejściem do pochówku musiały się jednak już dokonać, skoro zdecydowana większość zmarłych jest obecnie kremowana.[220]

W Polsce lokalizacja cmentarzy jest wyznaczana w oparciu o miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które z kolei powstają w oparciu o studium uwarunkowań i kierunków rozwoju miasta, które powstaje w aglomeracjach co kilka lat. Cztery akty prawne regulują kwestie prawne dotyczące cmentarzy: *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych,*[221] *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 roku w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków,*[222] *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze*[223] oraz *Ustawa z dnia 28 marca 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych.*[224]

Choć warunki lokalizacji cmentarzy są niezbyt skomplikowane, to biorąc pod uwagę wyżej wymienione akty prawne znajdowanie nowych miejsc pod miejskie nekropolie nastręcza wielu problemów. Na przykład obecne studium uwarunkowań i kierunków rozwoju obowiązujące na terenie Gdańska nie

[218] J.W. Dini, *Cremation and the Environment*, „Plating & Surface Finishing", 2008, s.16–17.

[219] J. Fulcher and WEF Highlights, *Bio Cremation(TM) Returns Bodies to the Environment*, „Water Environment Federation", 2011, t.48, no 9.

[220] L. Kong, *No place, new places: Death and its rituals in urban Asia*..., op. cit.

[221] *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 nr 11 poz. 62)*..., op. cit.

[222] *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków (Dz.U. 2008 nr 48, poz. 284)*, 2008.

[223] *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze. (Dz.U. 1959 nr 52 poz. 315)*, 1959.

[224] *Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. 1933 nr 39 poz. 311)*, 1933.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

wyznacza miejsca pod nową strategiczną dla miasta nekropolię, [225] choć poprzedni dokument sugerował, że powstanie ona w Złotej Karczmie.[226] Wybór lokalizacji dla nowych nekropolii jest zadaniem wielokierunkowym, gdyż z jednej strony podlega konsultacjom społecznym, z drugiej wymogom pod kątem ukształtowania oraz geologicznych właściwości gruntów. [227] Miejsce takie powinno być również odpowiednio skomunikowane, co powinno obligować miasto do zapewnienia odpowiednich środków transportu zbiorowego. Strategiczne miejskie nekropolie projektuje się tak, by były na tyle duże, aby zapewnić miejsce pochówku dla mieszkańców aglomeracji na wiele lat. Na przykład Cmentarz Południowy, zaplanowany do obsługi Warszawy ma powierzchnię ok. 40 ha i znajduje się w odległości niecałych 30 km od stolicy.[228] Tak duża odległość jest spowodowana zapewne nie tylko wytycznymi, by projektować nowe nekropolie na obrzeżach miast, ale także faktem, że teren o tak wielu specyficznych cechach i dodatkowo o tak dużej powierzchni po prostu trudno jest znaleźć. Rozważania na temat tego, czy warto jest planować ogromne nekropolie, czy lepiej zapewnić mieszkańcom miast wiele mniejszych cmentarzy nie jest tematem niniejszej pracy, jednak zapewne warte są dalszych pogłębionych badań.

[225] Biuro Rozwoju Gdańska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska*..., op. cit.

[226] *Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju miasta Gdańska*, Gdańsk 2007.

[227] P.J. Davies and G. Bennett, *Planning, provision and perpetuity of deathscapes-Past and future trends and the impact for city planners*, „Land Use Policy", 2016, t.55, s.98–107.

[228] Dane na podstawie pomiaru powierzchni na: *Starostwo Powiatowe w Piasecznie System Informacji przestrzennej*, n.d., https://piaseczynski.e-mapa.net/, dostęp: 29.12.2021.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3 HISTORIA LOKALIZACJI CMENTARZY W PRZEBADANYCH MIASTACH

3.1 INFORMACJE WSTĘPNE

W tym rozdziale zostanie przybliżona historia lokalizacji cmentarzy w Gdańsku, Krakowie, Lublinie. Warszawie i Wrocławiu. Historia ta została opisana ograniczając się przede wszystkim do rozwoju przestrzennego i zdarzeń mających na ten rozwój wpływ. Starano się uchwycić krajobraz miejskich nekropolii w odniesieniu do zmieniającej się do tkanki miejskiej.

Niestety nie udało się znaleźć takiej samej ilości informacji na temat każdego z badanych miast. Negatywnie wyróżnia się tu głównie Lublin, na którego temat napisano dużo mniej, niż na temat pozostałych lokalizacji. Gdańsk, rodzime miasto autorki tej pracy, został potraktowany z nieco większym pietyzmem, subiektywną przyczyną tego faktu jest bez wątpienia patriotyzm lokalny.

Te nierówności starano się możliwie zniwelować, jednak szczególnie w przypadku Lublina cel ten nie został niestety w pełni osiągnięty.

Historia cmentarzy w badanych miastach jest skomplikowana, ponieważ Polska zniknęła z map na ponad 100 lat i jeszcze przed i wojną światową, a później, po II wojnie światowej, jej granice znacząco zmieniono (Rysunek 3). Czynnik ten obiektywizuje badania, gdyż rozpoznane mechanizmy dają się zaobserwować nie tylko w polskiej kulturze.

3.2 GDAŃSK

3.2.1 HISTORIA GDAŃSKA I JEGO CMENTARZY DO 1816 R.

Po trwającym niemal wiek obowiązywaniu prawa lubeckiego w latach 1341-1342 Gdańsk uzyskał prawo chełmińskie. W tym czasie był otoczony wałem ziemnym i fosą. Po 1343 r. rozpoczęto budowę murów miejskich, która trwała przez kolejne półtora wieku. Mury miejskie stanowiły wówczas granicę miasta. Rejon Gdańska zmieniał się dość płynnie, zgodnie z wymaganiami przestrzennymi kształtowanymi przez mieszkańców miasta, do czasu, gdy wynalazek artylerii skutkował powstawaniem kolejnych umocnień, których budowa wykluczała dynamiczną

Rysunek 16

Panorama Gdańska w XVII wieku, widok od strony zachodniej, źródło: Biblioteka Narodowa

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

zmianę obszaru miasta. Mury zaczęto wzmacniać wałami ziemnymi jeszcze w XVI w. System fortyfikacji rozbudowywano w XVII w i wyznaczyły one obszar dzisiejszego Śródmieścia. [229] Rezultatem szczelnego zamknięcia miasta pierścieniami obronnymi była ciasnota i brak miejsca. Poza obwarowaniami zaczęły powstawać w sposób niekontrolowany zabudowania, rozwijały się wsie i podmiejskie osady. Bogatsi Gdańszczanie osiedlali się w pobliskim Wrzeszczu i Oliwie. W latach 1768-1770 wybudowano aleję lipową łączącą Gdańsk z Wrzeszczem, który miał wówczas status wsi [230]. Przy tej właśnie alei powstał później jeden z ważniejszych gdańskich zespołów cmentarzy.

W kontekście najnowszych badań archeologicznych, nie sposób ustalić lokalizacji ani dokładnej daty powstania pierwszej gdańskiej nekropolii. Najstarsze odkryte cmentarze były zlokalizowane na Kępie Dominikańskiej w drugiej połowie X w.[231] oraz na Zamczysku w XI w. Odrobinę młodszy był Cmentarz kościoła św. Katarzyny / *Katharinen-Kirchhof* utworzony w XII w. [232]

Po tym jak Gdańsk został zajęty przez Zakon Krzyżacki cmentarze powstawały przede wszystkim przy kościołach parafialnych i filialnych.[233] Jak w wielu innych miastach, przed wprowadzeniem zmian legislacyjnych, gdańszczanie byli zwykle chowani w pobliżu swoich miejsc zamieszkania, wewnątrz miasta. Plebs i osoby spoza miasta chowano na cmentarzach położonych tuż za średniowiecznymi liniami obwarowań (na przykład na cmentarzach, dziś nieistniejących, przy obecnej ul. 3 Maja), oraz na niewielkich cmentarzach przykościelnych. [234] Poza miastem znajdowały się cmentarze przyszpitalne, Cmentarz Wszystkich Bożych Aniołów / *Aller Gottes Engel-Kirchhof* i Cmentarz Szpitala Bonifratrów / *Friedhof des Krankenhauses von Bonifratri*.[235] Poza miastem chowani byli skazańcy,[236] innowiercy, a także ofiary epidemii. Choć wielu mieszkańców miasta chowano w kościołach,[237] to jednak

[229] M. Gliński, B. Śliwiński, „Administracyjny podział i terytorialny rozwój Gdańska", op. cit.; B. Szermer, *Gdańsk-przeszłość i współczesność*..., op. cit.

[230] B. Szermer, *Gdańsk-przeszłość i współczesność*..., op. cit.

[231] M. Szyszka, „Ossuaria w kontekście badań archeologicznych Kępy Dominikańskiej", op. cit.

[232] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

[233] Ibid.

[234] E. Kizik, *Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Instytut Kaszubski 2017, s.245–263.

[235] Cmentarz Wszystkich Bożych Aniołów został założony w XIV w. i zlikwidowany w 1807 r., Cmentarz Szpitala Bonifratrów został założony w latach 1645-1650 i zlikwidowany na początku XIX w.

[236] E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI-XVIII wieku - studium z nowożytnej kultury funeralnej*..., op. cit.

[237] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.; E. Kizik,

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

większość grzebano poza murami świątyń. Przepełnienie cmentarzy przykościelnych, których było wówczas w Gdańsku blisko trzydzieści, skutkowało zakładaniem krypt zewnętrznych oraz ossariów.[238]

Zanim wprowadzono akt prawny wymuszający likwidację cmentarzy wewnątrzmiejskich, w pewnym oddaleniu od zabudowań, powstały zespoły cmentarzy u stóp Biskupiej i Gradowej Góry. Ubogich gdańszczan chowano zwykle na Cmentarzu Bożego Ciała / *Heiliger Leichnam-Kirchhof*, założonym w drugiej połowie XIV w. w niewielkim oddaleniu od szpitala powstał cmentarz, na którym chowano największą liczbę umarłych.[239] Po pewnym czasie w bliskim

Rysunek 17

Kondukt pogrzebowy udający się na cmentarz u stóp Gradowej Góry. Fragment ryciny dekorującej plan Gdańska z 1687 r., P. Willer, Danzig in Plano, 1687, http://igrek.amzp.pl/11764938, dostęp: 27.12.2021.

sąsiedztwie tego cmentarza powstało kilka innych, a następnie przekształcono je najpierw w cmentarz o wspólnej nazwie Miasto umarłych / *Reich der Toten*, a następnie, już po 1816 r., w zespół cmentarzy parafialnych. Lokalizacja cmentarzy w tym miejscu była spowodowana brakiem miejsca wewnątrz miasta.[240]

„Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku", op. cit.

[238] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

[239] Ibid.

[240] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.2.2 HISTORIA GDAŃSKA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1816-1945

Rysunek 18

Wolne Miasto Gdańsk, Ratusz przy ul. Długiej, ok. 1930 r. źródło: Biblioteka Narodowa

XIX wiek w Gdańsku łączył się z budową wielu znaczących budynków użyteczności publicznej. Rozwój zabudowy miasta w tym okresie nie był zaplanowany. Gęsta zabudowa i mieszające się z mieszkaniową funkcje: przemysłowa i magazynowa, stanowiły dużą uciążliwość dla mieszkańców.

2 września 1816 r. wprowadzono w Gdańsku bezwzględny zakaz chowania zmarłych w kościołach oraz na cmentarzach znajdujących się w granicach murów miejskich.

Cmentarzami, które od wejścia w życie nowego prawa miały obsługiwać miasto stały się: cmentarz przy kościołach Zbawiciela i św. Jana / *St. Salvator-Kirchhof*, *St. Johannis-Kirchhof* oraz cmentarz szpitala św. Gertrudy / *Gertrauden-Hospital - Kirchhof*.[241] Co dość nietypowe, w Gdańsku, nowe nekropolie zakładano nadal na słabo zurbanizowanych terenach miejskich. Duża część cmentarzy została założona na obszarze, który znajdował się w obrębie granic administracyjnych miasta już od 1656 r. Działo się tak, ponieważ zakaz dotyczący lokalizacji cmentarzy w obrębie miasta, przynajmniej na początku, interpretowano w sposób, który pozwalał na lokalizację nekropoli w obszarze pomiędzy zwartą miejską zabudową, a Biskupią oraz Gradową Górą, gdzie znajdowała się zabudowa i istniały już wcześniej założone cmentarze (Cmentarz Lazaretu / *Lazaret-Kierchhof,* Chłopski Dół / *Bauer-Kaul,* Cmentarz Ubogich / *Armer Friedhof, Armen - oder Pockenhaus-Kirchhof,* Cmentarz Ubogich Grzeszników / *Kirchhof der armen Sünder*).[242] Cmentarze te zlikwidowano powołując się na zniszczenia podczas wojen napoleońskich w 1807 i 1813 r.[243] Historia sytuowania cmentarzy pod Gradową Górą była już wtedy długa. Najstarszy z cmentarzy w tym rejonie został założony w drugiej połowie XIV, kolejny dołączył w XV w., następne w latach 1621-1709. Najmłodsze cmentarze zakładano w tej okolicy jeszcze w latach 1818-1851,[244] nie licząc cmentarza

[241] E. Kizik, *Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r. Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centum Kultury, Gdańsk 2011, s.245–263.

[242] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.; A. Kruger, *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku 1867 - 1945*..., op. cit.

[243] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.; E. Kizik, „Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r. Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku", op. cit.

[244] Cmentarze o których mowa to: Cmentarz Bożego Ciała / *Heiliger Leichnam-Kirchhof*, Cmentarz św. Katarzyny / *St. Katharinen-Kirchhof*, Cmentarz Najświętszej Marii Panny / *St. Marien-Kirchhof*, Cmentarz Św. Bartłomieja I / *St. Bartholomäi-Kirchhof I*, Cmentarz Św. Bartłomieja II / *St. Bartholomäi-Kirchhof I*I, Cmentarz Nowy Katolicki / *Neuer Katolischer Kierchhof*, Cmentarz Niemiecki, Katolicki / *Deutsch- Katolischer Kierchhof*.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

nieistniejących cmentarzy, który powstał w 2002 r. by upamiętnić zlikwidowane już wtedy nekropolie starsze.

Szukanie parcel pod nowe cmentarze okazało się na tyle skomplikowanym zagadnieniem, że władze miasta zezwoliły na dalsze chowane zmarłych na cmentarzach Zbawiciela i św. Jana / *St. Salvator-Kirchhof* oraz Bożego Ciała / *Heiliger Leichnam-Kirchhof*, ulegały także naciskom wpływowych rodzin i zezwoliły na pochówek wybitnych gdańszczan w kościele Mariackim. Generalnie pochówki przeprowadzano nadal na Cmentarzu kościoła św. Barbary / *Barbara-Kirchhof,* który był położony na terenie prawie niezabudowanym.[245] Cmentarz Garnizonowy został założony w 1832 r. Powstał na terenach, które także znajdowały się w obrębie fortyfikacji miejskich od 1656 r.

Gdy cmentarze u stóp Gradowej i Biskupiej Góry zapełniły się, a tkanka miejska w coraz większym stopniu ulegała zagęszczeniu w ich najbliższej okolicy, zaczęto planować nowe nekropolie w okolicach Wielkiej Alei (dzisiejsza Aleja Zwycięstwa).[246] Kolejne cmentarze były zakładane osobno przez parafie, które, być może korzystając już z wcześniej utartych ścieżek biurokratycznych, osobno uzyskiwały zezwolenia na założenie cmentarza.[247]

Miasto rozwijało się i przestrzeń grzebalna założonych już cmentarzy stawała się niewystraczająca. Do granic administracyjnych dołączano nowe tereny i cmentarze dotychczas podmiejskie znalazły się wewnątrz granic administracyjnych Gdańska.[248] By poradzić sobie z ciągłym brakiem miejsca dla zmarłych wybudowano w 1914 r. przy ul. Traugutta krematorium oraz cmentarz, który je obsługiwał - Cmentarz krematoryjny / *Krematorium Kirchhof*.[249] Kolejnym krokiem było założenie Cmentarza Centralnego Srebrzysko / *Zentralfriedhof, Silberhammer Friedhof* w 1924 r. Po przepełnieniu się już istniejących cmentarzy, nekropolia ta miała obsługiwać całe miasto.

Najstarszy z tych cmentarzy został założony w 1819 r., podczas gdy zakaz chowania zmarłych w mieście powstał w 1816 r.

[245] E. Kizik, „Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r. Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku", op. cit.; J. Szczepański and P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

[246] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

[247] E. Kizik, „Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku", op. cit.

[248] J. Kowalski, R. Massalski, J. Stankiewicz, „Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska", op. cit.

[249] M. Omilanowska, *Kremacja w kulturze europejskiej doby nowoczesnej a gdańskie krematorium przy dawnej drodze Świętomichalskiej (ul. Traugutta) w Gdańsku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2017, s.309–324.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.2.3 HISTORIA GDAŃSKA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Rysunek 19

Gdańsk, ul. Długa, 1947 r. źródło: Biblioteka Narodowa

Po II wojnie światowej Gdańsk znalazł się w granicach Polskich. Zaraz nastaniu pokoju, problem ciał zakopywanych w czasie wojny w różnych miejscach, takich jak nieoznakowane groby zbiorowe, place, parki, czy ogródki przydomowe, był palący.[250] Na przykład w Gdańsku Wrzeszczu, w miejscu obecnej fontanny na placu Gen. Józefa Wybickiego, był zbiornik pożarowy, w którym zaraz po wojnie znajdował się grób zbiorowy, a na wszystkich drzewach posadzonych wzdłuż Alei Zwycięstwa, wisiały ciała Niemców z tabliczkami z napisem „byłem zdrajcą narodu".[251]

Ekshumacja zakopanych zwłok, które można było znaleźć niemal wszędzie i przeniesienie ich w odpowiednie miejsca budziła niepokój, w związku z tym, że przyczyną śmieci mogła być choroba zakaźna. Ostatecznie w marcu 1946 r. Zarząd Miejski ustalił nakaz niezwłocznej ekshumacji zwłok przykrytych warstwą gruntu cieńszą niż 50 centymetrów. Szczątki niemieckie wykopane z nielegalnych mogił przewożono na Cmentarz Centralny / *Zentralfriedhof,* szczątki żołnierzy Armii Czerwonej trafiały na Cmentarz Żołnierzy Radzieckich przy ul. Giełguda, który został utworzony w tym właśnie celu.[252]

W 1946 r., Uchwałą Kolegium Zarządu Miejskiego w Gdańsku nr 346 podjęto decyzję o zamknięciu 48 cmentarzy w Gdańsku. Postanowienie to nie zostało w pełni zrealizowane, a podobne decyzje zapadały jeszcze w 1956 i 1961 r.[253] Nieczynne poniemieckie cmentarze niszczały, były demolowane, fragmenty nagrobków i ogrodzeń były rozkradane.[254]

Gdańsk kilkakrotnie po wojnie powiększał swoje granice. Siłą rzeczy znalazło się kilka cmentarzy parafialnych, zakładanych dla wsi ościennych, które dzisiaj znajdują się w obrębie administracyjnym miasta. Po II wojnie światowej w Gdańsku zlikwidowano 38 cmentarzy. W tym samym okresie powstało 5 cmentarzy[255], spośród których jedynie Cmentarz Łostowicki pozostaje otwarty. Łącznie w granicach administracyjnych dzisiejszego Gdańska istnieje 37 cmentarzy.

[250] K. Grabowski, *Ekshumacje i pochówki w powojennym Gdańsku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku 2017, s.347–354.

[251] Z relacji mojego dziadka, Jana Syrkiewicza, który zaraz po II wojnie światowej sprowadził się do Gdańska.

[252] K. Grabowski, „Ekshumacje i pochówki w powojennym Gdańsku", op. cit.

[253] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.

[254] Z relacji mojego dziadka, Jana Syrkiewicza

[255] W tym cmentarz-pomnik - Cmentarz Nieistniejących cmentarzy z 2002 r.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.3 KRAKÓW

3.3.1 HISTORIA KRAKOWA I JEGO CMENTARZY DO 1792 R.

Przed lokacją zalążki osady kształtowały się w powiązaniu z Wawelem i Okołowem, będącym wówczas grodem. Istnieją dowody na zamieszkiwanie okolic miasta od VII w. – głównie w okolicach Wawelu. Od IX w. rozwój osadnictwa na tym terenie zaczął się intensyfikować. Od przełomu X i XI w. na terenie śródmieścia zaczęto zakładać cmentarze poza – i przykościelne. Jednym z najstarszych cmentarzy był ten przy kościele św. Wojciecha. Cmentarze pozakościelne zaczęto likwidować w XI i XII w. [256]

Kraków został wcielony do terenów objętych rządami Piastów w latach osiemdziesiątych X w., gdy został zbrojnie zajęty przez Mieszka I. Miasto stało się wówczas ważnym ośrodkiem administracyjnym i politycznym. Od 1000 r. istniało biskupstwo krakowskie, co wzmocniło pozycję miasta.[257]

Pierwsza lokacja miasta, związana z początkami gminy miejskiej miała miejsce ok. 1220 r. Następnie w 1257 r. nastąpiła Wielka Lokacja, dzięki której miasto uzyskało układ urbanistyczny idealnego miasta średniowiecznego. Później obszar Krakowa zwiększał się również dzięki przyłączaniu kolejnych miast satelitarnych. Miało to miejsce w latach: 1335 r. – przyłączenie Kazimierza, 1335 r. – przyłączenie Nowego Miasta na Okole i w 1366 r. – przyłączenie Kleparza.[258]

W 1285 r. powstały umocnienia miejskie dzięki czemu obszar miasta uległ powiększeniu. Kolejne przesunięcie granic Krakowa, również związane z budową fortyfikacji odbyło się w 1298 r. Trudno określić datę włączenia Okołu do Krakowa. Powiększenie miasta o jego obszar prawdopodobnie odbyło się między rokiem 1311 a 1312. [259] W północno – wschodniej części obszarów włączonych do miasta, na skutek wyżej wymienionych korekt granic, powstało skupisko cmentarzy.

W 1400 r. Kraków liczył ok. 13-14 tysięcy mieszkańców, co czyniło go miastem europejskim średniej wielkości. Do tego czasu powstało już większość krakowskich kościołów, a zatem także cmentarzy usytuowanych w ich sąsiedztwie. W wieku XV i XVI Kraków przeżywał swój złoty okres, któremu kres położyły przeniesienie stolicy do Warszawy oraz najazd Szwedzki w 1655 r. w

Rysunek 20

Panorama Krakowa 1719 r.

źródło: Biblioteka Narodowa

[256] K. Radwański, „Kraków przedlokacyjny", op. cit.
[257] Ibid.
[258] B. Krasnowski, „Lokacje na prawie niemieckim", op. cit.
[259] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

tym czasie Kraków liczył niemal 19 tysięcy mieszkańców, a cała aglomeracja – około 30 tysięcy. [260]

Po wyprowadzeniu się dworu królewskiego i dużej części szlachty z Krakowa, obszary miasta będące dotychczas w rękach prywatnych zostały zakupione przez Kościół. Wznoszono kościoły i zakony. [261] Około roku 1619, powstał cmentarz przy wybudowanym w latach 1595-1635 kościele św. Piotra i Pawła.

Podczas trwających w latach 1677-1680 i 1707-1708 epidemii dziesiątkujących krakowian, [262] ludność miasta chowana była na cmentarzach Skazańców przy kościele św. Gertrudy, przy szańcach pomiędzy Kleparzem i Prądnikiem, przy Kościele pod wezwaniem Piotra Małego, oraz przy kościele św. Salwatora na Zwierzyńcu. [263] Cmentarze te były położone poza obrębem murów miejskich, najdalszym z nich był cmentarz wymieniony jako ostatni. Skutkiem wojen, epidemii i zaniedbań administracyjnych miasto upadało: zmniejszyła się liczba ludności, zaniedbaniu uległa architektura, zwłaszcza mieszkalna. Skala degradacji miasta została obrazowo opisana w *Przewodniku krakowskim*: „*Stanisław August w r. 1787 odwiedza dawna stolicę, a litując się jej nędzy, wyznacza z własnej szkatuły 300 dukatów rocznej zapomogi. Kraków rad monarsze „zastawia się ale postawia" i jak może gości przez 12 dni króla, choć był on w tym czasie tak wyludnionym i zniszczonym, ze większa połowa domów miała okna deskami zabite, na Rynku pasły się krowy, budowle publiczne i świątynie w ruinach, a ludność zeszła do kilkunastu tysięcy."*[264]

Pomimo regresu Kraków jeszcze w 1791 r. powiększył swoje granice. W jego obręb zostały włączone Kazimierz i Kleparz. [265] Równocześnie okopy kościuszkowskie, wzniesione w 1794 r. nakreśliły nowe granice miasta. [266]

[260] W. Komorowski and K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa w obrębie murów od połowy XIV do XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, red. Z. Noga, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Kraków 2007, s.11–17.

[261] Ibid.

[262] Ibid.

[263] A. Karpiński, *Kopacze — grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*..., op. cit.

[264] *Przewodnik krakowski wydany staraniem techników krakowskich z najnowszym planem miasta oraz 12 rycinami*..., op. cit., p. 34.

[265] M. Motak, *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*, Wydawnictwo PK, Kraków 2019, 2 ed.

[266] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.3.2 HISTORIA KRAKOWA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1792-1945

Od 1796 r. w Krakowie następowały przekształcenia mające go dostosować do standardów austriackich (miasto pozostawało wówczas pod jurysdykcją austriacką).[267] To właśnie w tym okresie, na podstawie aktu prawnego z 1792 r zlikwidowano cmentarze parafialne (respektowano go z oporami dopiero po nastaniu rządów austriackich). Mimo nacisku władz krakowianie jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w. nalegali, by wybitni Polacy chowani byli w kościołach.[268] Strategiczny dla Krakowa cmentarz Rakowicki (założony w 1803 r.) i Cmentarz Żydowski Nowy przy ul. Miodowej (założony w 1800 r.), powstały w odpowiedzi na likwidację cmentarzy parafialnych.

W tym czasie, w latach 1807 – 1820, rozpoczęto burzenie średniowiecznych fortyfikacji miejskich. Te działania były pierwszym krokiem prowadzącym do połączenia Krakowa z jego przedmieściami. W miejscu wyburzonych murów miejskich utworzono pierścień zieleni okalającej miasto.[269]

Do momentu, gdy utworzono Twierdzę Kraków, rozwój granic administracyjnych miasta nie był ograniczany przez fizyczne obwarowania miejskie. Gdy miasto zostało wcielone do Austrii, postanowiono, że jako miasto nadgraniczne, Kraków powinien zostać ufortyfikowany.[270] Pierwszy narys twierdzy powstał w latach pięćdziesiątych XIX w.[271] w tym czasie Wawel przekształcono w cytadelę.[272] Zamierzenie było wielokrotnie rozwijane i korygowane aż do 1916 r. Gdy powstała Twierdza Kraków pierścień obwarowań objął swoim zakresem cmentarz przy ul. Miodowej, jednak Cmentarz Rakowicki, wraz z założonym w 1914 r. Cmentarzem Wojskowym oraz Cmentarz Podgórski pozostały poza zasięgiem fortyfikacji.[273] Duże skupisko budowli o znaczeniu militarnym wybudowano w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza Rakowickiego. Decyzja o przekształceniu miasta w twierdzę wiązała się z ograniczeniami prawnymi dotyczącymi rozwoju zabudowy, co skutkowało zwiększaniem się

[267] M. Motak, *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*..., op. cit.

[268] *Przewodnik krakowski wydany staraniem techników krakowskich z najnowszym planem miasta oraz 12 rycinami*..., op. cit., p. 37. Możemy przeczytać: *W tym czasie odrodzony Kraków widzi liczne uroczystości i obchody publiczne: otwarcie Akademii Umiejętności (1873), jubileusz Kraszewskiego (1879), gości w r. 1880 Cesarza, święci w 1883 rocznicę odsieczy Wiednia, przyjmuje w 1887 Arcyksięztwo* [sic!] *Rudolfa i Stefanię, sprowadza zwłoki Mickiewicza (1894) i stawia mu pomnik (1898) z inicjatywy młodzieży krakowskiej, grzebie zasłużonych mężów w grobowcach swoich świątyń.*

[269] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.

[270] Ibid.

[271] M. Motak, *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*..., op. cit.

[272] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.

[273] M. Motak, *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

intensywności zaludniania aż do początków XX wieku. Istnienie twierdzy jest widoczne do dzisiaj. Ograniczenia budowlane wymogły pozostawienie obszarów niezabudowanych w pobliżu obiektów fortecznych i są widoczne w Krakowie do dzisiaj (Rysunek 21).[274]

Twierdza Kraków spełniła swoją rolę podczas i wojny światowej. Polegli podczas walk żołnierze chowani byli na licznych cmentarzach wojskowych lub w tymczasowych miejscach pochówku. Zmarłych na terenie Krakowa grzebano przede wszystkim na cmentarzu Rakowickim. Dodatkowo pochówki, choć w znacznie mniejszym stopniu, przeprowadzano na Nowym Cmentarzu Podgórskim, na cmentarzach żydowskich na Podgórzu i przy ul. Miodowej oraz na cmentarzu w Łagiewnikach.[275]

Za panowania cesarza Franciszka Józefa Kraków zyskał sporą dozę autonomii dzięki czemu utworzono samorząd miejski, który rozpoczął intensywne działania mające na celu jego modernizację. Miasto odżyło i jego ludność wzrosła do 80 tysięcy mieszkańców.[276] Rada Miejska wyznaczyła kurs rozwoju miasta. Prezydent Krakowa w latach 1904-1918, Juliusz Leo, wyznaczył kierunek rozwoju miasta na stworzenie Wielkiego Krakowa, co wiązało się z przyłączeniem nowych gmin i jego restrukturyzację . Aby planowane zmiany można było wprowadzać w sposób przemyślany, w 1909 r. został ogłoszony konkurs na stworzenie planu Wielkiego Krakowa.[277] W latach 1910 – 1912 powiększano Kraków o nowe dzielnice.[278]

Zmiany, których doświadczał Kraków w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XX w. nie dotyczyły w znacznym stopniu miejskich nekropolii. Najistotniejszym cmentarzem miejskim był i miał nim pozostać jeszcze na długo cmentarz Rakowicki. Cmentarze, które dzisiaj znajdują się w obrębie administracyjnym miasta i zostały utworzone w tym okresie, znajdowały się jeszcze wtedy poza jego granicami. z wyjątkiem cmentarzy podgórskich, tworzone były one na potrzeby lokalnych społeczności. Pozostałe zakładane cmentarze, już wcześniej wymienione, miały związek z chowaniem ofiar i wojny światowej.

[274] Wspólny zespół zadaniowy gminy miejskiej Kraków oraz Inicjatywy obywatelskiej "Otwarta Twierdza" fundacji aktywnej ochrony zabytków techniki i dziedzictwa kulturowego "Janus," *Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno - krajobrazowego Twierdzy Kraków*..., op. cit.

[275] J. Schubert, *Cmentarze wojenne Twierdzy Kraów z lat 1914-1918 i ich autor, rzeźbiarz Karl Korschann*, „Państwo i społeczeństwo", 2018, t.XVIII, no 2.

[276] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.; *Przewodnik krakowski wydany staraniem techników krakowskich z najnowszym planem miasta oraz 12 rycinami*..., op. cit.

[277] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.

[278] M. Motak, *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

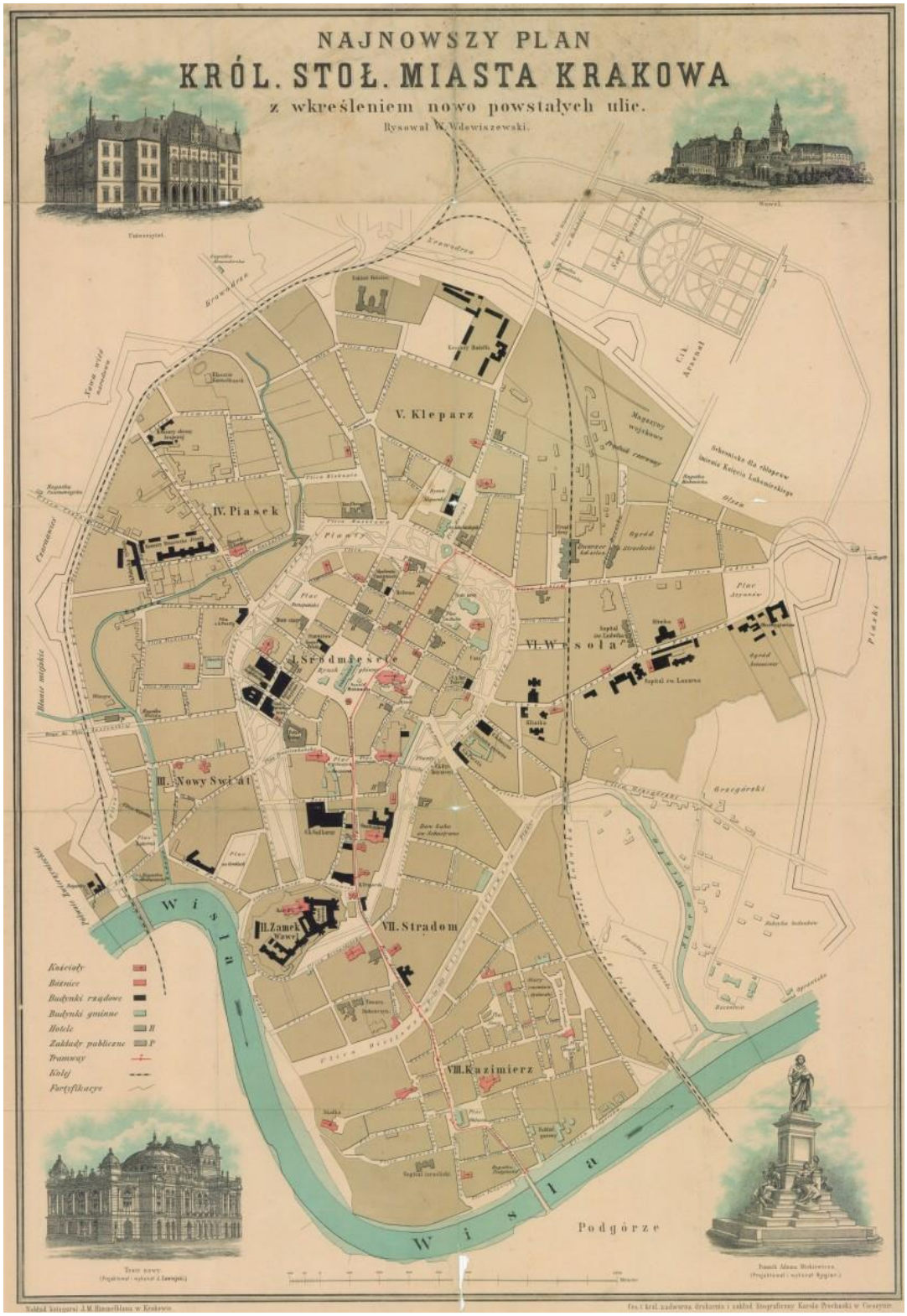

Rysunek 21

Plan Krakowa z 1883 r. z lokalizacją obwarowań Twierdzy Kraków, W. Wdowiszewski, *Najnowszy Plan Królewskiego Stołecznego Miasta Krakowa*, skala 1:6500, Nakładem księgarni J. M. Himmelblaua w Krakowie / Druk: Ces. i król. nadworna drukarnia i zakład litograficzny Karla Prochaski w Cieszynie, Kraków 1898, https://dawnemapykrakowa.pl/map/1898-najnowszy-plan-krolewskiego-stolecznego-miasta-krakowa/#15/50.0630/19.9427/1898_Krakow-osm_podklad_czb, dostęp: 8.01.2022.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Podgórze, które otrzymało prawa miejskie w 1784 r. zostało włączone w obręb granic administracyjnych Krakowa w 1915 r.[279] Kolejne rozszerzenie granic miasta nastąpiło dopiero w czasie II wojny światowej, w 1941 r.

W okresie międzywojennym wytyczone jeszcze przed i wojną światową kierunki rozwój Krakowa były utrzymywane. Na uwagę zasługują założone w tym okresie cmentarze, które zlokalizowano w miejscach wskazanych i wyróżnionych pierwszą oraz trzecią nagrodą w pracach konkursowych na Plan Wielkiego Krakowa. Są to: cmentarz Prądnik Czerwony, parafia Dobrego Pasterza[280] i cmentarz Prądnik Biały, Parafia NMP Matki Kościoła. Poza tym zakładano na terenach dzisiejszego Krakowa głównie cmentarze parafialne: cmentarz Skotniki, Parafia Matki Boskiej Różańcowej, cmentarz Borek Fałęcki, Parafia Matki Boskiej Zwycięskiej, cmentarz Kobierzyn – Lubostroń, cmentarz Mydlniki, cmentarz Olszanica, Parafia Matki Boskiej Częstochowskiej. Wszystkie te cmentarze zlokalizowane były w sporej odległości od ówczesnego Krakowa. Ponad to już w trakcie działań wojennych w okresie II wojny światowej założono cmentarze wojenne: cmentarz jeńców–żołnierzy Armii Czerwonej, cmentarz jeńców - żołnierzy Armii Czerwonej w Borku Fałeckim, Zespół cmentarno-pomnikowy Wzgórza Krzesławickie. Te nekropolie także zlokalizowane były z dala od miasta. W 1932 r. założono w pobliżu pozostałych cmentarzy Podgórskich, Cmentarz przy ul. Abrahama / Podgórski Cmentarz Żydowski Nowy, który był odpowiedzią na brakujące miejsca pochówku krakowskiej gminy żydowskiej.

3.3.3 HISTORIA KRAKOWA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Zniszczenia wojenne nie dotknęły Krakowa w takim stopniu jak Warszawę czy Gdańsk. Na miasto nie skierowano tak wielu sił, które skupiałyby się na jego odbudowie. Spowodowało to zastój w rozwoju. Równocześnie stolica Polski była kolejnym miastem, które rozwijało się w czasach komunizmu pod dyktando wytycznych centralnych, nastawionych na gospodarkę industrialną. Wynikiem decyzji politycznych wybudowano Nową Hutę, co skutkowało napłynięciem ludności nie tylko do nowo powstającego założenia opartego na przemyśle, ale także do samego Krakowa. Budowa Nowej Huty rozpoczęła się w 1949 r., a już w 1951 r. miasto zostało włączone w obręb administracyjny Krakowa, powiększając je o 65 km^2. Wszystkie siły skoncentrowane były na

[279] Ibid.
[280] Obok tego cmentarza powstał później cmentarz komunalny w Prądniku Czerwonym, który swoim zakresem wypełnia plany wskazane w pracy konkursowej.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

rozwijaniu nowego zamierzenia, przy równoczesnym zaniedbywaniu historycznego Krakowa.[281]

W latach sześćdziesiątych założono w Krakowie dwa strategiczne cmentarze komunalne: Cmentarz Grębałów (1964) i Cmentarz Proądnik / Batowice (1966). Ten ostatni, jak wspomniano już wcześniej, zlokalizowany w miejscu wskazanym w pracy, która zajęła III miejsce, w konkursie urbanistycznym w 1909 r. Inwestycje te poczyniono zapewne w odpowiedzi na ciągły wzrost ilości mieszkańców miasta, spowodowany migracją związaną z zakładami przemysłowymi znajdującymi się w obrębie miasta.

W latach siedemdziesiątych (1973) i w latach osiemdziesiątych Kraków zwiększył swoje terytorium. Zmiany te nie miały związku z zakładaniem nowych nekropolii miejskich.

Obecnie w Krakowie największym cmentarzem komunalnym jest obecnie cmentarz Batowice, wraz z Cmentarzem Grębałów stanowi jedyny otwarty cmentarz do chowania zmarłych. Miasto zajmuje obszar 326 km ^{2}, jego dotychczasowy rozwój na osi wschód-zachód przestaje być dominujący dzięki rozwojowi dzielnic mieszkaniowych w południowych częściach miasta.

3.4 LUBLIN

3.4.1 HISTORIA LUBLINA I JEGO CMENTARZY DO 1792 R.

Osadnictwo na terenie dzisiejszego Lublina trwa nieprzerwanie od VI w.[282] Pierwsze wzmianki o mieście Lublin pochodzą z XII i XIII w, wtedy powstał historyczny gród [283], choć zespół osadniczy funkcjonował już od VI w. [284] Pierwsza lokacja miasta na prawie polskim odbyła się prawdopodobnie między rokiem 1253 a 1259 w ramach lokacji przeprowadzonych przez Bolesława Wstydliwego. W związku z krótkotrwałym opanowaniem miasta przez Rusinów, lokacja ta nie powiodła się.[285] Ostatecznie Lublin uzyskał przywilej lokacyjny w 1317 r., wtedy też ustanowiono powiększenie terenu miasta do około 6 ha i wykonanie systemu obwarowań. Miasto było otoczone przez mury miejskie, które wyznaczały jego obszar.[286] w związku z rozwojem związanym z rangą polityczną w 1616 r. Lublin liczył już 11,3 tysięcy mieszkańców i było jednym

[281] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.
[282] D. Kociuba, „Rozw. Przestrz. Lublina od średniowiecza do współczesności", op. cit.
[283] R. Dunin, H. Gawarecki, *Lublin*..., op. cit.; C. Gawdzik, *Rozwój urbanistyczny Starego Lublina*..., op. cit.
[284] D. Kociuba, „Rozw. Przestrz. Lublina od średniowiecza do współczesności", op. cit.
[285] D. Kociuba, „Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych", op. cit.
[286] C. Gawdzik, *Rozwój urbanistyczny Starego Lublina*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

z silniejszych miast Korony.[287] Wpływ na kierunki rozwoju miasta miał przebieg szlaków handlowych i stosunki własnościowe. W związku z niewielką powierzchnią miasta w murach rozwijały się przedmieścia. [288] W XV w. poza murami powstały trzy klasztory, a w XVI w. wybudowano drugą linię szańców chroniących miasto.

Dopiero w XVII wieku miasto przestało się mieścić w swoich granicach. Wybudowano wówczas, trzecią linię szańców i powiększono miasto chociaż jurydyki ziemiańskie i kościelne wchłonęły część terenów miejskich. W XVIII wieku miasto podupadło, a jego rozwój stał się powolny i chaotyczny.

W Lublinie do końca XVIII w. zmarłych chowano na cmentarzach przykościelnych oraz w podziemiach kościołów, a. podczas epidemii – poza miastem. Tak powstała mogiła w ogrodzie Saskim. Jak wynika z materiałów źródłowych, tak jak w innych miastach europejskich, fetor towarzyszący rozkładowi ciał dawał się we znaki mieszkańcom Lublina podczas wizyt w kościele.[289]

Miasto wielokrotnie było nawiedzane przez epidemie. Wówczas zmarli chowani byli na cmentarzu przy szpitalu św. Ducha, w pobliżu kościoła św. Krzyża przy wałach miejskich i na Plancikowym Folwarku[290]

3.4.2 HISTORIA LUBLINA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1792-1945

Prawo o miastach z 1971 r. wywołało duże zmiany w Lublinie. Likwidacja jurydyk zaowocowała 15-krotnym zwiększeniem się obszaru Lublina.[291]

Zakaz chowania zmarłych i przeniesienia wszystkich cmentarzy poza miasto wszedł w życie w Lublinie 18 lutego 1792 r. Tak, jak w innych miastach, ludność lokalna nie mogła pogodzić się z chowaniem swoich bliskich na nowych cmentarzach jeszcze przez kilkanaście lat wejścia w życie nowych przepisów.[292] Zmiany przyspieszyła konieczność dostosowania się do przepisów austriackich po III rozbiorze Polski w 1795 r.[293]

[287] D. Kociuba, „Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych", op. cit.
[288] D. Kociuba, *Rola planowania przestrzennego w rozwoju miasta Lublina*..., op. cit.
[289] L. Popek et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*..., op. cit.
[290] A. Karpiński, *Kopacze — grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*..., op. cit.; J. Kus, *"Morowe Powietrze" w dawnym Lublinie*, „Biuletyn Apla", 2020, no 23, s.18–19. Autorce nie udało się ustalić lokalizacji Plancikowego Folwarku.
[291] D. Kociuba, „Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych", op. cit.
[292] P. Dymmel, R. Litwiński, *Cmentarze Lubelskie*..., op. cit.
[293] D. Kociuba, „Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych", op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Pierwsze cmentarze założone poza murami miasta to cmentarz przy kościele św. Michała oraz tak zwany cmentarz na Rurach, czyli Cmentarz Rzymskokatolicki przy ul. Lipowej, tzw. Llpki. Najstarsze nagrobki, które można znaleźć na tym cmentarzu są masońskie. [294]

W 1803 r. większość zabudowy Krakowskiego Przedmieścia, miasta w murach i Korców została zniszczona przez trwający 2 tygodnie pożar. Zdarzenie to miało duży wpływ na rozwój przestrzenny miasta również dlatego, że władze austriackie nie rozpoczęły akacji odbudowy zniszczeń.[295]

W 1809 r. Lublin stał się częścią Księstwa Warszawskiego, a po klęsce Napoleona – Królestwa Polskiego. Wówczas ostatecznie zniesiono jurydyki i włączono je w obręb administracyjny miasta. Będąc częścią Królestwa Polskiego, Lublin zyskał na znaczeniu militarnym. [296]

By polepszyć możliwości przejazdu przez miasto, w latach 1817–1826 przeprowadzono przebudowę układu komunikacyjnego miasta. Wybudowano trakt Lubartów i Brześć, natomiast wjazd do Lublina od południowego zachodu wyznaczono przez dzisiejsze ulice Zamojską i Wyszyńskiego. Wytyczono także Aleje Racławickie, jako wyjazd z miasta w kierunku na Warszawę, oraz ustanowiono węzeł komunikacyjny przy Bramie Krakowskiej.[297]

Zmiany w infrastrukturze komunikacyjnej miały znaczny wpływ na dalsze kierunki rozwoju miasta, i być może wpłynęły również trochę na panoramę nekropolii lubelskich. W 1829 r. założono Nowy Cmentarz Żydowski, który został zlokalizowany w sporej odległości na północ od historycznego centrum miasta. Jego umiejscowienie jest odległe od lokalizacji przebudów, o których była mowa powyżej. Biorąc pod uwagę fakt, że cmentarze starano się lokalizować z dala od terenów zurbanizowanych, a także z dala od terenów, na które miasto potencjalnie mogłoby się rozrosnąć, lokalizacja ta wydaje się trafiona. Tę ocenę potwierdza fakt, że od końca lat 70-tych XIX w. Lublin zaczął w sposób nasilony rozbudowywać się w kierunku południowym, co było skutkiem powstania takiej inwestycji, jak poprowadzenie linii Kolei Nadwiślańskiej.

W 1826 r. założono cmentarz ewangelicko-augsburski przy ul. Lipowej, zlokalizowany koło już istniejących cmentarzy katolickich. Istnienie i rozwój nekropolii przy ul. Lipowej były jedną z przyczyn zahamowania rozwoju miasta w kierunku zachodnim w XIX w.[298]

Rysunek 22

Nagrobek Dominika Bieyki na tle cmentarza przy ul. Lipowej w Lublinie, 1904 r., źródło: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie

[294] L. Popek et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*..., op. cit.
[295] D. Kociuba, „Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych", op. cit.
[296] Ibid.
[297] Ibid.
[298] Ibid., p. 26.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 23

Lublin przedwojenny, ul. Zamojska, lata 1920-1935, źródło: Biblioteka Narodowa

Mimo początkowych oporów, w 1839 r. w Lublinie funkcjonowały głównie cmentarze założone poza miastem. Łącznie, do momentu wejścia w życie zakazu chowania zmarłych w Lublinie do końca II wojny światowej, powstało w Lublinie 13 cmentarzy, które w 1936 r. zajmowały powierzchnię 45 ha, (1,45% powierzchni miasta).[299]

Po 1916 r. miasto rozwijało się chaotycznie i rozlewało w sposób nieuporządkowany, czego skutkiem było rozpoczęcie starań, by stworzyć na terenie Lublina plan regulacyjny, który pozwoliłby uporządkować strukturę miasta. Równocześnie rozwijał się przemysł dzięki czemu ludność Lublina zwiększyła się. Gdy miasto dosięgnął kryzys światowy, powodując upadek wielu zakładów przemysłowych, ludność została zaangażowana do przebudowy dróg i regulacji rzek. [300]

Rysunek 24

Cmentarz na Majdanku obok dawnego obozu koncentracyjnego w Lublinie, źródło: Geoportal, https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 21.02.2022

W czasie II wojny światowej w Lublinie utworzono obóz zagłady na Majdanku, obok którego po wojnie powstanie największy miejski cmentarz komunalny. Ponad to likwidacji uległy dzielnice żydowskie. Po wojnie liczba ludności zmniejszyła się do 80 tysięcy mieszkańców, tylu ilu miasto liczyło przed wybuchem i wojny światowej.

3.4.3 HISTORIA LUBLINA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Miasto Lublin zostało wyzwolone spod okupacji niemieckiej 25 lipca 1944 r.[301] w okresie powojennym miasto rozwijało się zgodnie z wytycznymi gospodarki centralnie planowanej z naciskiem na industrializację. Zapotrzebowanie na tereny przemysłowe i mieszkaniowe miasta, którego liczba ludności wzrastała skutkowało tym, że Lublin powiększał swój obszar. Wraz z nowymi terenami włączano w jego granice administracyjne cmentarze parafialne.

[299] L.C. for R.S. Statistical Office in Lublin, *Historia Lublina w liczbach History of Lublin in gures Historia Lublina w liczbach, History of Lublin in figures*..., op. cit.
[300] D. Kociuba, „Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych", op. cit.
[301] L.C. for R.S. Statistical Office in Lublin, *Historia Lublina w liczbach History of Lublin in gures Historia Lublina w liczbach, History of Lublin in figures*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Do dzisiaj założono od czasów wojny w Lublinie jedynie dwa cmentarze: Cmentarz na Majdanku z 1976 r. oraz Cmentarz przy ul. Jana Kasprowicza z 2010 r. Cmentarz na Majdanku zajmuje powierzchnie 46 ha i pochowano na nim blisko 60 tysięcy zmarłych.[302]

3.5 WARSZAWA

3.5.1 HISTORIA WARSZAWY I JEJ CMENTARZY DO 1795 R.

Rysunek 25

Widok Warszawy, ok. 1685 r., źródło: Biblioteka Narodowa

Tereny dzisiejszej Warszawy były zamieszkiwane przed naszą erą już od czasów paleolitu (8 000 lat p.n.e.) ,[303] a pierwsza osada zlokalizowana na prawym brzegu Wisły istniała w X i XI w. [304] Zaginął, lub mógł w ogóle nie istnieć dokument pierwszej lokacji Warszawy, która najprawdopodobniej nastąpiła około 1300 r. w okresie tym, najprawdopodobniej na terenie dzisiejszego Zamku zlokalizowany był gród książęcy. W bezpośrednim jego sąsiedztwie powstało miasto Warszawa pod koniec XIII w.[305] Na początku istnienia powierzchnię miasta można szacować na ok 8,5.[306] 16 ha po włączeniu w obręb murów obronnych kolejnych terenów.

Na terenach zlokalizowanych pod dzisiejszą Warszawą, archeolodzy odnaleźli ślady bytności człowieka z epoki żelaza (od około i w. p.n.e. do około V w. n.e.). W okresie tym groby były ciałopalne i wyposażane w przedmioty codziennego użytku: ceramikę narzędzia i broń. [307] Najstarszy istniejący cmentarz Warszawy powstał w XIII jednak w tym okresie nie był związany z miastem i na mapach pojawia się dopiero w 1919 r., nawet wtedy nie znajdując się w obrębie administracyjnym miasta.

W pierwszej połowie XIV w. rozpoczęto wznoszenie ceglano – kamiennych murów obronnych. Prace realizowane w kilku etapach zakończono na początku XV w. Obszar miasta zwiększył się wtedy do 16 ha. [308] w rozwijającej się dynamicznie Warszawie szybko zaczęło brakować miejsca dla napływającej ludności, choć śmiertelność mieszkańców była wysoka. Miasto zaczęło rozlewać się poza granicami murów. W 1408 r. wydano przywilej lokacyjny i na „surowym korzeniu" powstała Nowa Warszawa, odrębne od Warszawy, samodzielnie

[302] *Cmentarz komunalny przy ul. Droga Męczenników Majdanka*, n.d., https://lpgk.lublin.pl/cmentarze/droga-meczennikow-majdanka/, dostęp: 29.12.2021.
[303] M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*..., op. cit.
[304] L. Królikowski, M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*..., op. cit.; M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*..., op. cit.
[305] M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*..., op. cit.
[306] L. Królikowski, M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*..., op. cit.
[307] Ibid.
[308] Ibid.; J. Wilski, ed., *Warsaw physical development*, Warsaw Chapter of Polish Town Planners Society, Warsaw 1993., A Zahorski w *Historii Warszawy* wskazuje na ok. 20ha.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

funkcjonujące miasto.[309] Miasto to było uboższe od Starej Warszawy i zajmowało obszar ok. 10 ha.[310] Oprócz niego na terenach obecnej stolicy, w średniowieczu funkcjonowały jeszcze liczne wsie. W latach 1526 r. Warszawa została włączona do Polski i stopniowo przejmowała funkcje stołeczne.[311] w latach 1596-1611 przeniesiono rezydencję i dwór Zygmunta II Wazy do Warszawy i miasto zostało stolicą Polski, co zdynamizowało jej rozwój przestrzenny.[312] Od XVI do XVIII w. na terenach podmiejskich nastąpił wzrost jurydyk, co spowodowało rozbicie pod względem administracyjnym spójnego dotychczas terenu zurbanizowanego. Na przykład w 1648 r. prawa miejskie otrzymała Praga, która rozwijała się dynamicznie wraz z sąsiadującymi wsiami. Powrót do koherentności miasta i likwidacji jurydyk następuje dopiero w XVIII w.[313]

W latach 1621-1624 wybudowano wały obronne otaczające Warszawę lewobrzeżną.[314] Wyznaczyły one granice terytorialne miasta, które obejmowało teren 125 ha.[315] Niewiele wiadomo na temat cmentarzy zlokalizowanych na terenie Warszawy w tym okresie. Istnieją wzmianki o tym, że po walkach toczonych na terenie Warszawy ze Szwedami w latach 1655-67 zmarłych chowano na cmentarzu na Kamionku i na Polkowie.[316]

W listopadzie 1770 r., po niemal 150 latach, zakończono usypywanie wałów Lubomirskiego, które otaczały stale powiększające się przedmieścia stolicy. Warszawa była nawiedzana przez liczne epidemie w XVI i XVII w. Pretekstem do budowy Wałów Lubomirskiego była epidemia, która rozpętała się w części Ukrainy.[317] Ustawa o miastach uchwalona na Sejmie Czteroletnim w 1791 r. zaskutkowała zjednoczeniem Warszawy z jej przedmieściami, dzięki czemu Wały Lubomirskiego stały się granicą stolicy.[318] Podczas epidemii zmarli warszawiacy byli chowani na cmentarzu Brygidek przy ul. Długiej, na terenie dzisiejszej Cytadeli i na Kępie Polkowskiej,[319] czy na cmentarzu cholerycznym koło cmentarza Żydowskiego.

[309] M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*..., op. cit.
[310] J. Putkowska, „Społeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku", op. cit.
[311] M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*..., op. cit.
[312] M. Bogucka, „Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku", op. cit.
[313] M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*..., op. cit.
[314] J. Wilski, *Warsaw physical development*..., op. cit.
[315] M. Bogucka, „Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku", op. cit.
[316] M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*..., op. cit.
[317] L. Królikowski, *Warszawa dzieje fortyfikacji*..., op. cit.
[318] L. Królikowski, *Historia i współczesność planowania rozwoju Warszawy*..., op. cit.
[319] A. Karpiński, *Kopacze — grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.5.2 HISTORIA WARSZAWY I JEJ CMENTARZY W LATACH 1795-1945

W okresie rozbiorów liczba ludności miasta spadała. W 1792 r. miasto liczyło ok. 115 tys. mieszkańców a w latach 1798-99 tylko ok. 61 tys. W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego ludność miasta nieznacznie wrosła, miasto nie rozwijało się jednak, gdyż wysiłek koncentrowany był na toczących się wojnach. Ponownie miasto zaczęło się rozwijać pod koniec XIX w., do momentu upadku powstania listopadowego. Budowa Cytadeli Warszawskiej zatrzymała na dziesięciolecia rozwój miasta z powodu wprowadzonych ograniczeń przestrzennych i kosztów budowy.[320]

Kontynuacją działań związanych z obronnością miasta, było stworzenie twierdzy „Warszawa", której budowa rozpoczęła się w 1883 r. Warszawa liczyła wówczas 383 tys. mieszkańców. Stali się oni niejako zakładnikami w obrębie tworzonych obwarowań i terenach w przybliżeniu wyznaczonych przez Wały Lubomirskiego.

Pierwszym, nie tylko w Warszawie, ale i w całej Polsce cmentarzem pozamiejskim, był Cmentarz Świętokrzyski zorganizowanym w latach 1781-83 przez księży misjonarzy przy kościele Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu. Prace nad jego powstaniem trwały już od 1745 r., co pokazuje jak nowoczesną myślą kierowali się wówczas założyciele tej nekropolii. Warszawiakom w tamtym okresie brak było jednak takiego wizjonerstwa, co skutkowało jeszcze przez jakiś czas podrzucaniem zwłok zmarłych pod bramy kościołów. W Warszawie jak i w innych miastach zakazy chowania zmarłych obowiązywały już od 1792 r., jednak za ten, który osiągnął skutek uważa się zakaz wydany 13 lutego 1795 r.[321] Cmentarz Świętokrzyski nie przetrwał długo i znikł z planów Warszawy już w 1860 r.

W 1916 r. obszar Warszawy został powiększony z 34,5 km^2 do 114,8 km^2 w związku z odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Obszar stolicy był powiększany by miasto mogło pełnić rolę ośrodka życia politycznego, administracyjnego, kulturalnego, intelektualnego i naukowego. Dotychczas Warszawa była niewielkim miastem sztucznie ograniczonym osiemnastowiecznymi (wały Lubomirskiego) i dziewiętnastowiecznymi, (Twierdza Warszawska) fortyfikacjami. Szczególnie przepisy wyznaczające przedpola Twierdzy Warszawskiej stanowiły coraz bardziej uciążliwy gorset nie

Rysunek 26

Widok Warszawy, 1872 r., źródło: Biblioteka Narodowa

[320] L. Królikowski, M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*..., op. cit.
[321] M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

pozwalający miastu naturalnie zwiększać swojego obszaru.[322] Poza granicami miasta rozciągały się słabo zurbanizowane przedmieścia i wsie.

W 1916 r. Warszawa powiększyła się o przedmieścia o obszarze 8210 ha. Równocześnie rozpoczęto defortyfikację miasta, mającą zapewnić mu bardziej swobodny rozwój.[323] Powtarzającym się zjawiskiem w Warszawie było ustalanie granic administracyjnych miasta tak, by włączyć w ich obręb istotne dla miasta cmentarze. Wszystkie cmentarze, będące częścią jakiegoś zespołu nekropolii, powstały poza Warszawą. Cmentarze na Powązkach powstały tuż za murami miasta, a ich rozbudowa skierowana była w stronę miasta. Ekspansja zatrzymała się dopiero, gdy granice cmentarzy dotarły do granicy terenów zabudowanych (wcześniej wyznaczanych przez obwarowania miejskie), które w tamtym czasie stanowiły granicę miasta (Rysunek 28).

Rysunek 27

Fragment panoramy Starego Miasta, ukazujący zagęszczenie warszawskiej zabudowy, ok. 1930 r., źródło: Biblioteka Narodowa

[322] Gdy Twierdza zaczęła funkcjonować w 1879 r., ludność Warszawy nie przekraczała 700 tys. i średnia gęstość zaludnienia wynosiła około 20 000 osób na km^2. 1915 r. Warszawa została poddana, lecz dopiero w 1916 r. powiększono jej granice. Dwa lata wcześniej ludność Warszawy wynosiła już 884,5 tys. mieszkańców, co biorąc pod uwagę brak zmiany obszaru miasta daje średnią gęstość zaludnienia równą 25 638 mieszkańców. Dla porównania w 2020 r. średnia gęstość zaludnienia Warszawy wynosiła 3 467 osoby na km^2 i była porównywalna do tej z 1825 r., gdy wyznaczono granice Warszawy, które utrzymywały się do 1916 r.

[323] B. Czerwińska-Jędrusiak, *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921-2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2009.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

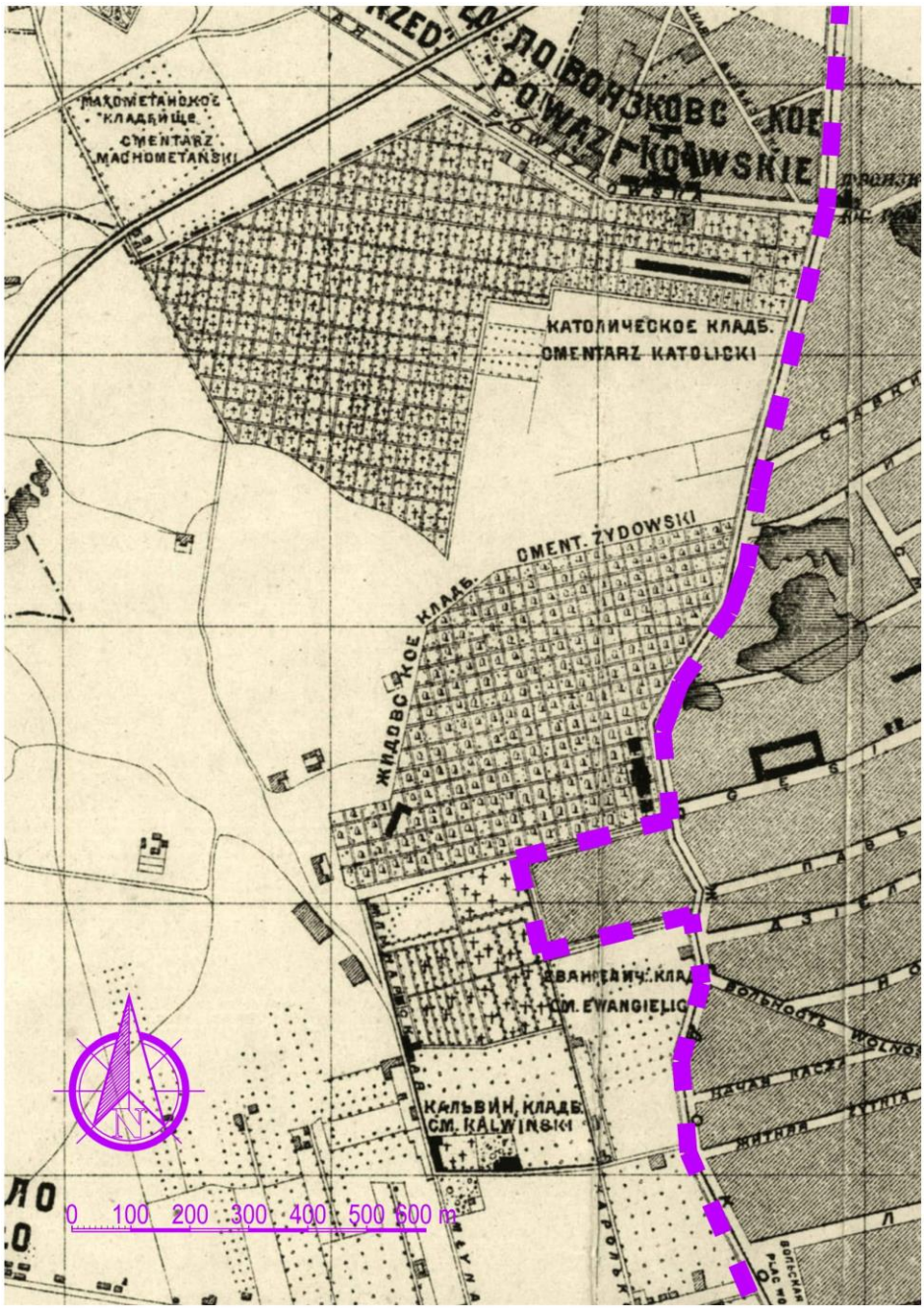

Rysunek 28

Fragment granic administracyjnych Warszawy ustalonych w 1825 r. (zaznaczonych kolorem fioletowym), naniesionych na fragment planu miasta z 1879 r. *Plan m. Warszawa*, skala: 1 cal:200 sążni rosyjskich, poprawki: Służba Inżynierska Miasta, Warszawa 1879, https://warszawa.fotopolska.eu/990630,foto.html?o=b40149&p=2, dostęp: 23.03.2019.

Formalnie ten zespół cmentarzy – wówczas fragment granicy miasta – wszedł w skład miasta dopiero w 1913 r (Rysunek 29).

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 29

Fragment granic administracyjnych Warszawy z 1913 r. (podkreślone kolorem fioletowym) w rejonie zespołu cmentarzy *PLAN M. WARSZAWY*, skala 1:21 000, Towarzystwo Doraźnej Pomocy Lekarskiej, Warszawa 1914, http://igrek.amzp.pl/11820618 dostęp: 7.10.2021.

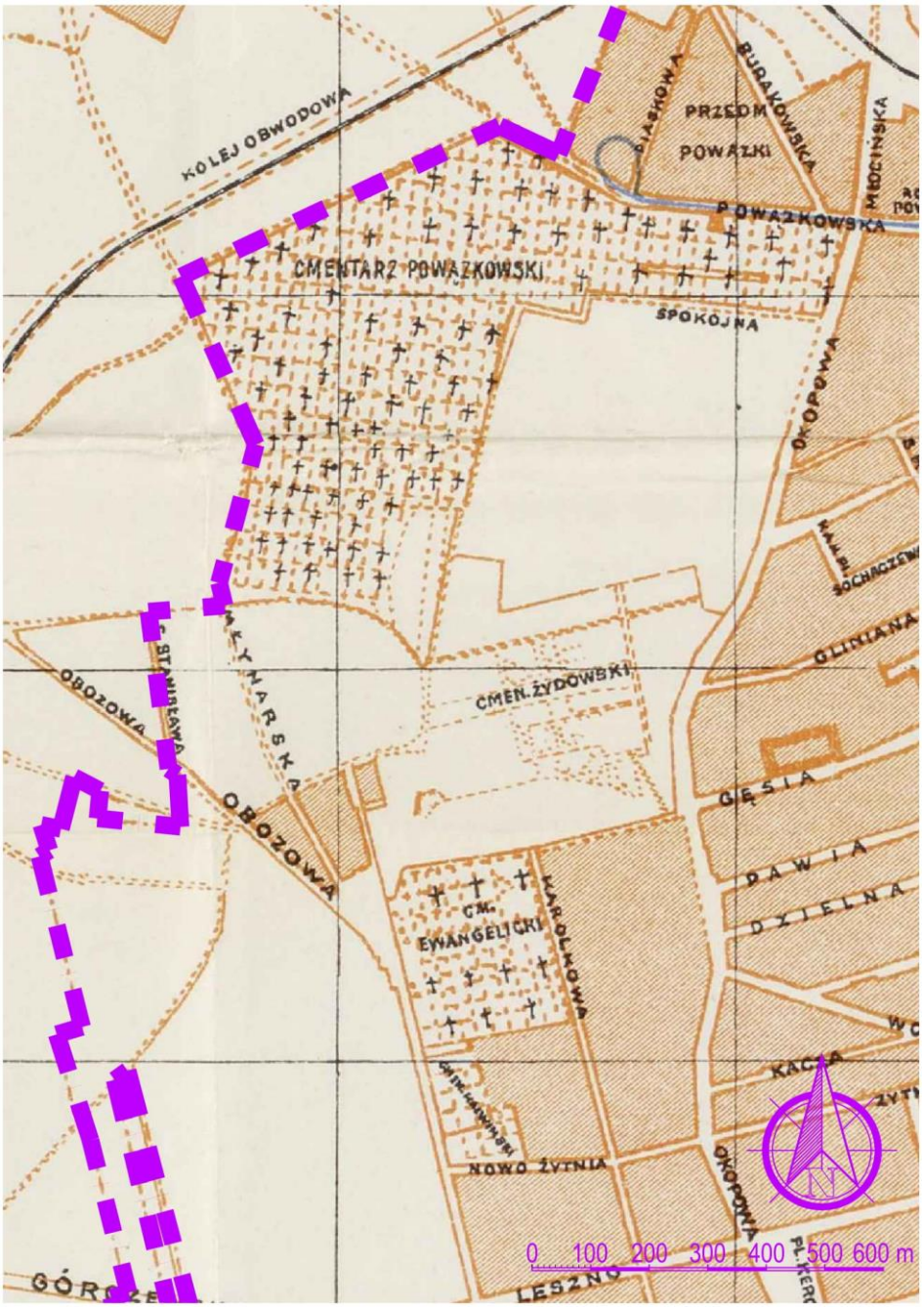

Tak było również w przypadku zespołu cmentarzy na Woli, który znalazł się w obszarze administracyjnym stolicy w 1916 r. Wtedy obszar miasta zmieniono tak, by uwzględnić w nim tę grupę cmentarzy.

Cmentarz Bródnowski, włączony w granice administracyjne w 1916 r., wyznaczał fragment północno-wschodniej granicy miasta. Tym samym większe skupiska cmentarzy w Warszawie stały się obszarami tak ważnymi, że warto było przenieść granice miasta i objąć je swoim obszarem formalnym.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.5.3 HISTORIA WARSZAWY I JEJ CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Dramatyczny stan zabudowań Warszawy po II wojnie światowej jest faktem ogólnie znanym. Zajęciem odbudowy miasta zajmowało się utworzone w 1945 r. Biuro Odbudowy Stolicy, pod którego kierownictwem do 1952 r. odbudowano Stare Miasto, Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, części ulic Miodowej, Długiej i Senatorskiej oraz placów Teatralnego i Bankowego.

W 1951 r. powiększono obszar miasta niemal trzykrotnie. Kolejne powiększenia granic stolicy miały miejsce w 1957, 1969, 1992 r.[324] Włączanie do

Rysunek 30

Warszawa: panorama Starego Miasta od strony Wisły, 1945 r., źródło Biblioteka Narodowa

powierzchni miasta kolejnych obszarów łączyło się oczywiście z równoczesnym wzrostem liczby cmentarzy parafialnych w jego obrębie. W granicach administracyjnych obecnej Warszawy istniało i istnieje łącznie 56 cmentarzy, o których wiemy. Liczba istniejących cmentarzy, w czasie powstawania tego opracowania to 42. Najmłodszym cmentarzem miasta jest Cmentarz Komunalny Południowy, jest on jednak położony poza granicami administracyjnymi miasta, został założony w 1999 r. Największy, Cmentarz Komunalny Północny, założony w 1973 r. zajmuje powierzchnię 143 ha. W Warszawie znajdują się cmentarze dziesięciu wyzwań oraz cmentarze wojskowe i komunalne, a także pomniki upamiętniające zmarłych w danym miejscu.

[324] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.6 WROCŁAW

3.6.1 HISTORIA WROCŁAWIA I JEGO CMENTARZY DO 1775 R.

Osada, a potem miasto w miejscu dzisiejszego Wrocławia istniało już od X w.,[325] jednak pierwsza lokacja miasta nastąpiła dopiero w latach dwudziestych XIII w. Pierwsze obwarowania miejskie pochodzą z przed okresu lokacji miasta na prawie niemieckim w 1242 r. Lokacja Nowego Miasta, które było osiedlem położonym na rozlewiskach Oławy poszerzyła obszar aglomeracji wrocławskiej, które zostało włączone do miasta w 1327 r.[326] W okresie polokacyjnym obszar chroniony przez mury miejskie wytyczał obszar miasta. [327] w 1291 r. rów okalający mury miejskie został zastąpiony fosą. Fortyfikacje broniły miasta założonego na regularnym układzie szachownicowym. [328]

Rysunek 31

Panorama Wrocławia w XVII w., źródło: Biblioteka Narodowa

Najstarszymi cmentarzami wrocławskimi były nekropolie przykościelne, położone na terenie miasta wewnątrz murów. Najstarszym cmentarzem znajdującym się w obszarze dzisiejszych granic administracyjnych jest prawdopodobne Cmentarz parafii św. Anny w Widawie. Jest to cmentarz położony przy kościele, którego budowa zakończyła się w 1348 r. Jeżeli cmentarz został założony równocześnie ze wzniesieniem kościoła, to może być to nekropolia starsza od założonego w połowie XII w. Cmentarza przykościelnego św. Wojciecha / *St Adalbert Kierchhof*.[329] Kolejnym założonym w tym okresie jest cmentarz przykościelny św. Maurycego / *St. Mauritius Kirchhof* założony w drugiej połowie XII w. Ten ostatni cmentarz zlokalizowany był przy kościele znajdujący się poza murami miasta, nawet po jego powiększeniu. Na jego terenie jeszcze w 1945 r. grzebano ofiary walk.[330] Na przełomie XII i XIII w. powstał, również poza murami miasta, średniowieczny cmentarz żydowski / *Judenkirhof an der Ohlauer Vorstadt*, pierwsza nekropolia z zespołu sześciu cmentarzy, spośród których ostatni został założony w 1816 r. - cmentarz św. Doroty [I] / *St. Dorotheenfriedhof*.

Przed pierwszą połową XIV w. przedmieścia Wrocławia zostały otoczone murem, tworząc miasto zewnętrzne, zlokalizowane pomiędzy pasami

[325] E. Małachowicz, *Najnowszy zarys dziejów najstarszego Wrocławia*..., op. cit.
[326] M. Młynarska-Kaletynowa, *Od początków do lokacji miasta na prawie niemieckim*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.3–6; M. Chorowska, M. Goliński, „Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjnego", op. cit.
[327] K. Maleczyński, M. Morelowski, A. Ptaszycka, *Wrocław rozwój urbanistyczny*..., op. cit.
[328] M. Chorowska, M. Goliński, „Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjnego", op. cit.
[329] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit., pp. 100–101.
[330] Ibid., p. 62.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

obwarowań.[331] Na obszarze tym ukończono budowę kościoła Bożego Ciała, w pierwszej połowie XV w., przy którym znajdował się cmentarz przykościelny Bożego Ciała / *St. Corpus Cristi Kirchhof*. Nieopodal znalazł się cmentarz przykościelny św. Doroty / *St. Dorothea Kirchhof,* założony w 1354 r.[332] Na zachodzie, w drugiej połowie XIII w. założono cmentarz przykościelny św. Barbary / *St. Barbara Kierchhof*.

Wytyczony nowymi fortyfikacjami zarys miasta został utrzymany aż do początku XIX w., nawet gdy w 1741 r. Wrocław został zdobyty przez Fryderyka II i stał się częścią Prus. Przeobrażenie miasta w twierdzę państwową, która miała zostać przebudowana zgodnie z nowymi ideami opartymi na zasadach francuskich i holenderskich nie zmieniło znacznie narysu obwarowań. Zmiany dotyczyły raczej modernizacji niż przebiegu fortyfikacji. Poszerzono wały, mury obronne oraz fosę. [333] Utrzymywanie miasta przez tak długi okres w niezmienionym obszarze spowodowało zwiększenie intensywności zaludnienia i zabudowy. [334] w tym okresie większe przeobrażenia i rozrost dotyczył przede wszystkim terenów podmiejskich.

3.6.2 HISTORIA WROCŁAWIA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1775-1945

We Wrocławiu od 13 grudnia 1775 r. funkcjonował zakaz chowania zmarłych w mieście. Proces likwidacji cmentarzy przykościelnych trwał do końca wieku XVIII. W latach 80 XIX wieku powstała ogólna koncepcja urbanistyczna zakładająca tworzenie terenów parkowo-leśnych na obrzeżach miasta, na jej warunkach, choć zasada ta była już wcześniej respektowana, sytuowano nekropolie w oddaleniu od aglomeracji miejskiej. [335] Tak naprawdę ostatni cmentarz zlokalizowany wewnątrz gęstej tkanki dawnego Wrocławia został założony w XV w.

W 1775 r. na terenie Wrocławia znajdowało się sześć cmentarzy i kolejnych pięć w bliskim otoczeniu miasta. Do tego czasu zdążono już zlikwidować dwa cmentarze miejskie - cmentarz przykościelny Bożego Ciała / *St. Corpus Cristi Kirchhof,* po 1540 r. i cmentarz przykościelny św. Doroty / *St. Dorothea Kirchhof, w* 1534 r. oraz cztery nekropolie znajdujące się w bliskim sąsiedztwie miasta.

[331] M. Chorowska, M. Goliński, „Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjnego", op. cit.
[332] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit., pp. 28, 30.
[333] M. Małachowicz, „Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-XX w.)", op. cit.
[334] L. Ziątkowski, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Wrocławia w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.36–40.
[335] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Obwarowania miejskie i system fos regulowały granice miasta do 1807 r., gdy do Wrocławia wkroczyło wojsko napoleońskie. Wydano wówczas nakaz rozbiórki murów miejskich, co trwało do 1838 r., jednak już w 1808 r. w obręb miasta włączono okoliczne gminy wiejskie.[336]

Rysunek 32

Gęsta zabudowa Wrocławia na pocztówce z 1911 r. źródło: Biblioteka Narodowa

Pięćdziesiąt lat po wprowadzeniu zakazu chowania zmarłych w obrębie miasta, pozostały już tylko dwa cmentarze wewnątrz obszaru wyznaczonego przez nieistniejące już wtedy mury miejskie: cmentarz przykościelny św. Maurycego / *St. Mauritius Kirchhof* i cmentarz przykościelny św. Krzysztofa / *Kierchhof zu St. Christophorus*, najmłodszy z cmentarzy miejskich, zlikwidowany w 1870 r. Do 1808 r. cmentarze zakładano głównie wzdłuż wschodniej części fosy miejskiej, w okolicy wspomnianego już wcześniej średniowiecznego cmentarza żydowskiego / *Judenkirhof an der Ohlauer Vorstad.*

Po zburzeniu obwarowań miasto odetchnęło i zaczęło się rozrastać. Przyczyną wzrostu powierzchni był gwałtowny przyrost ludności przy pogarszających się warunkach mieszkaniowych. Mimo to miasto nie zwiększyło swojego obszaru wystarczająco szybko i w latach 1808-1940 jego przestrzeń zwiększyła się tylko 2,4 krotnie, podczas gdy liczba ludności wzrosła prawie 10-krotnie. W 1939 r. miasto było zamieszkane przez 629 tysięcy mieszkańców, którzy zamieszkiwali teren wielkości 49,61 km^2, co daje średnią ok. 12679 osób na km^2. Wrocław był wówczas najgęściej zaludnionym miastem pruskim. Po I wojnie światowej zajmował pierwsze miejsce pod względem umieralności na gruźlicę i śmiertelności niemowląt w Rzeszy.[337] Nie dziwi zatem potrzeba tworzenia nowych miejsc grzebalnych. Zdecydowana większość cmentarzy Wrocławia, 80 spośród 138 przebadanych, w tym 36 z 47, które tworzą zespoły nekropolii, powstało w latach od 1808 do 1940 r.

[336] K. Maleczyński, M. Morelowski, and A. Ptaszycka, *Wrocław zozwój urbanistyczny*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1956, 1 ed.
[337] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.6.3 HISTORIA WROCŁAWIA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po II wojnie poza Warszawą nie było w powojennej Polsce bardziej zniszczonego miasta od Wrocławia. z początku miasto było we władaniu tymczasowych władz niemieckich i radzieckich. W miarę, jak zmniejszała się liczba wysiedlanej ludności niemieckiej stopniowo zwiększała się rola administracji polskiej. W miarę jak zmniejszała się liczba wysiedlanej ludności niemieckiej. Napływająca do miasta ludność osiedlała się na obszarach, gdzie miasto było mniej zniszczone – głównie w części północnej.

Rysunek 33

Wrocław, Wystawa Ziem Odzyskanych, fragment Pawilonu Przemysłowego, 1948 r., na pierwszym planie eksponat nowej wystawy, w tle Hala Stulecia z początku XX w., źródło: Biblioteka Narodowa

w pierwszych latach po wojnie niewiele działo się w przestrzeni architektonicznej. W mieście Polacy czuli się wyobcowani. Mimo propagandowych wysiłków władz, które robiły wszystko, by podkreślić, iż Wrocław niegdyś władany był przez Polaków powrócił słusznie na łono prawowitej ojczyzny, nowi jego mieszkańcy i władza de facto nie dbali o architektoniczną i związaną z nią kulturową spuściznę.[338] Miało to także związek z małą aktywnością centralnej władzy komunistycznej Polski, dla której Wrocław nie był priorytetem na geograficznej mapie zrujnowanego kraju. Pomimo utworzenia Wrocławskiej Dyrekcji Odbudowy pod koniec 1945 r., która zajmowała się przede wszystkim odgruzowywaniem miasta i Biura Planu Wrocławia w 1946 r., pod którego nadzorem powstawały plany kierunków rozwoju miasta, do 1950 r. W mieście powstało zaledwie kilka, monumentalnych, typowych dla socrealizmu budowli. Odstępstwem od tej reguły było założenie już w 1945 r. (o ironio) cmentarza oficerów radzickich, zlokalizowanego przy południowym wjeździe do miasta. Podobna nekropolia, miała powstać przy wschodnim wjeździe do miasta, inwestycja nie doszła jednak do skutku.[339]

Po 1956 r. złagodzono polityczne zamierzenia socrealizmu i zaczęto weryfikować istniejące już, niezrealizowane plany dla Wrocławia. Stale rosnąca liczba ludności miasta potrzebowała mieszkań. Projektowano zatem od nowa osiedla mieszkaniowe na terenach odgruzowanych oraz powrócono do odbudowy zniszczonych budynków na Starym Mieście i w Śródmieściu. Odgruzowywanie różnych część miasta toczyło się jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w.[340] Pod koniec tego dziesięciolecia zapadło najwięcej

[338] A. Gabiś, G. Strauchold, „Najważniejsze przemiany urbanistyczne i architektoniczne po 1945 roku", op. cit. Podkreślanie polskości Wrocławia można odnaleźć między innymi w cytowanej w tym opracowaniu nie raz książce *Wrocław rozwój urbanistyczny.*

[339] Ibid.

[340] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

decyzji związanych z likwidacją poniemieckich cmentarzy. Zadecydowano wówczas o przekształceniu na nowe funkcje pięćdziesięciu trzech cmentarzy. Zlikwidowane nekropolie w większości przekształcano na parki. [341] Nowe cmentarze miały przede wszystkim znaczenie polityczne i były w większości wojskowe. Ponad to na cmentarzach Osobowickim i Grabiszyńskim usunięto niemieckie nagrobki by z czasem zastąpić je polskimi.

Po II wojnie światowej Wrocław powiększał swój obszar administracyjny w 1951, 1970 i 1973 r. Równocześnie w obrębie miasta znalazły się nowe cmentarze parafialne. Po 1945 powstało we Wrocławiu zaledwie 9 nekropolii i obecnie w mieście istnieje ich 36, Istniejące do dzisiaj cmentarze poniemieckie są w większości niewielkimi cmentarzami wyznaniowymi. Cmentarze: Osobowicki z 1808 r. i Grabiszyński II z 1881 r. są najstarszymi i największymi cmentarzami komunalnymi w mieście.

[341] A. Myślińska, J. Szczepański, W. Dłubakowski, *The Impact of Decommissioning Cemeteries on the Urban Ecosystem*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

4 ZJAWISKO POWSTAWANIA ZESPOŁÓW CMENTARZY

4.1 CZYM SĄ ZESPOŁY CMENTARZY?

Podczas gromadzenia i nanoszenia na współczesne mapy danych na temat istniejących i zlikwidowanych cmentarzy, zidentyfikowano liczne zespoły nekropolii. Po bliższym zbadaniu okazało się, że zespoły cmentarzy powszechnie występują w badanych miastach.

Najbardziej znane cmentarze w Polsce często postrzegane są jako jeden, gdy w istocie są zespołem nekropolii. Cmentarze warszawskie położone pomiędzy ul. Powązkowską, Tatarską, Jana Ostroróga, Młynarską, Żytnią i Okopową znane są jako Cmentarz Powązkowski. Zespół cmentarzy w Lublinie przy ul. Lipowej kojarzony jest zwykle jako pojedynczy cmentarz. Pokazuje to, że w niektórych przypadkach cmentarze w grupie są tak przestrzennie połączone, że trudno ustalić granice pomiędzy poszczególnymi nekropoliami.

W przebadanych miastach, zaobserwowano trzydzieści siedem zespołów liczących od dwóch do piętnastu cmentarzy. Najczęściej spotykane są grupy składające się z dwóch cmentarzy (Rysunek 34). Większą liczbę cmentarzy można zaobserwować w 35% przypadków.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Zespół cmentarzy można łączyć przestrzennie poprzez usytuowanie wzdłuż jednej ulicy (Rysunek 35). W przypadku większych grup cmentarze tworzą obszary, które mogą być postrzegane jako dzielnica cmentarna, tworząc mniejsze podgrupy sąsiadujących ze sobą nekropolii. Mniejsze grupy niekoniecznie znajdują się wzdłuż tej samej ulicy, ale tworzą obszary, w których przestrzeń grzebalna zajmuje większość powierzchni (Rysunek 36).

Rysunek 34

Zespół dwóch cmentarzy w Gdańsku – Łostowicach na współczesnym zdjęciu satelitarnym, Oznaczenia: 1– Cmentarz Łostowicki założony w 1979 r. 2 – Cmentarz parafialny św. Franciszka założony w końcu XIX w. podkład: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal,* n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 35

Zespół cmentarzy w Warszawie na Woli. Oznaczenia: 1 – Cmentarz Mariawicki założony w 1912 r.; 2 – Cmentarz Wolski założony w 1854 r.; 3 – Cmentarz Powstańców Warszawy założony w 1945 r.; 4 – Cmentarz Karaimski założony w 1890 r.; 5 – Cmentarz Prawosławny założony w 1841 r.; 6 – Cmentarz przy kościele św. Wawrzyńca założony na początku XV w., zlikwidowany w 1944r. U góry fragment planu Warszawy z 1941 r., *STADTPLAN VON WARSCHAU PLAN MIASTA WARSZAWY*, skala 1:20 000, Zakł. graf. b. Wierzbicki i S-ka., Warsaw 1941, http://igrek.amzp.pl/11800780, dostęp: 15.05.2018. Na dole fragment Warszawy na współczesnym zdjęciu satelitarnym, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal,* n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

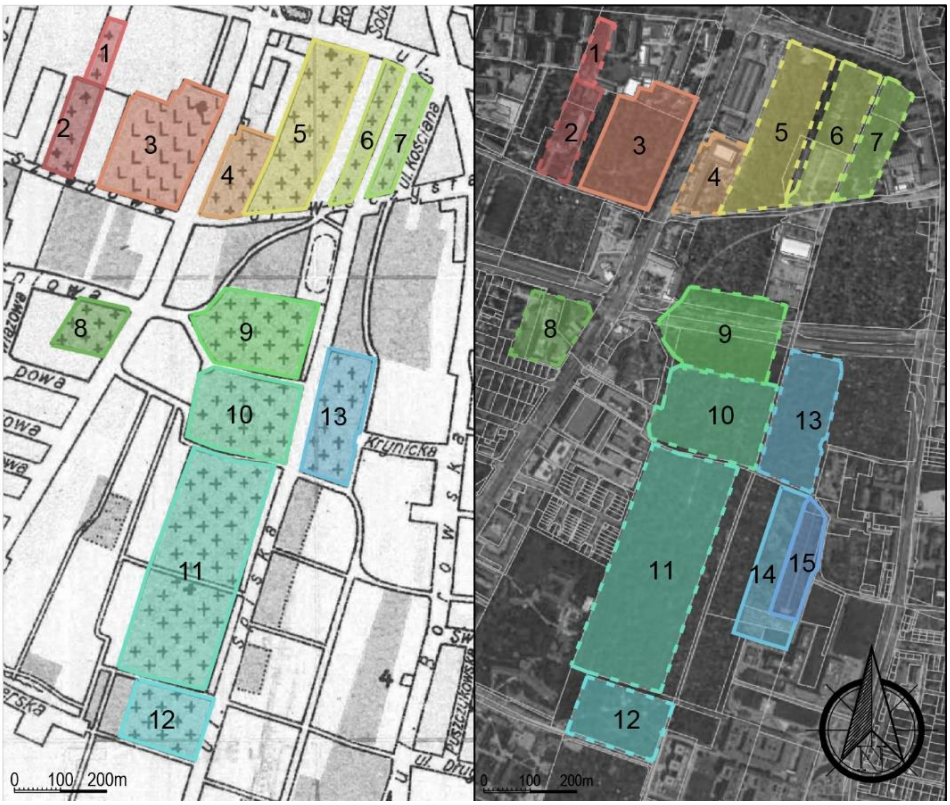

Rysunek 36

Zespół cmentarzy we Wrocławiu w rejonie obecnego parku Skowroniego. Oznaczenia: 1 – Cmentarz Komunalny dawnej gminy Nowa Wieś założony w latach 30-stych XIX w., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 2 – Cmentarz gminy staroluterańskiej / *Altlutherischer Friedhof* założony w 1866 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 3 – Nowy cmentarz gminy ewangelicko–reformowanej / *Neuer Friedhof der Reformierten Gemeinde*, założony w 1862 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 5 - Stary Cmentarz św. Marii Magdaleny / *Alter Friedhof St. Maria Magdalena*, założony w 1869 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 6 – Stary cmentarz św. Maurycego / *Alter Friedhof St. Mauritius*, założony w 1863 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.;. 7 – Cmentarz św. Doroty [II] / *Friedhof St. Dorothea [II],* założony w 1861 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 8 – Cmentarz Wojskowy / *Militaerfriedhof*, założony w 1864 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 9 – Cmentarz św. Marii Magdaleny II (rozbudowany) / *Friedhof St. Maria Magdalena II (Neu),* założony w 1896 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 10 – Stary cmentarz Zbawiciela i św. Jana / *Alter Friedhof St. Salvator und St. Johanes*, założony w 1892 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 11 – Nowy Cmentarz Zbawiciela i św. Jana / *Neuer Friedhof St. Salvator und St. Johannes*, założony w 1897 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 12 – Nowy Cmentarz Zbawiciela i św. Jana III / *Neuer Friedhof St. Salvator und St. Johannes III*, założony w 1940 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 13 – Nowy cmentarz św. Maurycego (część I) / *Neuer Friedhof St. Mauritius (Teil I),* założony w 1887 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 14 – Nowy cmentarz św. *Maurycego (część II) / Neuer Friedhof St. Mauritius (Teil II)*, założony w 1940 r.; 15 – Cmentarz Żołnierzy Radzieckich na Skowroniej Górze, założony w 1945 r.
Po lewej fragment planu miasta z 1948 r., PLAN m. WROCŁAWIA, skala 1:20000, Wroclaw 1948, http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_m._WROCLAWIA_20K_1948.jpg, dostęp: 8.03.2020, po prawej fragment Wrocławia na współczesnym zdjęciu satelitarnym, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal*, n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Jak wynika z tabeli nr 4 co najmniej 23% cmentarzy założonych w każdym mieście jest częścią zespołu nekropolii. Miasta na terenie dawnego zaboru pruskiego mają więcej cmentarzy oraz więcej zespołów cmentarnych niż inne. Dalsze badania w celu potwierdzenia zależności między liczbą cmentarzy (i wielkością obszaru pochówku) a ludnością mieszkającą w mieście mogłyby potwierdzić tę zależność.

Tabela 4
Liczba zidentyfikowanych i przebadanych

Miasto	Liczba cmentarzy	Liczba cmentarzy będących częścią zespołu	Odsetek cmentarzy będących częścią zespołu %
Warszawa	55	19	35%
Gdańsk	101	47	47%
Kraków	71	17	24%
Wrocław	138	53	38%
Lublin	30	7	23%

Większość zespołów cmentarzy zawiera nekropolie założone przed II wojną światową, co nie dziwi, gdyż po 1945 r. powstało niewiele obiektów tego typu (Tabela 5). Warto wspomnieć o zespołach zawierających dość nowe cmentarze założone po wojnie: cmentarz Łostowicki w Gdańsku, założony w 1979 r., sąsiaduje z istniejącym od końca XIX w. cmentarzem parafialnym. Cmentarz Żołnierzy Radzieckich w Gdańsku, założony w 1946 r. zlokalizowany został obok zespołu cmentarzy z XIX i początku XX wieku. W Krakowie cmentarz komunalny Batowice, założony w 1966 r. znajduje się obok cmentarza parafialnego Prądnik Czerwony, założonego w 1923 r. We Wrocławiu, w dzielnicy Grabiszyn, do grupy cmentarzy komunalnych i wojskowych z XIX i XX wieku dołączono Cmentarz Żołnierzy Polskich jeszcze w 1970 r.

Tabela 5
Czas założenia cmentarzy tworzących zespoły nekropolii.

Okres założenia cmentarza	Liczba cmentarzy
Przed i wojną światową	114
Podczas i wojny światowej	5
W okresie międzywojennym	8
Podczas II wojny światowej	7
Po II wojnie światowej	9

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Dość wyjątkowym zespołem cmentarzy jest średniowieczne skupisko nekropolii, dzisiaj już nieistniejących, które znajdowało się w północno wschodniej części miasta. W XIII w. powstał tam cmentarz przy kościele zakonników św. Augustyna, później na początku XIV w. Cmentarz przy kościele św. Ducha i Cmentarz przy kościele św. Krzyża, w końcu w 1498 r. powstał Cmentarz przy Kościele pod wezwaniem Piotra Małego. Cmentarze te ulokowano na peryferiach ówczesnego Krakowa na terenach dołączonych do miasta w ramach korekcji jego granic w drugiej połowie XIII w. Lokalizacja nekropolii w tym obszarze zapewne była preferowana z powodu własności gruntu, która znajdowała się w rękach władz kościelnych. Nie bez znaczenia jednak za pewne był także fakt, że niedawno włączone do miasta tereny były jeszcze niezabudowane i pozwalały na taki sposób ich zagospodarowania. Tak powstał jeden ze starszych zespołów cmentarzy w badanych miastach. Co interesujące, już wtedy zlokalizowany na obrzeżach terenów zabudowanych Krakowa.

Większość zespołów składa się z dwóch cmentarzy (15 grup). Zidentyfikowano 22 zespoły składające się z większej ilości cmentarzy (ryc. 5). W skład zespołów wchodzą cmentarze różnego typu – cmentarze różnych wyznań, cmentarze miejskie i wojskowe. Wszystkie przebadane cmentarze znajdują się w następującej bazie danych: *Groups of cemeteries in Gdansk, Krakow, Lublin, Warsaw, and Wroclaw.*[342]

Wykres 1

Liczba cmentarzy w zespołach.

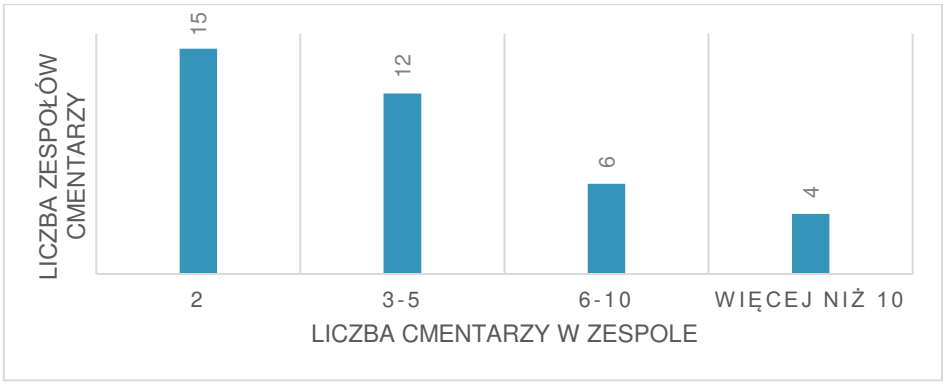

4.2 PROCES FORMOWANIA ZESPOŁÓW CMENTARZY

Istnieją dwa sposoby tworzenia się zespołów cmentarzy. Pierwszy – mniej powszechny sposób – gdy terytorium cmentarzy jest powiększane, aby osiągnąć granice innych cmentarzy. Grupy stworzone w ten sposób obejmują na

[342] A. Myślińska, *Groups of cemeteries in Gdansk, Krakow, Lublin, Warsaw and Wroclaw*, Gdańsk 2021, https://data.mendeley.com/datasets/kykbz4fypm/1.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

przykład cmentarze na Powązkach, cmentarze tworzące zespół z cmentarzem Bródnowskim w Warszawie, zespół składający się z cmentarza Rakowickiego i sąsiedniego cmentarza Wojskowego w Krakowie oraz zespół cmentarzy w rejonie obecnego parku Skowroniego we Wrocławiu.

W dalszej części pracy (Rysunek 37 – Rysunek 44) przedstawiono ewolucję zespołu cmentarzy w Warszawie. Jak pokazano na planie miasta z 1825 r., cmentarze na początku nie stanowiły zespołu. Były dostępne z różnych traktów komunikacyjnych i – biorąc pod uwagę wielkość Warszawy w tym czasie – były położone daleko od siebie. Zespół cmentarzy został najpierw utworzony z tych oznaczonych numerami 2 – Cmentarz Ewangelicko-Augsburski, 3 – Cmentarz Ewangelicko-Reformowany, 4 – Cmentarz Żydowski i 5 – Muzułmański Cmentarz Kaukaski. Później powiększano cmentarze oznaczone numerami 1 i 4 aż do momentu, gdy zaczęły ze sobą graniczyć, będąc podzielone jedynie ul. Smętną, która z czasem również została wchłonięta przez tereny grzebalne. W rezultacie powstał zespół sześciu cmentarzy. Obecnie jest on otoczony zwartą tkanką miejską, która uniemożliwia jego dalsze powiększanie. Cmentarze powązkowskie wielokrotnie powiększały się i zmieniały swoje granice. Do pierwszej połowy XX wieku ten zespół cmentarzy pozostawał najdalej wysuniętym elementem tkanki miejskiej na tym obszarze (mapy zwykle nie obejmowały obszarów położonych dalej). Gdy tkanka miejska otoczyła cmentarze, ich rozwój ustał.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 37

Fragment planu miasta z 1825 r. *Plan de Varsovie, avec les principaux édifices de cette capitale*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Warszawa 1825, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018.

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

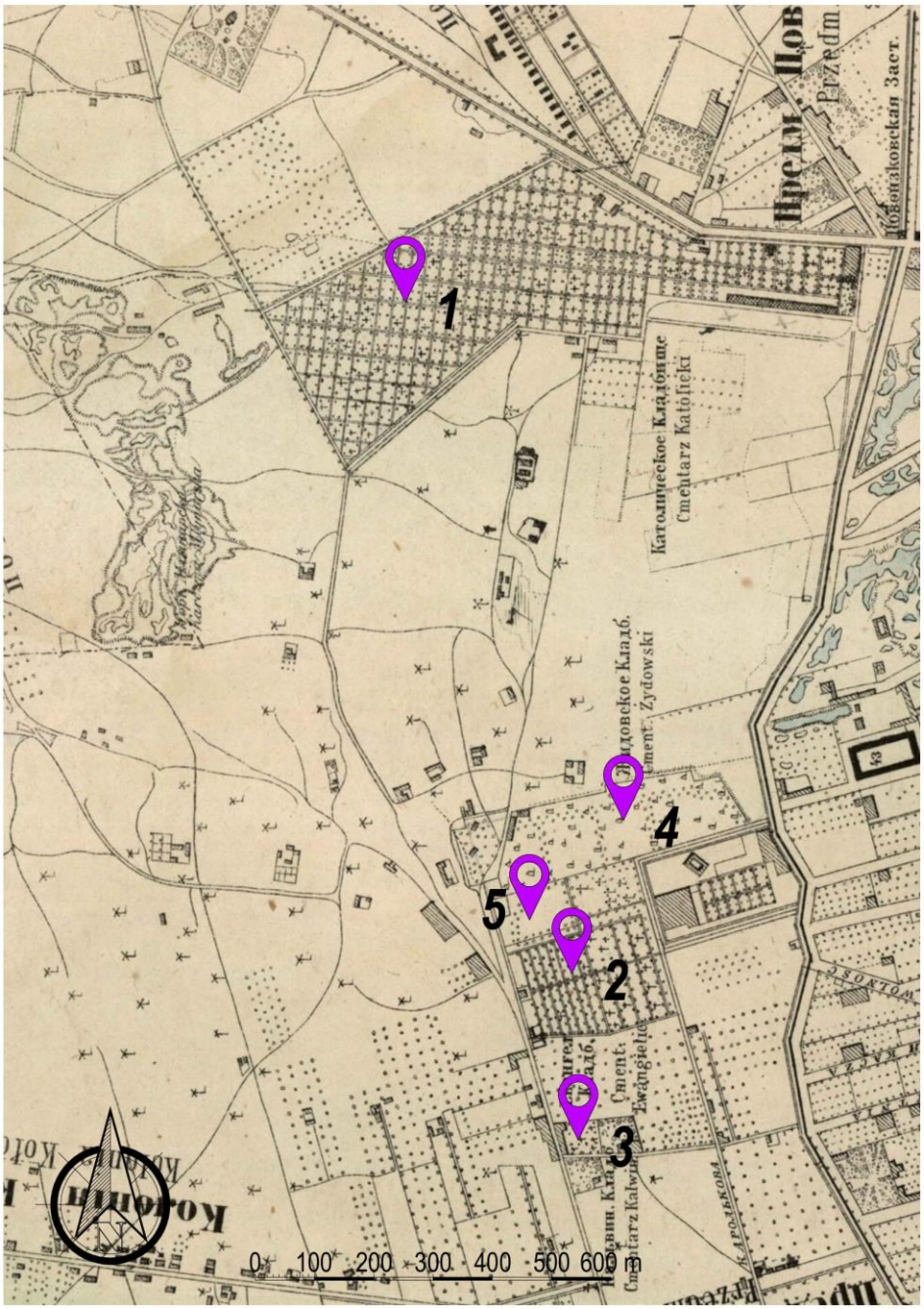

Rysunek 38

Fragment planu miasta z 1856 r. *PLAN MIASTA WARSZAWY i OKOLIC*, skala: 200 sążni rosyjskich do 1 cala, 1856, http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/Plan_Warszawy_i_Okolic_1856.jpg, dostęp: 4.04.2020.

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 39

Fragment planu miasta z 1899 r. *Plan m. Warszawy z numeracją domów*, bez skali, (podziałka na rysunku – skala szacowana) Litografia F. Kasprzykiewicza w Warszawie 1899, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęп: 22.05.2018.

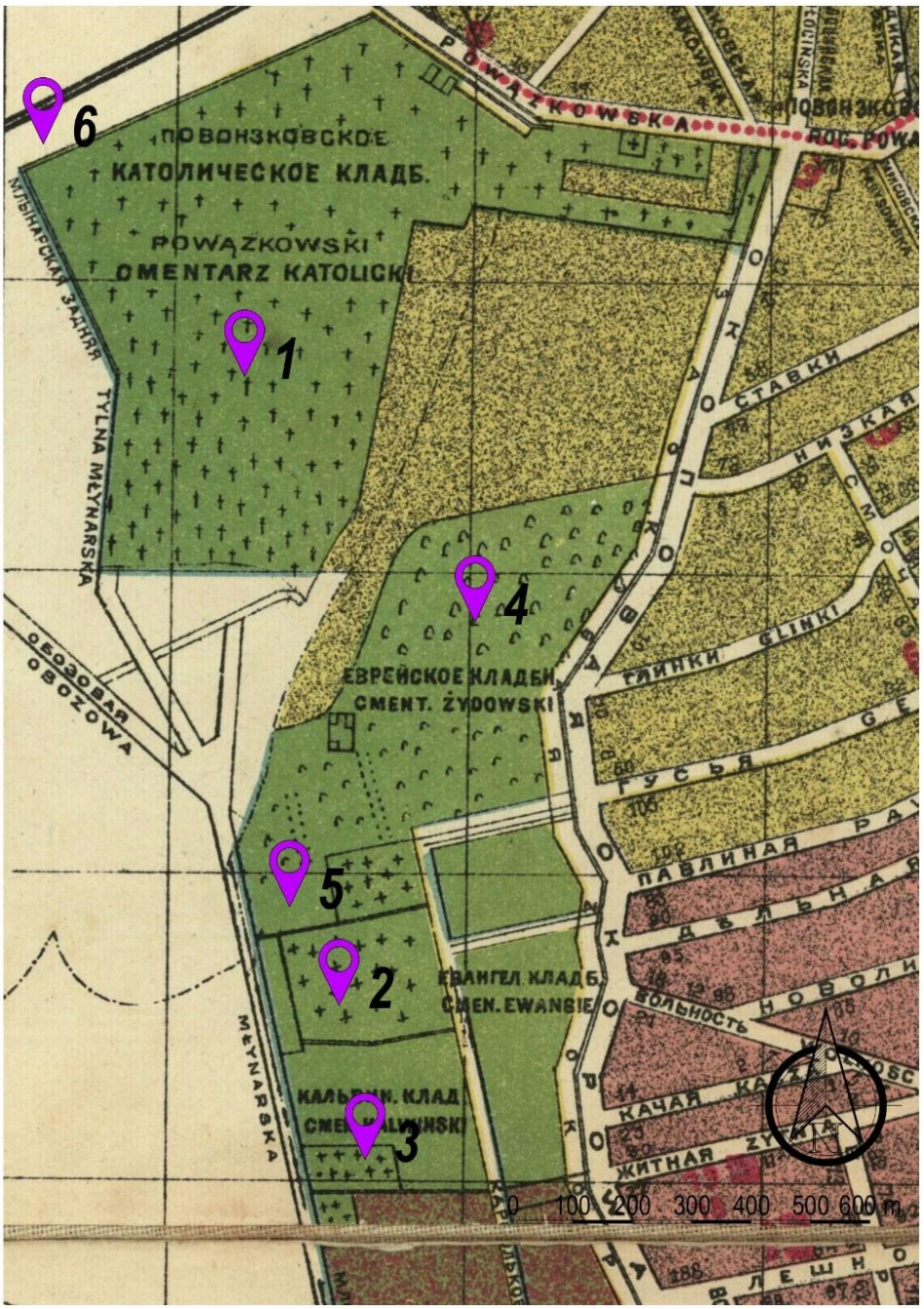

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);
6. Muzułmański Cmentarz Tatarski (1867–)

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

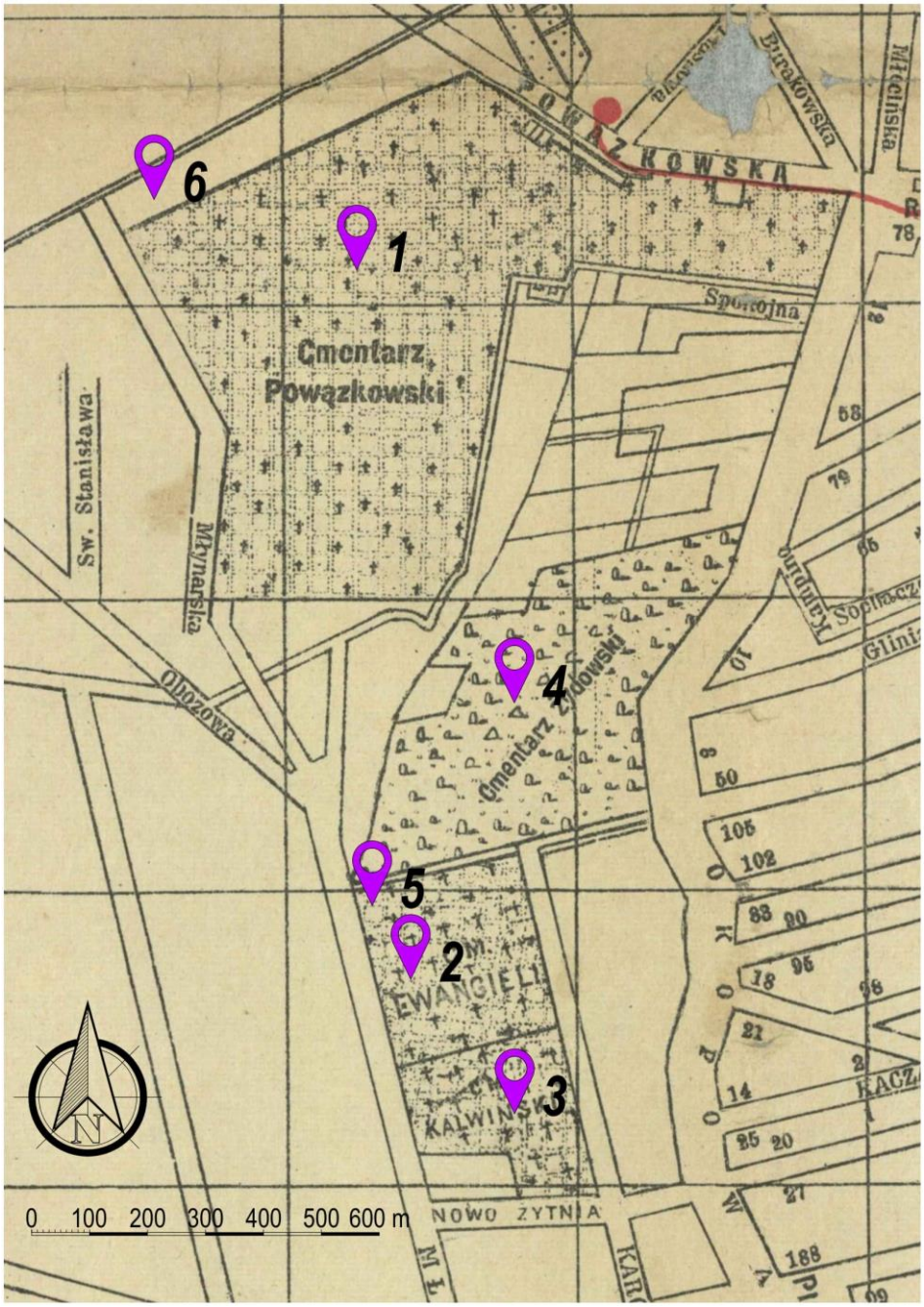

Rysunek 40 Fragment planu miasta z 1904 r. *PLAN M. WARSZAWY z MUMERACYĄ DOMÓW*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Towarzystwo doraźnej pomocy lekarskiej, Warszawa 1904, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018.

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);
6. Muzułmański Cmentarz Tatarski (1867–)

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 41

Fragment planu miasta z 1929 r. *PLAN WARSZAWY*, skala 1:40000, Druk i Litogr. F. Kasprzykiewicza 1929, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018.

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);
6. Muzułmański Cmentarz Tatarski (1867–)

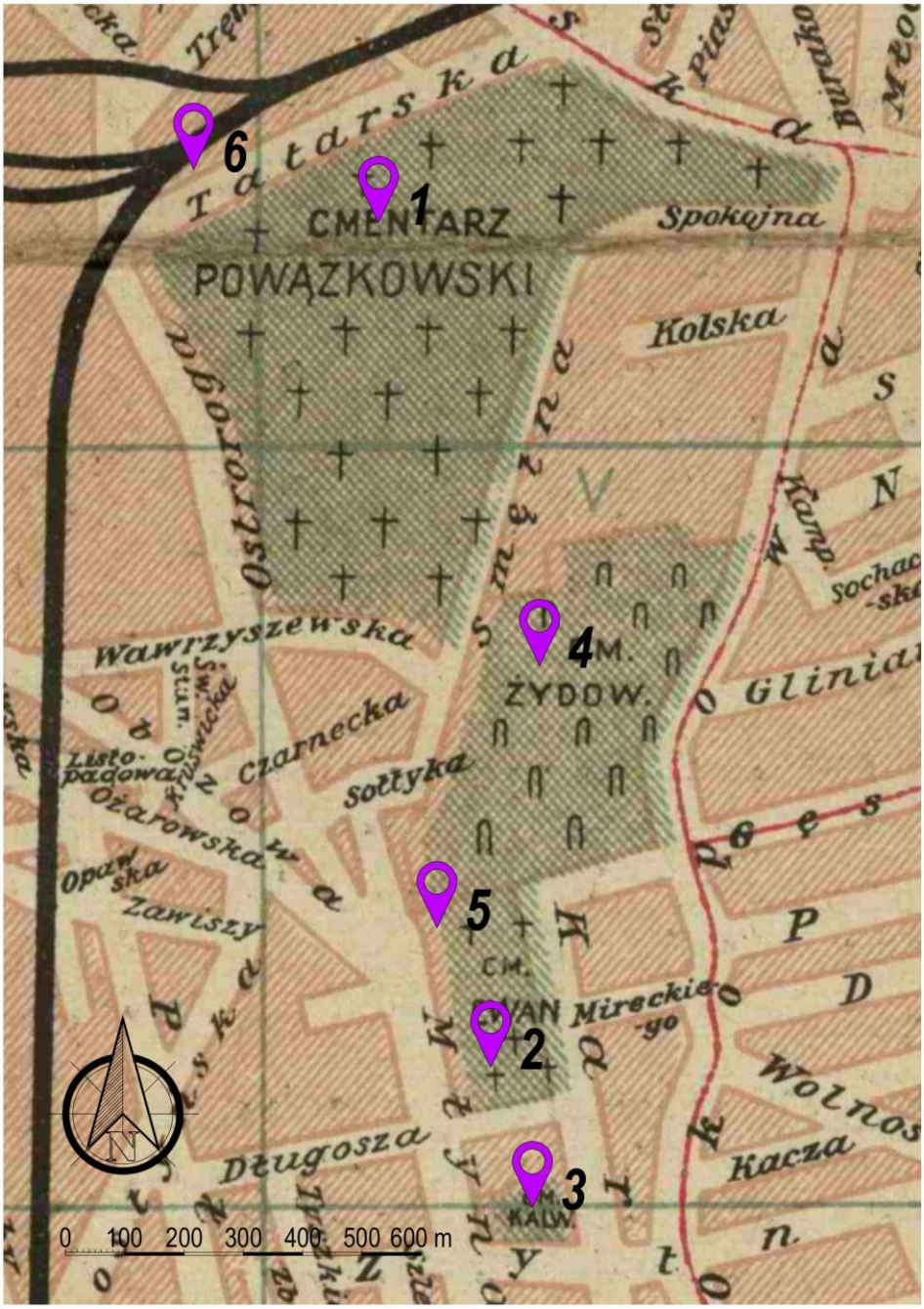

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

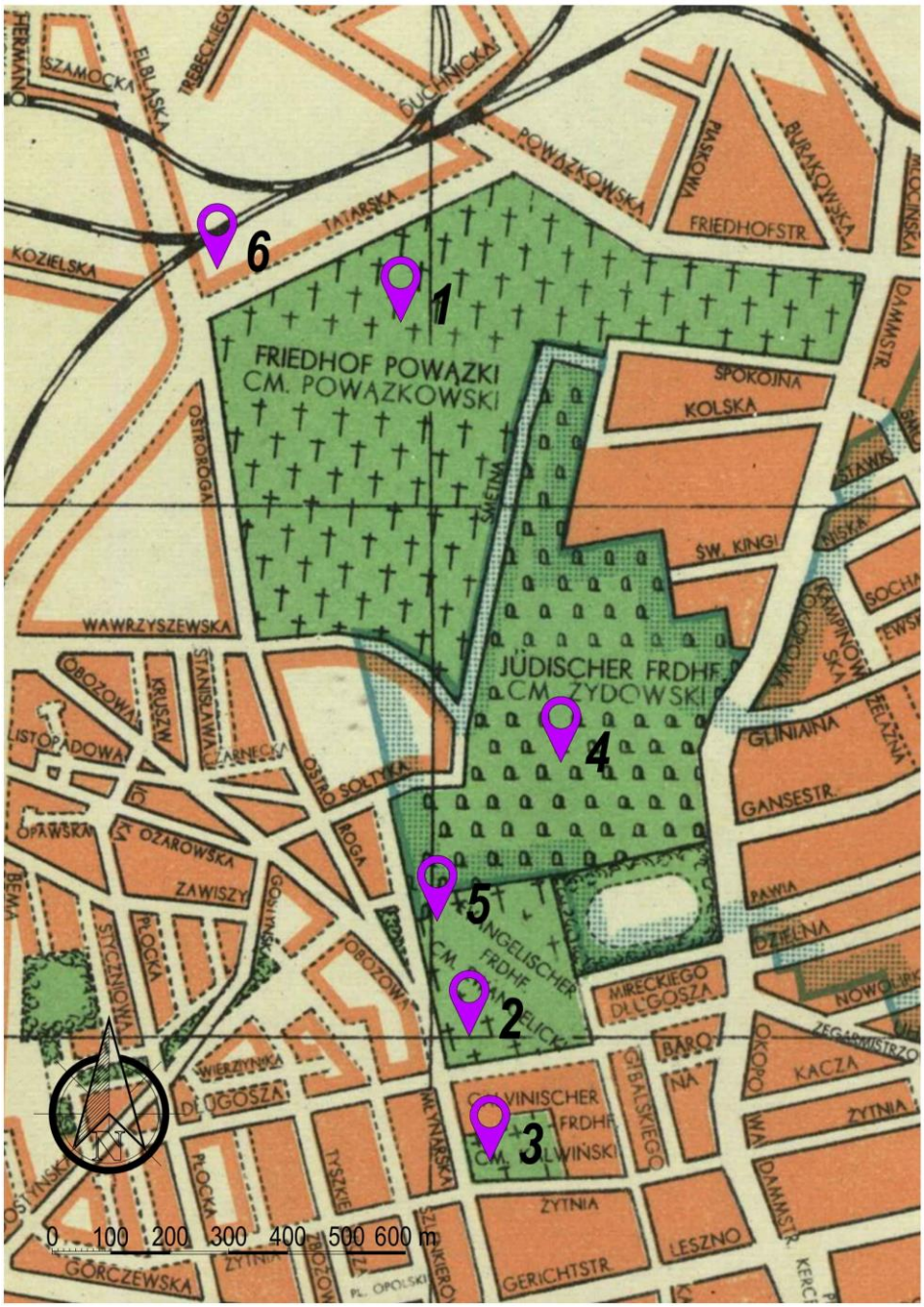

Rysunek 42 Fragment planu miasta z 1941r. *STADTPLAN VON WARSCHAU PLAN MIASTA WARSZAWY*, skala 1:20 000, Zakł. graf. b. Wierzbicki i S-ka., Warsaw 1941, http://igrek.amzp.pl/11800780, dostęp: 15.05.2018.

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);
6. Muzułmański Cmentarz Tatarski (1867–)

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 43

Fragment planu miasta z 1974 r. *WARSZAWA*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych wyd. 1, Warszawa 1974, http://www.trasbus.com/plan1974s.htm, dostęp: 23.03.2019.

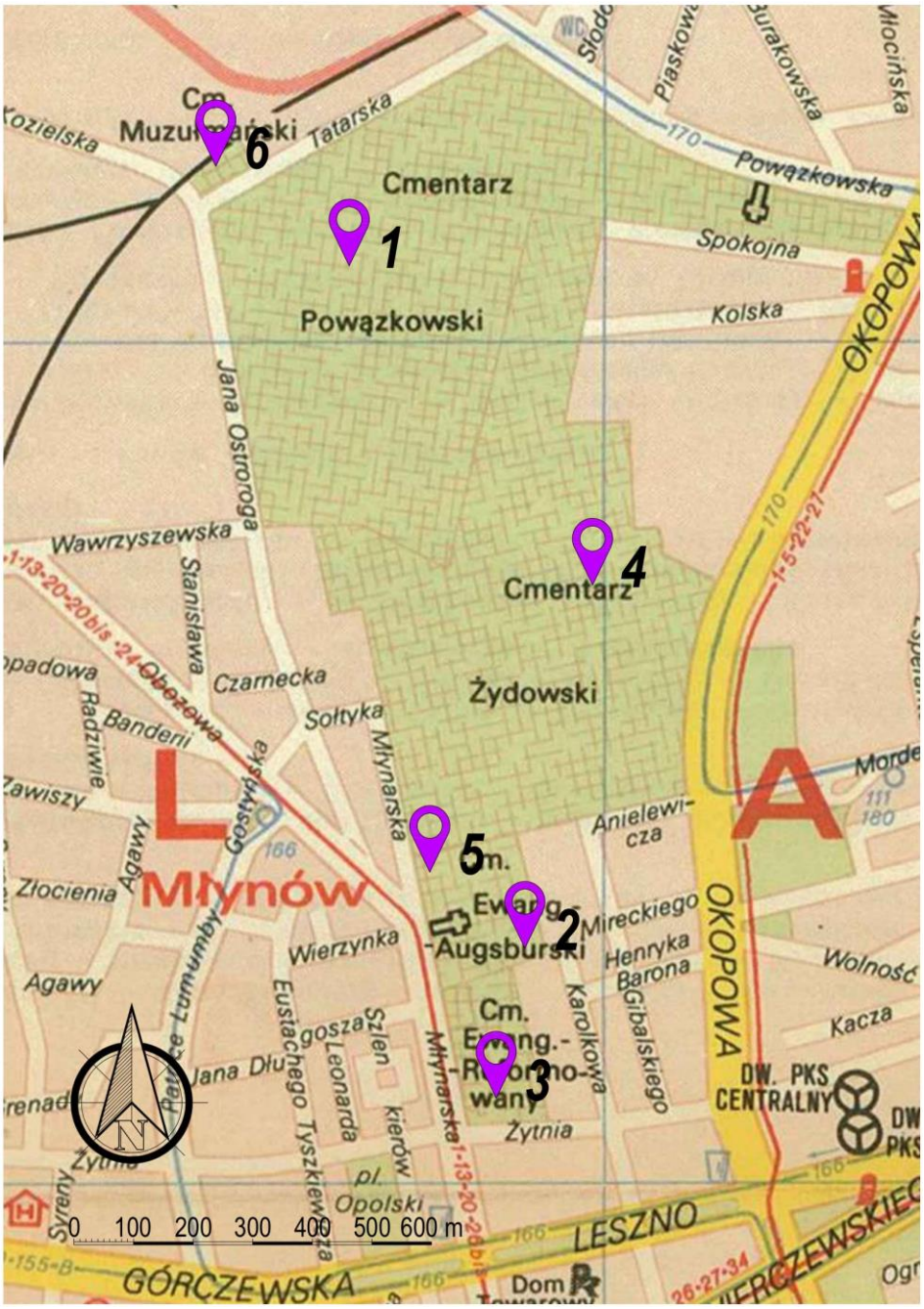

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);
6. Muzułmański Cmentarz Tatarski (1867–).

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

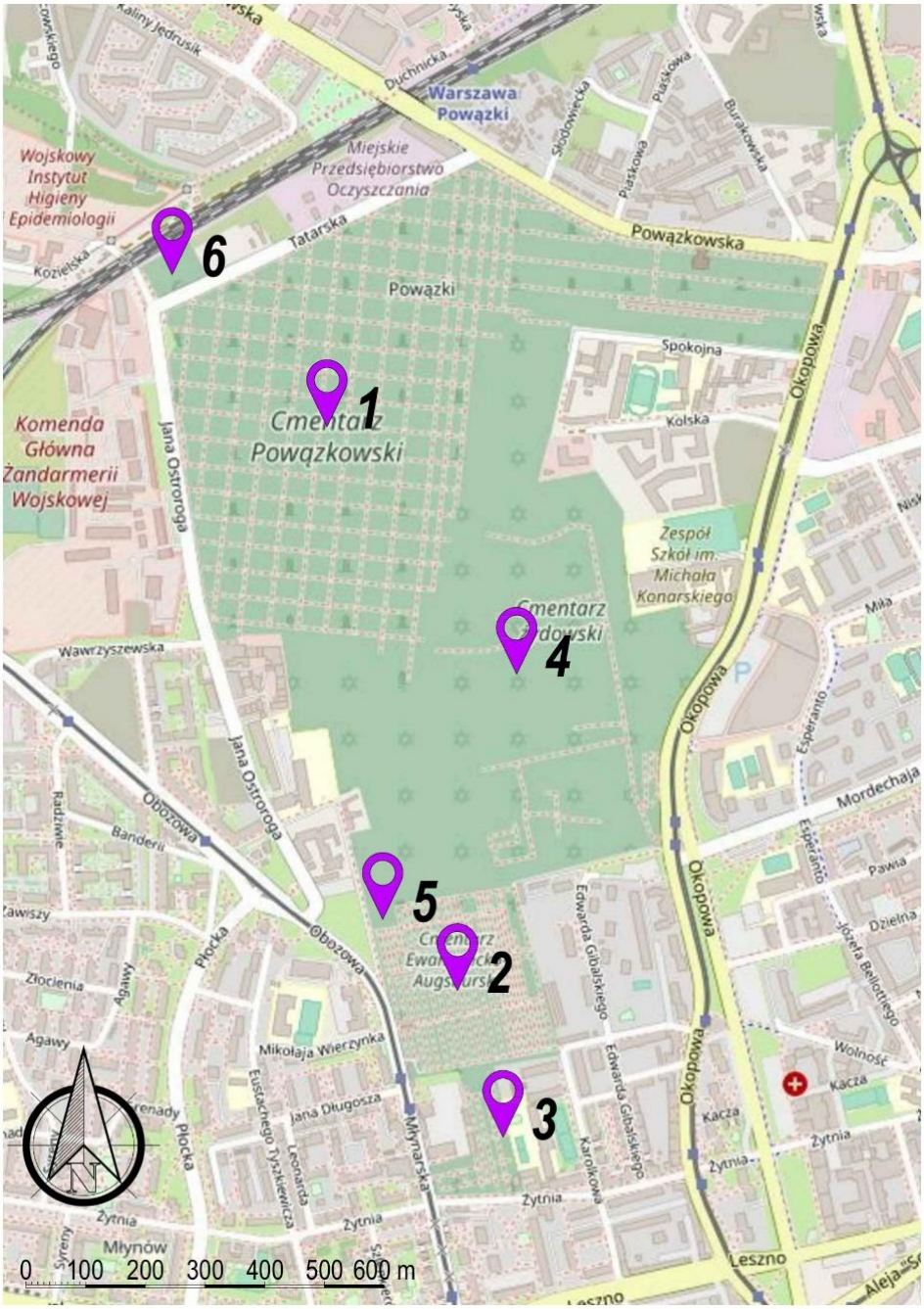

Rysunek 44 Fragment planu miasta z 2020 r. *Geoportal360.pl*, Geo Broker n.d., https://geoportal360.pl/map/, dostęp: 4.04.2020.

1. Cmentarz Powązkowski (1792–);
2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski (1792–);
3. Cmentarz Ewangelicko-Reformowany / Cmentarz Kalwiński (1792–);
4. Cmentarz Żydowski (1806–);
5. Muzułmański Cmentarz Kaukaski (1830–);
6. Muzułmański Cmentarz Tatarski (1867–)

Zespół cmentarzy wrocławskich zlokalizowanych na terenie i w okolicy dzisiejszego parku Skowroniego powstawał przez ponad 120 lat. Pierwszy cmentarz należący do tego zespołu, Cmentarz Komunalny dawnej gminy Nowa Wieś / *Friedhof der ehemaligen Gemeinde Neudorf* powstał w latach trzydziestych XIX w. na wniosek mieszkańców gminy. Nieznane są przyczyny zakupu w tej okolicy gruntu pod Stary Cmentarz Żydowski przy ul. Ślężnej / *Judischer Friedhof an der Lohestrasse*, który był kolejnym na tym obszarze. Kirkut otwarty w 1856 r., po zapełnieniu się cmentarza żydowskiego znajdującego się w odległości około 1,7 km na północny wschód, niemal stykał

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

się narożnikami z wcześniej założoną nekropolią, gdy ta została powiększona do swoich finalnych rozmiarów, jednak na początku znajdowały się one w pewnej odległości od siebie. Założony w 1861 r. cmentarz św. Doroty [II] / *Friedhof St. Dorothea [II]* zlokalizowano już w odległości kilku parcel od dwóch wyżej wymienionych. Okoliczności wyboru jego lokalizacji są również nieznane. Następnie, w 1862 r. założono Nowy cmentarz gminy ewangelicko–reformowanej / *Neuer Friedhof der Reformierten*, który od cmentarza żydowskiego dzieliła ulica. W 1863 r. założono Stary Cmentarz św. Maurycego / *Alter Friedhof St. Mauritius*, który graniczył z cmentarzem św. Doroty. Te cztery cmentarze już tworzyły dość okazały zespół. Na planach miasta z 1865 i 1870 r. widać jak przypadkowa była lokalizacja cmentarzy (Rysunek 45, Rysunek 46). Zajmowane działki w układzie łanowym oddalone były znacznie od zabudowań rolniczych, jak wynika z map. Powiększanie się cmentarzy przez zakup kolejnych wąskich parceli zbliżało ich granice do siebie. Kolejne cmentarze, z wyjątkiem Starego Cmentarza św. Marii Magdaleny / *Alter Friedhof St. Maria Magdalena z* 1869 r. powstawały nieco bardziej na południe, na większych działkach.

Dzisiaj zespoły cmentarzy we Wrocławiu są znacznie trudniej dostrzegalne. Po powojennej likwidacji pozostało 7 nekropolii, które są lub były częścią zespołu. Ewangelicki cmentarz parafialny w Praczach i Nowy Cmentarz Żydowski są istniejącym do dzisiaj cmentarzami, należącymi kiedyś do większej grupy. Cmentarz Grabiszyński II tworzył niegdyś zespół z 7 innymi cmentarzami, a dzisiaj już jedynie z dwoma. Zwłaszcza cmentarze wojenne tworzone po II wojnie światowej lokalizowano w sąsiedztwie już istniejących. Francuski cmentarz wojenny i cmentarz żołnierzy polskich założono koło nekropolii na Grabiszynie, a cmentarz żołnierzy radzieckich na Skowroniej Górze zlokalizowano obok istniejącego do dzisiaj nowego cmentarza św. Maurycego (część II) / *Neuer Friedhof St. Mauritius (teil II)*, należącego niegdyś do wyżej opisywanego zespołu.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 45

Fragment planu Wrocławia z 1865 r. *Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Gabitz, Höfchen, Neudorf, Lehmgruben, Huben, Morgenau, Zedlitz, Scheidnig,* skala 1:10 000, 1865, https://polska-org.pl/798952,foto.html, dostęp: 22.11.2021.

1. Cmentarz komunalny dawnej gminy Nowa Wieś / *Friedhof der ehemaligen Gemeinde Neudorf* (lata trzydzieste XIX w. – przeznaczony do likwidacji w 1967);
2. Stary Cmentarz Żydowski przy ul. Ślężnej / *Judischer Friedhof an der Lohestrasse* (1856 – przeznaczony do likwidacji w 1967);
3. Cmentarz św. Doroty [II] / *Friedhof St. Dorothea [II]* (1861 – przeznaczony do likwidacji w 1967);
4. Nowy cmentarz gminy ewangelicko–reformowanej / *Neuer Friedhof der Reformierten Gemeinde, Reformierten Friedhof* (1862 – przeznaczony do likwidacji w 1967);
5. Stary cmentarz św. Maurycego / *Alter Friedhof St. Mauritius* (1863 – przeznaczony do likwidacji w 1967).

Innym sposobem tworzenia zespołu cmentarzy jest umieszczenie nowego cmentarza obok już istniejącego lub umieszczenie obok siebie kilku cmentarzy jednocześnie. W ten sposób powstały pozostałe rozpoznane grupy cmentarzy.

Nowy cmentarz dodany do zespołu może być innego typu. Np. grupa cmentarna przy ul. Lipowej w Lublinie obejmuje cmentarze rzymskokatolickie, luterańskie, prawosławne i wojskowo-komunalne. Nowy cmentarz może również stanowić kolejną część już istniejącego cmentarza — np. stary cmentarz Zbawiciela i św. Jana (1892–1967), Nowy cmentarz Zbawiciela i św. Jana (1897–

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 46

Fragment planu Wrocławia z 1870 r. *Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Gabitz, Höfchen, Neudorf, Lehmgruben, Huben, Morgenau, Zedlitz, Scheidnig,* skala 1:10 000, 1870, https://polska-org.pl/917782,foto.html?idEntity=554891, dostęp: 22.11.2021.

1. Cmentarz komunalny dawnej gminy Nowa Wieś / *Friedhof der ehemaligen Gemeinde Neudorf* (lata trzydzieste XIX w. – przeznaczony do likwidacji w 1967);
2. Stary Cmentarz Żydowski przy ul. Ślężnej / *Judischer Friedhof an der Lohestrasse* (1856 – przeznaczony do likwidacji w 1967);
3. Cmentarz św. Doroty [II] / *Friedhof St. Dorothea [II]* (1861 – przeznaczony do likwidacji w 1967);
4. Nowy cmentarz gminy ewangelicko–reformowanej / *Neuer Friedhof der Reformierten Gemeinde, Reformierten Friedhof* (1862 – przeznaczony do likwidacji w 1967);
5. Stary cmentarz św. Maurycego / *Alter Friedhof St. Mauritius* (1863 – przeznaczony do likwidacji w 1967).

1967) oraz nowy cmentarz św. Zbawiciela i św. Jana III (1940–1967) we Wrocławiu.

Przykład tego procesu addycji przedstawiono na podstawie już wcześniej opisywanego zespołu cmentarzy położonych wzdłuż Wielkiej Alei (obecnie Aleja Zwycięstwa) w Gdańsku (Rysunek 47 – Rysunek 53). Pokazuje on, że cmentarze były wielokrotnie powiększane i zmieniały swoje granice. W zespole cmentarzy znajdowały się głównie cmentarze parafialne, ale pierwszym utworzonym w tej okolicy był cmentarz szpitalny. Poza cmentarzem krematoryjnym i cmentarzem na Szubienicznej Górze, powstały wzdłuż jednej ulicy, która jest główną osią komunikacyjną dzisiejszego Gdańska. Kiedyś była to droga wyjazdowa z miasta w kierunku północnym.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 47

Fragment planu miasta z 1807 r. *Plan von der Gegend um Danzig im Anfange des Jahres 1807 entworfen von F. B. Engenhadrt*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Gdańsk 1807, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755401, dostęp: 11.12.2019.

Rysunek 48

Fragment mapy z 1901 r. *Karte der Umgegend von Danzig*, skala 1:50 000, Gdańsk 1901, http://www.mapy.eksploracja.pl/viewpage.php?page_id=31, dostęp: 25.03.2020.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 49

Fragment planu miasta z 1912r. *Plan der Stadt Danzig*, skala 1:15000, Gdańsk 1912, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755413, dostęp: 11.12.2019.

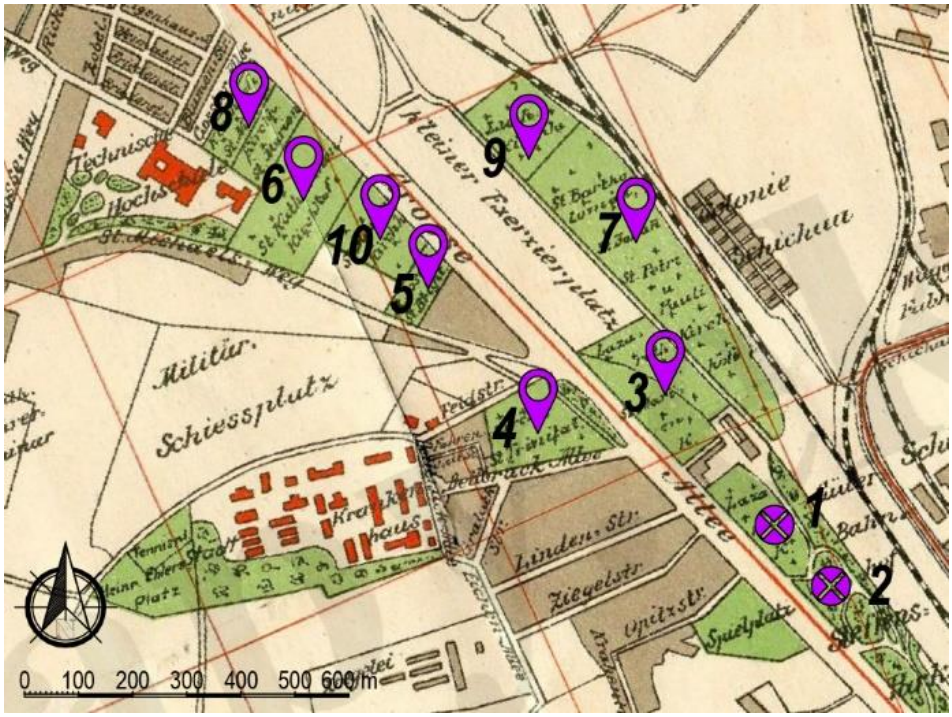

Rysunek 50

Fragment planu miasta z 1920r. *Plan der Stadt Danzig*, skala 1:10000, Städtisches Vermessungsamt Verlag A.W. Kafemann G.m.b.H. Danzig, Gdańsk 1920, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755213, dostęp: 11.12.2019.

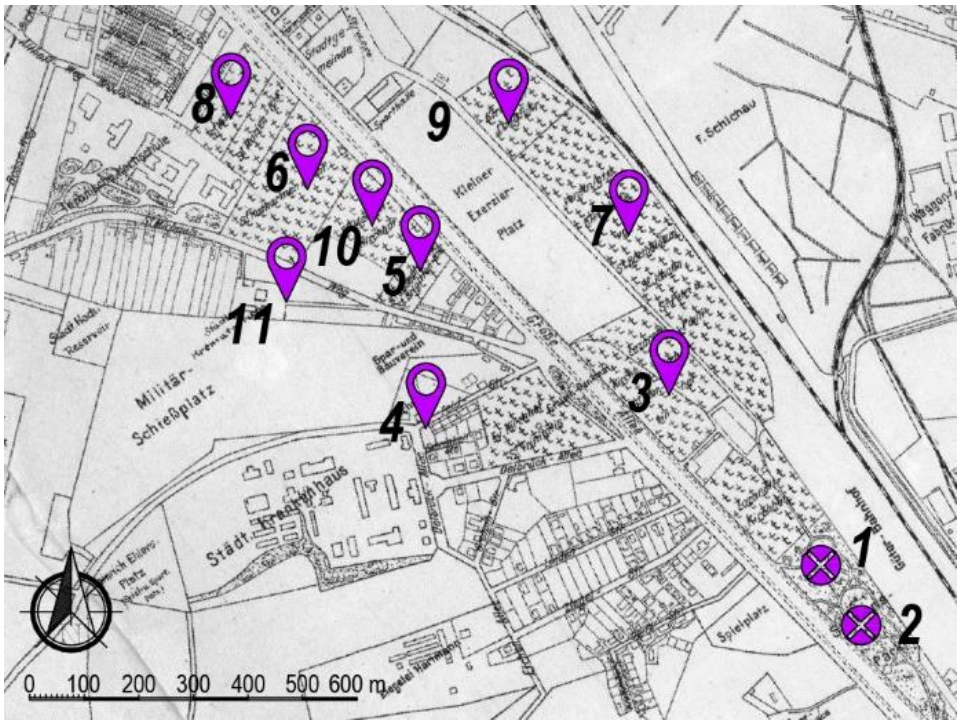

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

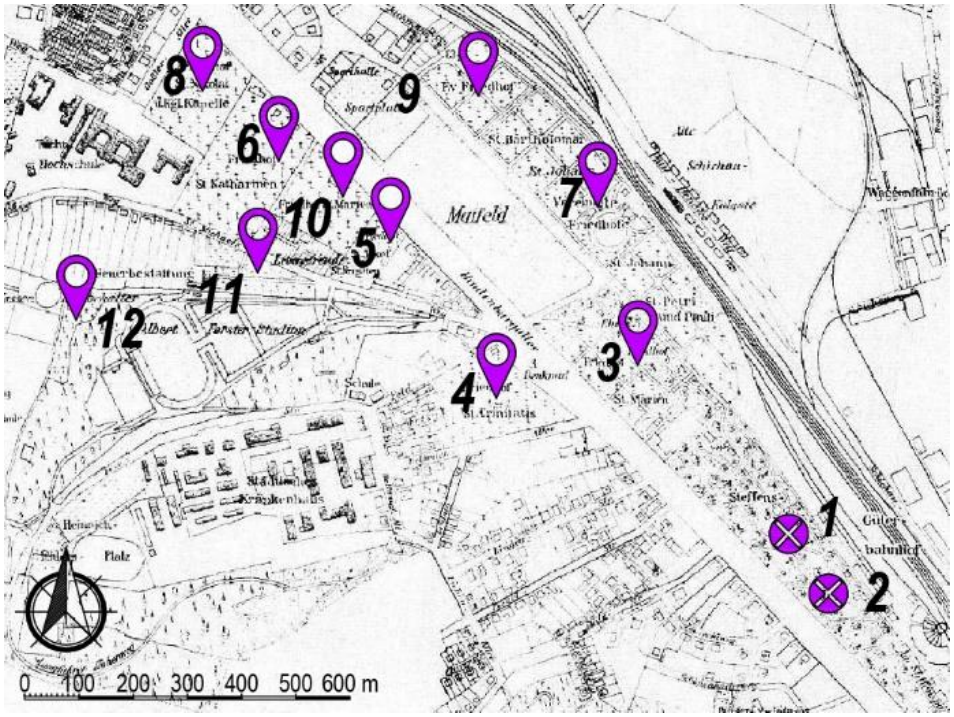

Rysunek 51

Fragment planu miasta z 1940 r. *Plan der Stadt Danzig* skala 1:10000, Städtisches Vermessungsamt Verlag A.W. Kafemann G.m.b.H. Danzig, Gdańsk 1920, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755213, dostęp: 11.12.2019.

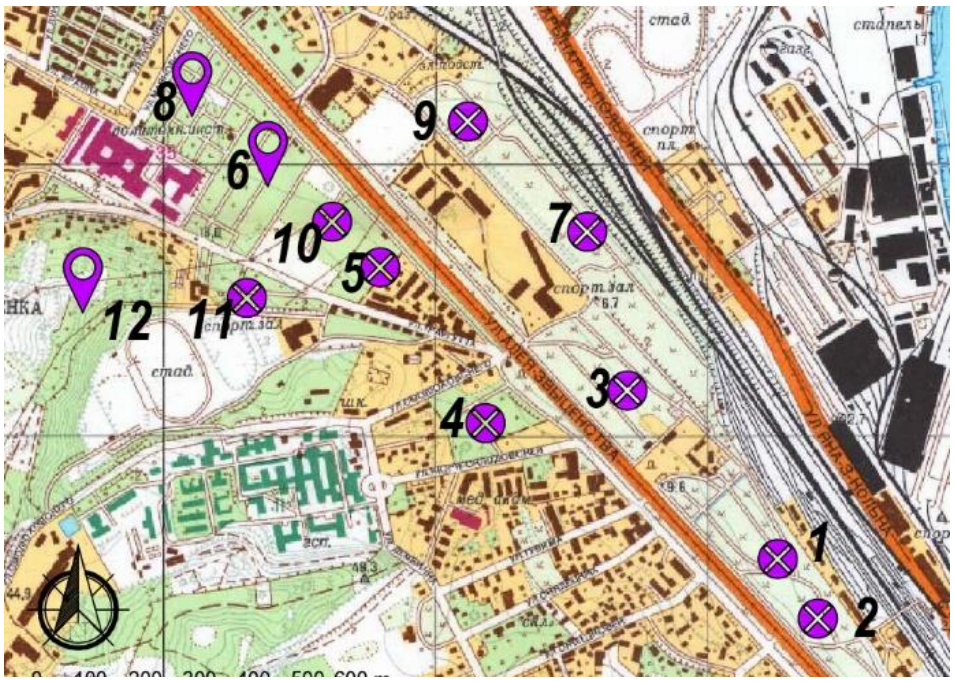

Rysunek 52

Fragment mapy z 1978 r. *ГДАНСК (ЛИСТ 1)*, skala 1:10 000, Gdańsk 1978, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11781662, dostęp: 11.12.2019.

1. Cmentarz Wszystkich Bożych Aniołów / *Aller Gottes Engel-Kirchhof* (XIV w – przed 1807),
2. Cmentarz Ubogich / *Armer Friedhof* (początek XIX w. –1898)
3. Cmentarz Najświętszej Maryi Panny / *St. Marien – Kirchhof* (1867–1966),
4. Cmentarz św. Trójcy / *Evangelischer Kirchhof St. Trinitatis* (1867–1968),
5. Cmentarz św. Józefa i św. Brygidy / *St. Josef-, St. Brigitten-Kirchhof* / (1867–1956),
6. Cmentarz św. Katarzyny / *St. Katharinen-Kirchhof* (1867–1970s)

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 53

Fragment planu miasta z 2020 r., *Interaktywny plan Gdańska*, Biuro Informatyki Urzędu Miejskiego w Gdańku, QuaSea Lab, Gdańsk n.d., http://mapa.gdansk.gda.pl/, dostęp: 7.12.2020.

7. Cmentarze zjednoczone św. Bartłomieja, św. Jana, św. Piotra i Pawła / *Verteige-Kirchhofe von St. Bartholomai, St. Johannes, St. Tetri und Pauli* (1867–1969),
8. Cmentarz Mikołaja i Kaplicy Królewskiej / *St. Nikolai/Marien – Kirchhof* (1884 – lata 70-te XX w.)
9. Cmentarz Lauretański wrzeszczański / *Kirchhof Langfuhr / Lutherischer Kirchhof / Evangelischer Kirchhof* (1896–1946),
10. Cmentarz Najświętszej Maryi Panny III / *St. Marien – Kirchhof III* (after 1901–1970s),
11. Cmentarz krematoryjny / *Krematorium Kirchhof* (1914–1966),
12. Cmentarz na Szubienicznej Górze / *Galgenberg Friedhof* (1935 –))

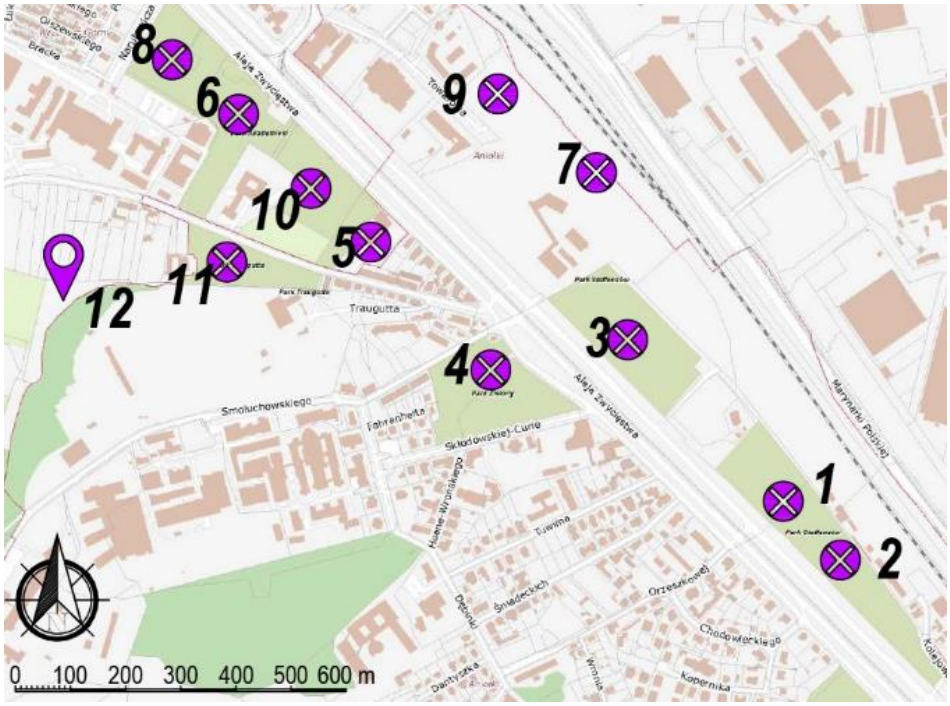

Obie metody formowania zespołów cmentarzy prowadzą do tego samego rezultatu: powiększenia powierzchni grzebalnej. Zespoły cmentarzy powiększają się jedynie wtedy, gdy tereny wokół pozostają niezagospodarowane. Nie znaleziono przykładów przekształcania tkanki miejskiej w przestrzeń cmentarną.

4.3 WPŁYW PRZEPISÓW PRAWNYCH ZWIĄZANYCH Z OBWAROWANIAMI MIEJSKIMI NA LOKALIZACJĘ CMENTARZY

W Gdańsku, Warszawie i Wrocławiu w pewnym okresie funkcjonowały przepisy dotyczące nowożytnych obwarowań miejskich, które ograniczały powstawanie nowej zabudowy na przedpolach struktur obronnych. Miejsce to mogło zostać wykorzystane na cmentarze lub niezagospodarowaną zieleń niską. Poniżej przedstawiono analizy lokalizacji cmentarzy w rejonach ograniczeń fortecznych.

4.3.1 LOKALIZACJA CMENTARZY W OBRĘBIE REJONÓW OGRANICZEŃ TWIERDZY GDAŃSK

Często wybierano obszary miejskie, na których ze względów prawnych nie można było tworzyć zabudowań kubaturowych, co wynikało z przepisów regulacyjnych dotyczących systemu obwarowań miejskich.

Pierwsze rozporządzenie królewskie weszło w życie 10 września 1828 r. Określało ograniczenia zabudowy w przedpolach obwarowań wyznaczając dwa

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

pierścienie ograniczeń: pierwszy w odległości 800 kroków (560m) [343] i drugi w odległości 1300 kroków (810 m). [344] w praktyce decyzje podjęte przez komendanturę twierdzy zapadły wcześniej niż wydano oficjalne akty prawne i gdańskie rejony ograniczeń miały w przeliczeniu na system metryczny 377 i 754 m zamiast przepisowych 560 i 810 m. [345] Zmiany dokonano już w 1848 wprowadzając trzeci pierścień obwarowań (Rysunek 54).

W 1871 r. ustawa kompleksowa dla Cesarstwa Niemieckiego utrzymywała ograniczenia, zmieniając odległości na system metryczny: 600, 975 i 2250 m. [346] w teorii ustawa zakazywała budowy cmentarzy zarówno w pierwszym jak i w drugim pierścieniu bez zezwolenia, którego udzielano pod warunkiem, że zmiany nie pogarszały warunków obronnych systemu fortyfikacji i wymagały zgody dowództwa. Mimo to dość dokładnie określała, jak zakładane cmentarze w drugim i trzecim rejonie nie mają wyglądać: zakazano wznoszenia mogił i pomników z kamienia, o grubości większej niż 2 cm i z żelaza, o grubości większej niż 15 cm, wyższych niż 50 cm ponad powierzchnię ziemi.

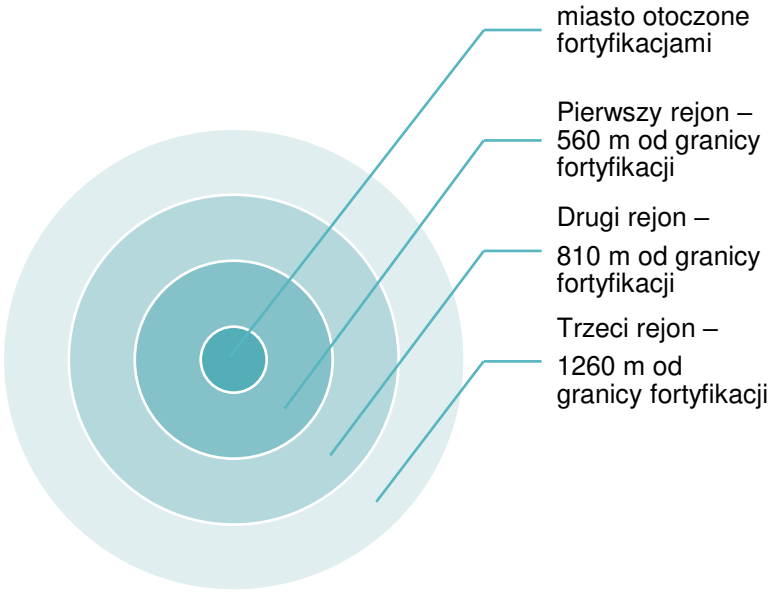
miasto otoczone fortyfikacjami
Pierwszy rejon – 560 m od granicy fortyfikacji
Drugi rejon – 810 m od granicy fortyfikacji
Trzeci rejon – 1260 m od granicy fortyfikacji

Rysunek 54

Schemat pierścieni ograniczeń w Gdańsku

Przepisy dotyczące rejonów ograniczeń twierdzy gdańskiej zmieniły się po raz ostatni w 1912 r. Pierścienie wokółmiejskie, w obszarze których znajdowały się większe skupiska cmentarzy, zostały utrzymane. Od 1895 r.

[343] Wprowadzał bardzo ścisłe rygory: zakaz budowy jakichkolwiek budynków mieszkalnych i dopuszczalne inne zagospodarowanie pod wieloma restrykcjami.
[344] Dopuszczano budownictwo mieszkaniowe ale umożliwione pod konkretnymi wymogami.
[345] K. Biskup, „Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX", op. cit.
[346] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

rozpoczęła się częściowa likwidacja umocnień, począwszy od wewnętrznego frontu północnego, Ostrowia i obwarowań toru wodnego do Wisłoujścia. [347] Ostateczna likwidacja obwarowań była wynikiem Traktatu Wersalskiego. [348] W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. rozebrano większą część obwarowań Gdańska.

Grupa cmentarzy zlokalizowana niegdyś przy Wielkiej Alei (dzisiaj Aleja Zwycięstwa), znajdowała się w obrębie administracyjnym miasta już w 1814 w. (część południowa) i w 1877 r. (część północna). Najstarszy cmentarz na tym terenie, cmentarz Wszystkich Bożych Aniołów / *Aller Gottes Engel-Kirchhof,* powstał w XVI wieku i został zlikwidowany w 1807r. Kolejne dołączały do niego od początku XIX wieku: w pierwszych latach XIX w. – cmentarz Ubogich / *Armer Friedhof* – położony najpierw w drugim, a po zmianie przepisów, w pierwszym rejonie ograniczeń. W 1867 r. - cmentarz Najświętszej Maryi Panny / *St. Marien–Kirchhof*, cmentarz św. Trójcy / *Evangelischer Kirchhof St. Trinitatis* – położone najpierw w trzecim, a po zmianie przepisów, w drugim rejonie ograniczeń, cmentarz św. Katarzyny / *St. Katharinen-Kirchhof* – od 1871. położony w trzecim rejonie ograniczeń i cmentarze zjednoczone św. Bartłomieja, św. Jana, św. Piotra i Pawła / *Verteige-Kirchhofe von St. Bartholomai, St. Johannes, St. Tetri und Pauli* – położone w trzecim rejonie ograniczeń, a po zmianie przepisów w drugim. W 1884 r. powstał cmentarz Mikołaja i Kaplicy Królewskiej / St. Nikolai/Marien – Kirchhof, zlokalizowany poza obszarami ograniczeń. Po 1901 powstał cmentarz Najświętszej Maryi Panny III / *St. Marien – Kirchhof III*, w końcu w 1914 r. powstał cmentarz krematoryjny / *Krematorium Kirchhof* – oba położone przy zewnętrznej granicy trzeciego rejonu ograniczeń. Później jeszcze, w 1935 r., gdy nie obowiązywały już przepisy związane z utrzymaniem nieistniejącej już twierdzy Gdańsk, utworzono w okolicy Cmentarz na Szubieniczej Górze / *Galgenberg Friedhof.*

Inna grupa cmentarzy zlokalizowana została w obszarze pomiędzy obecnymi ulicami: ul. gen. Antoniego Gieługuda i ul. gen. Henryka Dąbrowskiego. Cmentarz Garnizonowy / *Militar-Kirchhof* wchodzący w jej skład założono jeszcze na początku XIX w., jednak kolejne cmentarze, cmentarz Bożego Ciała, obecnie cmentarz Żołnierzy Radzieckich / *Heiliger Leichnam-Kirchhof, z* lat 90-tych XIX wieku, cmentarz Gminy Wolnoreligijnej / *Kirchhof der Freireligiosen Gemeinde* z 1902 r., cmentarz św. Józefa i św. Brygidy / *St. Josef-, St. Brigitten-Kirchhof* z 1908 r., założono, gdy restrykcja budowlane jeszcze obowiązywały. Ostatni cmentarz, Żołnierzy Radzieckich, założono w tej lokalizacji w 1945 r.

[347] Ibid.
[348] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Kolejny niewielki zespół cmentarzy powstał w 1831 r., w pierwszej strefie ograniczeń, w okolicy obecnej ul. Stoczniowców. Składał się ze Starego i Nowego cmentarza Katolickiego / *Alter i Neuer Stolzenberg*.

Jako grupy cmentarzy korzystającej z formalnych ograniczeń budowlanych nie należy wymieniać nieistniejącego już zespołu zlokalizowanego przy obecnej ul. 3 Maja. Zespół zaczął powstawać już w 1819, gdy ograniczenia, wprowadzane dopiero od 1820 r., jeszcze nie obowiązywały. Można jednak wspomnieć o tym, że później kolejne cmentarze były planowane w tym rejonie, mimo restrykcji.

4.3.2 LOKALIZACJA CMENTARZY W SĄSIEDZTWIE ZABUDOWAŃ TWIERDZY KRAKÓW

Budowa twierdzy Kraków nie dawała się we znaki krakowianom w takim stopniu jak warszawiakom. Wiele obiektów wchodzących w skład systemu obronnego budowano w znacznym oddaleniu od miasta. Większość z nich została włączona w obręb administracyjny Krakowa znacznie później, gdy koncepcja Wielkiego Krakowa wchodziła w etap realizacji oraz po II wojnie światowej i gdy do miasta przyłączano kolejne miejscowości.[349]

Po ogłoszeniu Krakowa twierdzą w 1856 r., wprowadzono w 1859 r. obostrzenia budowlane związane z jej funkcjonowaniem. Przepisy wobec terenów znajdujących się na zewnątrz wałów obronnych zakładały zakaz wprowadzania zmian do istniejącej zabudowy i ograniczeń wysokości dla nowo planowanych obiektów. Tak zwane rewersy demolacyjne zezwalały władzom wojskowym na wyburzenie domów murowanych, kamienic czy zabudowy przemysłowej w przypadku zagrożenia.[350]

W okresie funkcjonowania przepisów nie zaplanowano, tak jak miało to miejsce np. w Gdańsku, bardziej znaczących cmentarzy, które znajdowałyby się w rejonach ograniczeń. Mimo to istnienie twierdzy miało wpływ na zakładanie nekropolii. W okresie po I wojnie światowej, koło Fortu Krakus, założono cmentarz Podgórski Wojenny (1914). Zlokalizowano go obok nowego cmentarza Podgórskiego i cmentarza przy ul. Jerozolimskiej 25, na których już wcześniej chowane były ofiary walk. Koło Cmentarza Rakowickiego, głównego miejsca pochówku żołnierzy walczących w I wojnie światowej, utworzono w 1914 r. Cmentarz Wojskowy. Oba cmentarze znajdują się obok wybudowanego w latach 1849-1856 fortu Luneta. Ponad to koło Fortu Krzesławice w 1939 r. powstał cmentarz, później zamieniony w zespół cmentarno-pomnikowy Wzgórza Krzesławickie, który jest miejscem rozstrzelania przez Niemców więźniów

[349] R. Hołda, *Czytanie Twierdzy Kraków*..., op. cit.
[350] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

przywożonych z krakowskich więzień przy ul. Senackiej i przy ul. Montelupich.[351] W końcu, w niewielkiej odległości od fortów Skotniki: północnego i południowego, powstał w 1939 r. cmentarz jeńców –żołnierzy Armii Czerwonej, utworzony w podobnych okolicznościach do wyżej wymienionego.

4.3.3 LOKALIZACJA CMENTARZY W RAMACH ESPLANADY TWIERDZY WARSZAWA

Okres funkcjonowania Twierdzy Warszawa bardzo dał się we znaki mieszkańcom stolicy i wpłynął dogłębnie na jej rozwój. Uważa się, że rejony ograniczeń wymuszające intensyfikację zabudowy wewnątrzmiejskiej i brak planów dotyczących przedmieść miasta powodujący ich chaotyczne zagospodarowanie jest odczuwalny do dzisiaj.[352]

W Warszawie przepisy dotyczące ograniczeń budowlanych na terenie i przedpolu twierdzy miały wpływ na lokalizację cmentarzy. Wprowadzono następujące regulacje: w drugim i trzecim pasie esplanady twierdzy zabraniano podwyższania poziomu ziemi, kopania dołów, robienia składów kamieni lub innych ciężkich materiałów, urządzania stawów, kanałów, tam, przewodów wodnych, dróg, bruków itp., zmiany w istniejących już urządzeniach, zakładania parków, ogrodów, szkółek drzew, lasów, wznoszenia nowych kościołów, budynków wieżycowych lub przeróbki istniejących. Zezwalano natomiast na budowle nie zakrywającej "swobodnej przestrzeni" dla strzałów, nie przyczyniające się do zalewania rowów fortecznych, nie zaniżające poziomu rzeki i nie ułatwiające rozpoznania twierdzy. Ponad to w trzecim obrębie zakazano wznoszenia budynków murowanych i fundamentów ponad dwie stopy wysokości ponad powierzchnią ziemi. Zabraniano także wykonywania sklepień i piwnic z kamienia i żelaza, pieców i większych kominów. Zezwalano jedynie na zakładanie cmentarzy urządzonych i budynków niewymienionych w rozporządzeniu oraz budowli drewnianych o fundamentach ponad dwie stopy. W pasie drugim obowiązywały ograniczenia dotyczące pasa trzeciego wraz z zakazem budowy wszelkich domów mieszkalnych, piwnic, pomników oraz żywopłotów. Pierwszy pas ograniczeń (numeracja przyjęta od strony wroga) był obszarem gdzie pozwolono na budowę fabryk, zakładów, kościołów, jednak po uzgodnieniu z Warszawskim Okręgiem Wojennym.

[351] *Cmentarz wojskowy na Wzgórzach Krzesławickich zostanie zmodernizowany*, 2020, https://www.krakow.pl/aktualnosci/243028,29,komunikat,cmentarz_wojskowy_na_wzgorzach_krzeslawickich_zostanie_zmodernizowany.html?_ga=2.215315410.471270557.1601276021-1781313610.1597827858, dostęp: 8.01.2022.

[352] L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rejony ograniczeń, inaczej niż w Gdańsku, były wyznaczone przez równe okręgi, których środek wyznaczała kopuła zboru przy placu Małachowskiego. Zewnętrzny okrąg miał promień 16 km, środkowy – 8 km, wewnętrzny – 4 km. Trzeci rejon ograniczeń znajdował się na obszarze pomiędzy granicami administracyjnymi ówczesnej Warszawy, a okręgiem wewnętrznym (Rysunek 55, Rysunek 56).

Cmentarze powstawały przede wszystkim w drugim pierścieniu ograniczeń. Podczas funkcjonowania twierdzy założono w latach 1883-84 – cmentarz Bródnowski, w 1890 r. – cmentarz Karaimski, w 1900 – cmentarz na Służewie przy ul. Wałbrzyskiej, w 1907 r. – cmentarz Czerniakowski, w 1912 r. cmentarz Mariawicki i w 1912 r. cmentarz Wojskowy przy ul. Powązkowej. Cmentarze Karaimski i Mariawicki dołączyły do istniejącego już wcześniej zespołu nekropolii na Woli. Cmentarz na Służewie zlokalizowano w sąsiedztwie innego, XIII-wiecznego cmentarza przy ul. Renety. Największy cmentarz – Bródnowski powstał obok cmentarza żydowskiego i epidemicznego. Poza tym w pierwszym pierścieniu zlokalizowano w 1880 r. cmentarz w Zerzniu i w pierwszych latach XX w. cmentarz żydowski przy ul. Izbickiej i Kwitnącej. Dwa ostatnie cmentarze, ze względu na ich dużą odległość od miasta, służyły raczej potrzebom ludności zamieszkującej tamtejsze przedmieścia.

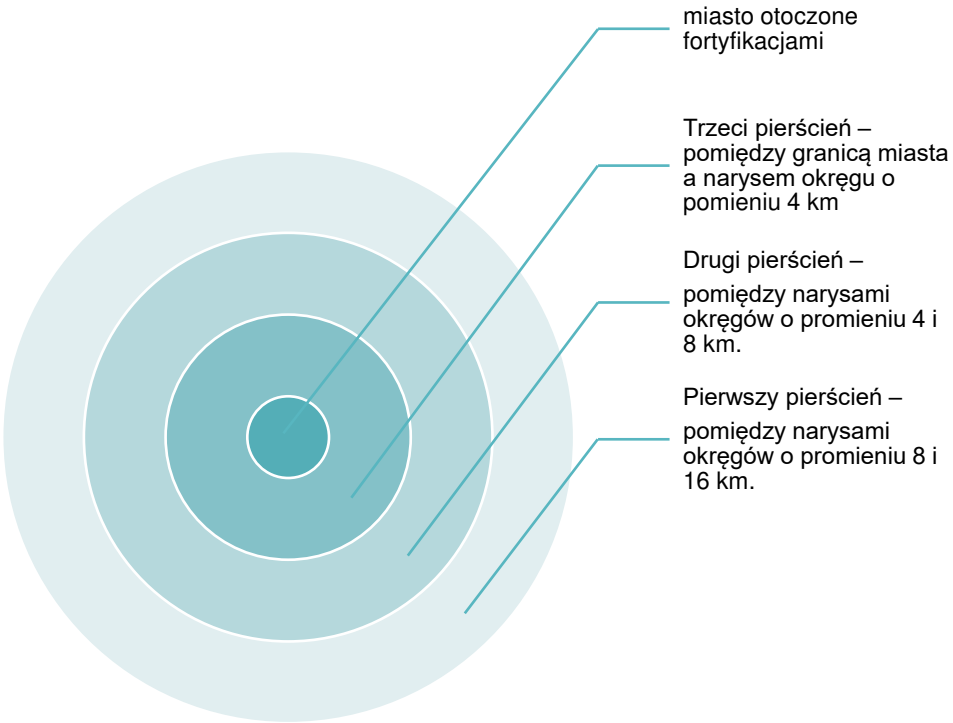
miasto otoczone fortyfikacjami
Trzeci pierścień – pomiędzy granicą miasta a narysem okręgu o pomieniu 4 km
Drugi pierścień – pomiędzy narysami okręgów o promieniu 4 i 8 km.
Pierwszy pierścień – pomiędzy narysami okręgów o promieniu 8 i 16 km.

Rysunek 55

Schemat pierścieni ograniczeń Twierdzy Warszawa

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Wymienione wyżej cmentarze nie stały się zalążkiem jakiegoś nowego zespołu, tak, jak miało to miejsce w Gdańsku, jednak w dużej części zlokalizowano je w sąsiedztwie innych nekropolii. Podkreślenie w zapisach prawnych możliwości lokalizacji cmentarzy w rejonach obwarowań sugeruje, że większość z nich nie znalazła się tam przypadkowo. Nie powstały jednak we wspomnianym okresie nekropolie dające początek nowym zespołom, więc można stwierdzić, że obostrzenia rejonów fortecznych nie wpłynęły na kreację grup cmentarzy, za to sprzyjały rozwojowi już istniejących zespołów.

Rysunek 56

Rejony ograniczeń Twierdzy Warszawa. *Zniesienie twierdzy warszawskiej*, „Świat", 1911, t.6, no 44.

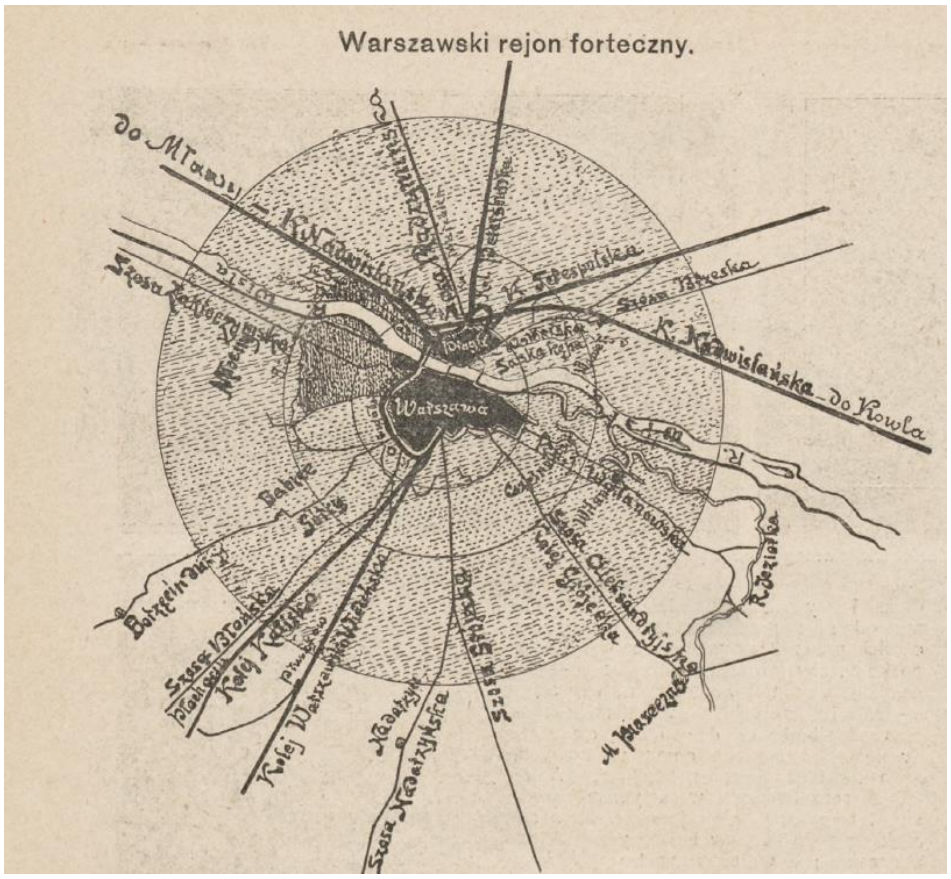

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

4.3.4 LOKALIZACJA CMENTARZY W SĄSIEDZTWIE ZABUDOWAŃ TWIERDZY WROCŁAW

Krótko po rozebraniu fortyfikacji miejskich na początku XIX w. podjęto próby ponownego ufortyfikowania miasta. Twierdza była budowana w trzech etapach: pierwszy, obejmował lata 1890–1892. Powstały wówczas schrony dla piechoty na prawym brzegu Odry i składy twierdzy. Na lata 1892–1894 wyznacza się drugi etap budowy twierdzy. Wybudowano wówczas stację gołębi pocztowych oraz schrony piechoty na lewym brzegu Odry.[353] Schrony budowano w promieniu 4–5 km od miasta i w późniejszym czasie przekształcono je na forty.[354] Zwiększenie ilości schronów do dziewiętnastu przypadło na trzeci etap budowy twierdzy, w latach 1895–1901. Dodatkowo w tym okresie wykonano nasyp Obwodnicy Kolejowej.[355] w 1910 r. Wrocław został oficjalnie ogłoszony twierdzą, a prace nad umocnieniami ciągle trwały aż do 1914 r. Ostatecznie twierdza posiadała pierścień 42 schronów i fortów położonych w odległości od ok. 4 do ok. 6 km od fosy miasta.[356] Po zakończeniu i wojny światowej Wrocław przestał być twierdzą.

Podobnie jak w innych miastach, także we Wrocławiu stosowano rejony ograniczeń fortecznych. Ustawa ich dotycząca powstała jeszcze w 1797 r., później była wielokrotnie zmieniana.[357] Ograniczenia budowlane we Wrocławiu funkcjonowały od 1910 r. Ustalono i i III obszar forteczny.[358] Pierwszy rejon wynosił 600 m, natomiast trzeci rejon ograniczeń znajdował się w odległości 1275 metrów od zewnętrznych wierzchołków obiektu militarnego. Ograniczenia te odnosiły się do pojedynczego fortu lub schronu piechoty. W obu rejonach zakazano zmian wysokości powierzchni terenu, budowy i przebudowy budowli hydrotechnicznych, oraz tras komunikacyjnych. Zabroniono zakładania parków, szkółek i lasów, budowy i przebudowy kościołów i dzwonnic oraz innych konstrukcji wieżowych. Dodatkowo w trzecim rejonie należało każdorazowo uzgadniać szerokości i kierunki ulic. W pierwszym rejonie ograniczeń zabroniono między innymi budowania pomników z kamienia lub żelaza o szerokości większej niż 30 cm na postumentach powyżej 50 cm ponad powierzchnią ziemi oraz tworzenia ogrodzeń w formie żywopłotów. Po uzyskaniu zgody dowódcy

[353] Ł. Pardela, S. Koluszek, *Twierdza Wrocław 1890-1918 Monografia*..., op. cit.
[354] M. Małachowicz, „Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-XX w.)", op. cit.
[355] Ł. Pardela, S. Koluszek, *Twierdza Wrocław 1890-1918 Monografia*..., op. cit.
[356] M. Małachowicz, „Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-XX w.)", op. cit.
[357] J. Potyrała, Ł. Pardela, A. Staszewska, *Rejony forteczne we Wrocławiu i ich oddziaływanie na krajobraz północnej części miasta od końca XIX w. do początku XXI*..., op. cit.
[358] M. Małachowicz, „Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-XX w.)", op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

komendantury zezwalano na budowę cmentarzy z nagrobkami o wysokości ponad 50 cm, a także pomników z kamienia lub żelaza, które w częściach leżących powyżej 50 cm nad powierzchnią ziemi miałyby grubość większą niż 15 cm dla kamienia i 2 cm dla żelaza.[359] Jak wynika z powyższych zapisów, we Wrocławiu, podobnie jak w innych miastach, cmentarze były jednym z wymienianych sposobów zagospodarowania terenu, które były dopuszczalne w rejonach ograniczeń fortecznych. Przepisy były związane z poszczególnymi budowlami fortecznymi nie tworząc, tak jak w pozostałych miastach, pierścieni wokół miasta.

W trakcie funkcjonowania twierdzy powstało we Wrocławiu 21 cmentarzy. W pobliżu dzieł fortecznych znalazło się ich kilka. Obok schronu I.R.10a, wybudowanego w latach 1900-1901, w latach 1902–1905, powstały trzy cmentarze: cmentarz w Gądowie / *Friedhof in Gandau,* nowy cmentarz gminy Gądów Mały / *Neuer Friedhof der Gemeinde Klein Gandau* i *nowy cmentarz gminy Kuźniki* / Neuer Friedhof der Gemeinde Schmiedefeld. Obok schronu I.R.10, wybudowanego w latach 1896–1897, w latach 1897–1904, powstały trzy cmentarze: cmentarz św. Mikołaja [II] / *Friedhof St. Nikolai,* Nowy cmentarz żydowski we Wrocławiu / *Jüdischer Friedhof an der Flughafenstrasse* i cmentarz klasztoru Franciszkanów / *Klosterfriedhof des Fraziskanerkonvents.* Mimo to cmentarze te nie znalazły się w rejonach ograniczeń ponieważ te wyznaczono tylko dla wybranych dzieł fortecznych o numerach od 3-9, od 12 do 15 i 20.[360] w związku z tym można stwierdzić, że rejony ograniczeń budowlanych we Wrocławiu nie miały wpływu na lokalizację nowych nekropolii. Miało to prawdopodobnie związek z faktem, że w porównaniu z Gdańskiem czy Warszawą rejony te były niewielkie, dotyczyły konkretnych budowli i nie stanowiły pierścienia wokół miasta. Dodatkowo, tak jak w Krakowie, elementy infrastruktury obronnej znajdowały się w znacznej odległości od miasta, nie wywierając tak dużego, jak dało się to widzieć np. w Warszawie, wpływu na zatrzymanie rozwoju strefy zabudowanej miasta.

[359] *Gesetz, betreffend die Beschränkungen des Grundeigenthums in der Umgebung von Festungen*, „Dziennik Ustaw Rzeszy Niemieckiej", 1871, t.1871, no 51, s.459–471.

[360] J. Potyrała, Ł. Pardela, A. Staszewska, *Rejony forteczne we Wrocławiu i ich oddziaływanie na krajobraz północnej części miasta od końca XIX w. do początku XXI*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

4.4 WPŁYW PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO NA TWORZENIE ZESPOŁÓW CMENTARZY

Przedstawienie historii planowania przestrzennego w miastach pomoże wyciągnąć wnioski, czy występowanie zespołów cmentarzy wiąże się z przewidzianymi przez urbanistów obszarami przeznaczonymi pod nekropolie.

4.4.1 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W GDAŃSKU

Usystematyzowane plany zagospodarowania przestrzennego Gdańska pojawiły się dość późno, chociaż już w 1865 rozpoczęto staranie o rozebranie obwarowań Gdańska, których likwidacja miała skutkować uporządkowaniem miasta w ich rejonie, a co za tym idzie wykonaniem planu zabudowy (w 1888 r. powstał projekt rozebrania fortyfikacji w kooperacji z Hermannem Josephem Stübbenem).[361] Starania o uzyskanie zgody na likwidację obwarowań zakończyły się w 1916 r., mimo to jeszcze w 1918 r. nie istniało kompleksowe opracowanie planistyczne i dopiero w 1920 rozpoczęto tworzenie pierwszego nowoczesnego planu przestrzennego Gdańska.[362]

Cmentarzy, które mogły być ujęte w ramy jakiegoś większego planu urbanistycznego, jest w Gdańsku niewiele – bo dwanaście – i jedynie sześć z nich przynależy do zespołu: cmentarz komunalny w Oliwie z 1921 r., zlokalizowany koło cmentarza kościoła Św. Jakuba / *Jakob – Kirchhof*, z 1308 r., cmentarz krematoryjny / *Krematorium Kirchhof z* 1914 r., cmentarz na Szubieniczej Górze / *Galgenberg Friedhof* z 1935 r., które są częścią zespołu cmentarzy w większości pochodzących z XIX wieku, Cmentarz Żołnierzy Radzieckich z 1946 r., należący do zespołu, w którym dwa pierwsze cmentarze powstały jeszcze w XIX wieku, Cmentarz Ewangelicki w Nowym Porcie / *Evangelischer Kirchhof*, założony przed 1959 r., zlokalizowany obok cmentarza Nowego Katolickiego (obecnie cmentarza komunalnego nr 3), z 1889 r., Cmentarz Łostowicki z 1979 r., zlokalizowany w sąsiedztwie cmentarza parafialnego z 18901 r. i w końcu wspominany już cmentarz Nieistniejących Cmentarzy z 2002 r.

4.4.1.1 CMENTARZE W KONTEKŚCIE NAJNOWSZEGO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO MIASTA

Głównym cmentarzem obsługującym ludność Gdańska jest obecnie cmentarz Łostowicki. Ten stan rzeczy nieprędko ulegnie zmianie, gdyż miasto

[361] M. Omilanowska, *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*..., op. cit.
[362] M. Postawka, P. Lorens, *100-lecie nowoczesnej urbanistyki w Gdańsku*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

nie posiada rezerw terenu, które mogłyby posłużyć dla założenia nowego dużego cmentarza. z tego względu w najbliższym czasie planuje się jedynie powiększanie już istniejących nekropolii. W Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska wskazano też potencjalne lokalizacje nowych nekropolii, w oddaleniu od istniejących już cmentarzy. Byłyby to jednak małe cmentarze, znajdujące się w niedużym oddaleniu od siedzib ludzkich. Zapotrzebowanie na miejsca grzebalne, obliczane w studium (aktualizowane w 2017) wybiega w czasie do roku 2045.[363]

* * *

Podsumowując powyższe, w Gdańsku istotne decyzje o lokalizacji większości strategicznych cmentarzy, zostały podjęte jeszcze przed tym, gdy miasto zaczęło rozwijać się uwzględniając plany zagospodarowania przestrzennego.

4.4.2 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W KRAKOWIE

Na przełomie XVIII i XIX wieku opracowywano plany regulacyjno-porządkowe Krakowa, jednak nie zostały one zrealizowane w tym okresie. W latach 1817–1821 stworzono koncepcję stworzenia plant w miejscu dawnych murów obronnych.[364] W czasach Wolnego Miasta Krakowa powstał w 1833 r. *Ogólny Plan Upięknienia Krakowa*. Był to plan szczegółowy, porządkujący rejony śródmieścia i przedmieść.[365] Plan ten powstał już po utworzeniu strategicznych cmentarzy, Rakowickiego i Żydowskiego przy ul. Miodowej.

[363] Biuro Rozwoju Gdańska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska*..., op. cit.
[364] J. Purchla, „Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku", op. cit.
[365] M. Motak, *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

W latach 1910-1912 i w 1915 dołączono do miasta kolejne dzielnice. Jednocześnie w 1909 r. rozpisano konkurs na plan regulacyjny miasta, [366] który powstał w 1910 r. Praca, która otrzymała I nagrodę zaproponowała nowy cmentarz w północnej części miasta, koło obecnego cmentarza Prądnik Biały Parafia NMP Matki Kościoła, który został założony w 1932 r.

Uzupełnienie do tablicy 16—17, która nie obejmuje znacznej części dzielnic północnej i południowej. — Na rysunku tym szematycznie naznaczono rozkład dzielnic z podziałem dzielnicy tanich mieszkań i oznaczeniem nowego cmentarza na północy, do którego prowadzi aleja bulwarowa, przecinająca zachodnią część miasta.

Rysunek 57

Józef Czajkowski, Władysław Eliel ski, Tadeusz Stryjeński, Ludwik W ojtyczko, Kazimierz Wyczyński, uzupełnienie do rysunku Planu regulacyjnego wielkiego Krakowa, i nagroda, z zaznaczeniem proponowanej nekropolii w północnym rejonie miasta; *Architekt*, 1910, nr. 6-7-8, s. 91

[366] M. Nowakowski, B. Bańkowska, *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 58

Franciszek Mączyński, Tadeusz Niedzielski, Plan Regulacyjny Wielkiego Krakowa, III nagroda, z zaznaczoną lokalizacją nowych cmentarzy; *Architekt*, 1910, nr. 6-7-8, s. 130

Praca, która zajęła III miejsce w konkursie, proponowała z kolei lokalizację nowego cmentarza w Prądniku Czerwonym – w tym samym miejscu, w którym znajduje się dzisiejszy Cmentarz Batowice, założony w 1966 r. Zlokalizowano go obok już wtedy istniejącego parafialnego Cmentarza Prądnik. Zaproponowano także lokalizację nowej nekropolii w zachodniej części miasta przy drodze będącej przedłużeniem dzisiejszej Armii Krajowej.

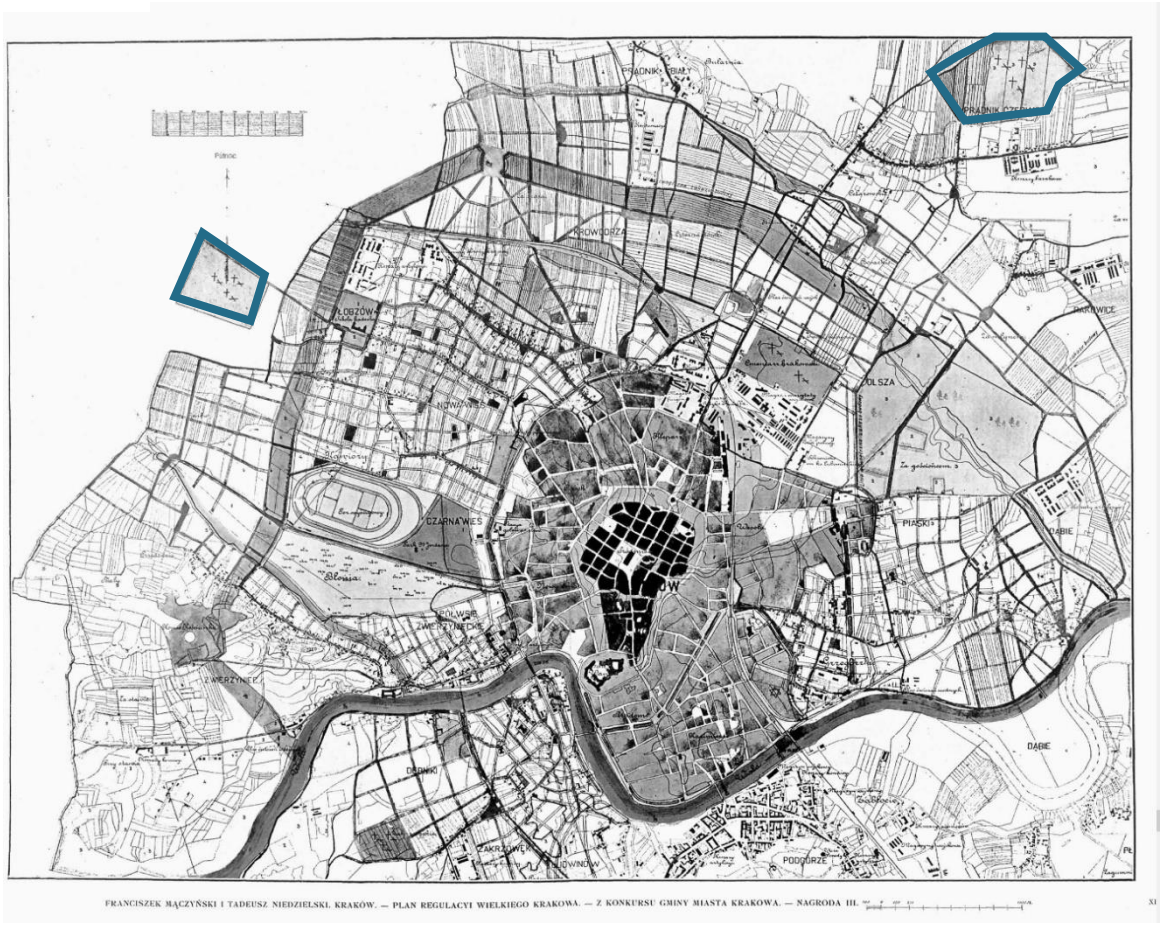

FRANCISZEK MĄCZYŃSKI I TADEUSZ NIEDZIELSKI, KRAKÓW. — PLAN REGULACYI WIELKIEGO KRAKOWA. — Z KONKURSU GMINY MIASTA KRAKOWA. — NAGRODA III.

W 1939 r. powstał Ogólny Plan Krakowa, który był zwieńczeniem prac prowadzonych w latach 1935-1938. Był to plan strefowy.[367] Na jego rysunku kolorem ciemno-zielonym pokazano cmentarze: Rakowicki i cmentarz Wojskowy przy ul. Prandoty oraz cmentarze na Podgórzu. Tym samym kolorem zaznaczono tereny na północ i na południe od ul. Powstańców w pobliżu dzisiejszej lokalizacji cmentarza Batowice. W tym okresie teren planowanych obszarów zieleni nie znajdował się jeszcze w granicach administracyjnych miasta.[368]

[367] I. Sykta, *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa / Spatial plans of the city of Kraków*, „Czasopismo Techniczne", 2008, no z.I-A, s.51–67.
[368] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

W 1949 r. ogłoszono Plan Ogólny Krakowa, wykonany pod kierunkiem Tadeusza Pieli. Potem kolejne plany sporządzano jeszcze w 1953, 1956, 1958 i 1966 r. Plan Ogólny Krakowa z 1958 r. w takim samym zakresie jak dokument z 1939 r. wskazywał na obszary zieleni urządzonej po obu stronach ul. Powstańców i w lokalizacji cmentarza Grębałów, który powstał w 1964 r. Jak widać poniżej (Rysunek 59) na planie z 1966 r. dokładnie zaznaczano funkcje terenu w tym zieleń cmentarną. W latach 1972-1976 opracowywano, a w 1977 r. zatwierdzono plan Krakowskiego Zespołu Miejskiego, a następnie w 1988 r. powstał Miejscowy Pan Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa.

Rysunek 59

Cmentarz Grębałów, jeszcze nie rozbudowany, utworzony w 1964 r. na planie miejscowym z 1967 r. - *Plan ogólny Miasta Krakowa 1967*, 1966, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49205, dostęp: 9.01.2022.

Po wojnie w Krakowie powstało pięć cmentarzy: cmentarz Grębałów (1964), pojawiający się bodaj pierwszy raz na planie z 1958 r., cmentarz Batowice (1966), cmentarz Rybitwy (1982), Parafia Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny (1982), cmentarz parafialny na Bielanach przy Parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy (1998) (Rysunek 60) i cmentarz Glinnik – Przegorzały (2012). z wymienionych wyżej jedynie cmentarz Batowice znajduje

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

się w bliskim sąsiedztwie już istniejącego i jak już wspominano wcześniej, jego lokalizacja została zasugerowana jeszcze przed i wojną światową.

Rysunek 60

Lokalizacja obecnego cmentarza parafialnego na Bielanach przy Parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z 1998 r. na Planie ogólnym Miasta Krakowa z 1988 r. – tu obszar cmentarza oznaczony jeszcze koło Rolniczego Zakładu Doświadczalnego WSR, na karcie terenu z przeznaczeniem usług nauki (UN), Biuro Rozwoju Krakowa, *Plan ogólny Miasta Krakowa 1988*, Kraków 1988, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49207, dostęp: 10.01.2022.

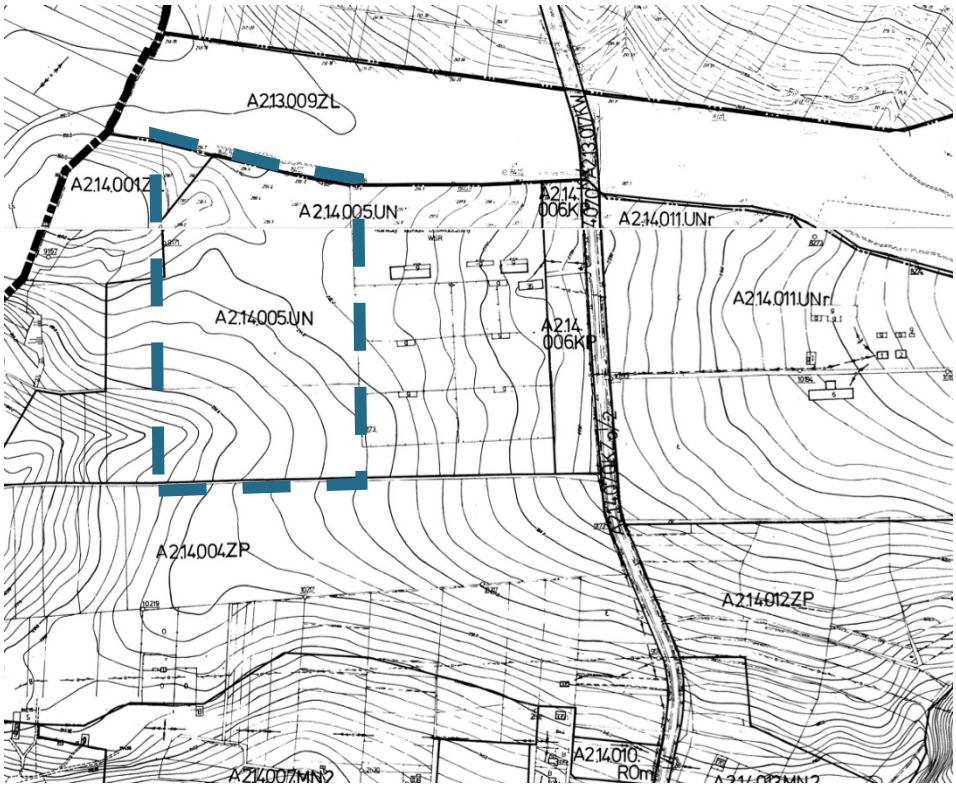

Rysunek 61

Lokalizacja obecnego Cmentarza Parafialnego na Bielanach przy Parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z 1998 r. na Planie ogólnym Miasta Krakowa z 1993 r. – na tym planie obszar dzisiejszego cmentarza wyznaczony był jako: *„Obszar Rolny" z podstawowym przeznaczeniem gruntów pod działalność rolną, ogrodniczą lub sadownictwo oraz stawy rybne – bez prawa zabudowy*. Urząd Miasta Krakowa, *Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa*, 1993, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=92565, dostęp: 14.01.2022.

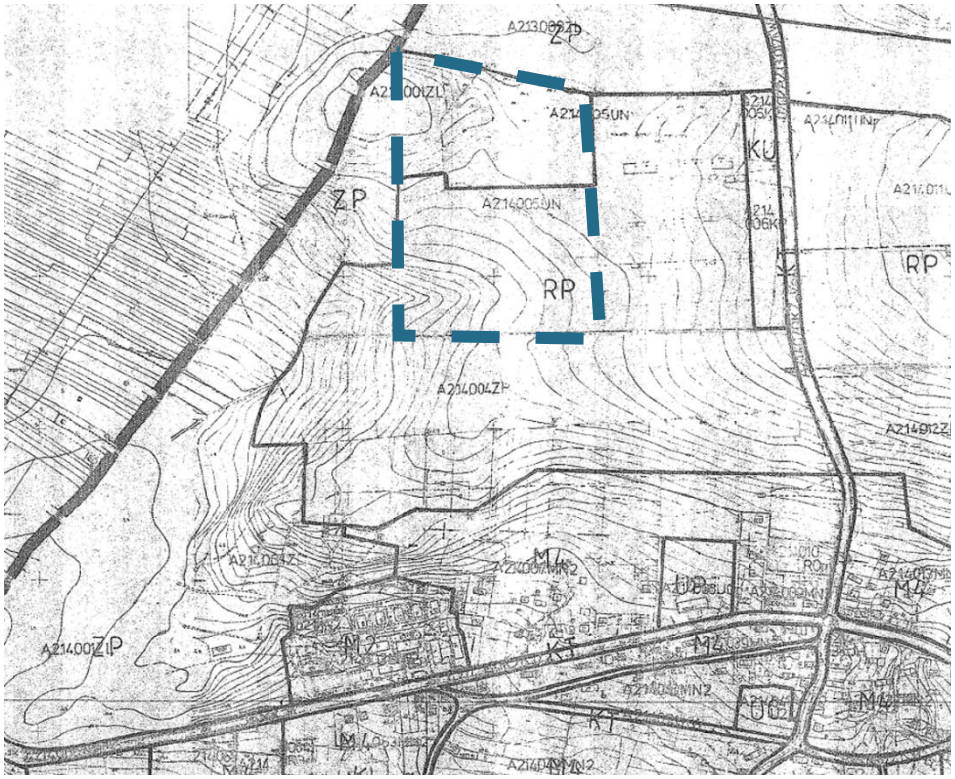

Od momentu pierwszego konkursu na Plan Regulacyjny Krakowa w 1909 r. w dzisiejszych granicach administracyjnych miasta powstało 24 cmentarzy. Cmentarz Podgórski Wojenny z 1914 r. tworzy zespół z pozostałymi cmentarzami Podgórza. Łącznie cmentarzy tych jest siedem i cmentarz wojenny jest najmłodszą nekropolią. Cmentarz parafialny w Prądniku Czerwonym, z 1923 r. tworzy zespół z cmentarzem Batowice z 1966 r. Cmentarz Borek Fałęcki (1925) i cmentarz Jeńców (1939) kończą listę zespołów cmentarnych, które miały szanse zostać utworzone jako rezultat globalnego podejścia do planowania miasta wyrażającego się w aktach prawnych regulujących gospodarkę przestrzenną i funkcjonalną. z pośród wymienionych, jedynie lokalizacja cmentarzy w Prądniku była wskazywana w opracowaniach planistycznych. Pozostałe nekropolie, które zostały założone w okresie, gdy istniały już plany regulacyjne i stały się częścią zespołu, to cmentarze wojenne. Były one tworzone w czasie lub tuż po wojnie i ich lokalizacja nie wynikała z pogłębionych studiów. Nie oznacza to, że plany miejscowe w ogóle nie zakładały utworzenia nowych nekropolii w sposób planowy. Nekropolie te po prosu nie były planowo zakładane w zespołach.

4.4.2.1 CMENTARZE W KONTEKŚCIE NAJNOWSZEGO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO MIASTA

W Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa 2014, przewiduje się powiększenie i dogęszczenie istniejących cmentarzy oraz budowę dwóch nowych: w Ruszczy i Podgórkach Tynieckich. Dla cmentarza na Ruszczy utworzono już miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, z którego wynika, że będzie on zlokalizowany obok istniejącego już cmentarza parafialnego.[369]

4.4.3 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W LUBLINIE

Dopiero w pierwszej połowie XIX w. zaczęto zwracać uwagę na planowanie rozwoju urbanistycznego Lublina, jeszcze bez formalnych dokumentów planistycznych. z kolei ustrukturyzowane planowanie przestrzenne miasta rozpoczęło się dopiero po i wojnie światowej i miało związek z chaotycznym rozwojem obszarów przemysłowych, które w 1916 r. zostały włączone w obręb Lublina i wymagały przestrzennego uporządkowania. W efekcie działań planistycznych powstał w 1925 r. pierwszy plan regulacyjny, a w latach 1929-1932 *Ogólny plan zabudowania m. Lublina*. Po wojnie, w 1948 r.,

[369] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa*, 2014, https://www.bip.krakow.pl/?mmi=48, dostęp: 22.11.2021.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

opracowano *Program Planu Zagospodarowania Miasta*. Kolejne plany powstawały w latach 1954, 1959, 1969 i 1986.[370]

Grupa cmentarzy przy ul. Lipowej powstała przed utworzeniem któregokolwiek z wyżej wymienionych planów. Cmentarz ewangelicko–augsburski powstał już w 1825 r., cmentarz prawosławny w 1840 r., a cmentarz komunalno-wojskowy w 1914 r. Jedynie ostatni z cmentarzy w tym zespole, rzymskokatolicki, założono już po wejściu aktów planistycznych w życie w 1974 r. Jeśli chodzi o drugą grupę cmentarzy w Lublinie, to cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Unickiej został utworzony zgodnie z zapisami *Planu zabudowania miasta Lublina*, co oznacza, że plan ten zakładał powiększenie obszaru grzebalnego w sąsiedztwie już istniejących cmentarzy.

4.4.3.1 CMENTARZE W KONTEKŚCIE NAJNOWSZEGO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO MIASTA

Na *Ogólnym Planie Zagospodarowania Przestrzennego m. Lublina* z 1959 r. widać założenie cmentarza na Majdanku, który powstał dopiero w 1976 r. Teren pod cmentarz został przewidziany także w północno-zachodniej części miasta. Cmentarz ten nie został zrealizowany i nie pojawia się w kolejnych opracowaniach planistycznych. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego dla miasta Lublin przewiduje znaczne powiększenie cmentarza parafialnego w Głusku i cmentarza komunalnego na Majdanku. Największy obszar grzebalny, o powierzchni ok. 49 ha, planuje się przy północnej granicy miasta, w dzielnicy Sławin. Obszary nowo planowanych cmentarzy w Lublinie nie znajdują się w okolicy już istniejących nekropolii. [371]

W Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego dla miasta Lublin, przy północnej granicy miasta, planuje się dość duży cmentarz dla zwierząt. Wskazanie lokalizacji dla tego typu cmentarza jest reakcją na naciski mieszkańców miasta. Będzie to 15 grzebowisko na terenie kraju [372], a jego wskazywanie w opracowaniu planistycznym tego typu jest w Polsce nietypowe.

4.4.4 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W WARSZAWIE

Formą prawnego regulowania ukształtowania zabudowy stolicy były, tak jak w Gdańsku, ograniczenia związane z funkcjonowaniem twierdzy Warszawa.

[370] D. Kociuba, *Rola planowania przestrzennego w rozwoju miasta Lublina*..., op. cit.
[371] Wydział Planowania w Lublinie [Planning department in Lublin], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Lublin, Część I - Uwarunkowania [Study of conditions and directions of spatial development in Lublin, Part I - Conditions]*..., op. cit.
[372] A. Myślińska, *Pet cemeteries in Poland*, „Architectus", 2018, t.1, no 53, s.89–98.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Wokół systemu obwarowań wyznaczono pierścienie o promieniach 4,8 i 16 km i wprowadzono w ich obszarze obostrzenia budowlane, które unieruchamiały rozwój przedmieść miasta. [373] w odróżnieniu od rejonów obostrzeń fortyfikacyjnych w Gdańsku nie kładziono tu specjalnego nacisku na formy zabudowań cmentarnych, choć w pasie drugim zabroniono budowy pomników.

Planowanie przestrzenne Warszawy w XIX wieku wiązało się przede wszystkim z zagospodarowaniem zamieszkanych obszarów miejskich i nie dotyczyło kwestii lokalizacji cmentarzy, które znajdowały się poza granicami miasta. Żaden z cmentarzy tworzących dziś zespoły (z wyjątkiem jednego) nie znajdował się w granicach miasta w momencie założenia, ale zdecydowana większość była zakładana na jego potrzeby.

W latach 1808, 1818 i 1828 sporządzono pierwsze plany regulacyjne dla Warszawy. W latach 1859-1888 sporządzono plany niwelacyjne budowy kanalizacji w stolicy. Plany te również nie obejmowały lokalizacji nowych cmentarzy. [374]

Gdy po i wojnie światowej Warszawa ponownie stała się stolicą Polski, rozpoczęto prace planistyczne, które określiły kształt miasta widoczny do dzisiaj.[375] Po 1916 r. powstał tzw. "Szkic Wstępny Planu Regulacyjnego", który nie zawierał planów nowych cmentarzy, ale uwzględniał już istniejące. Kolejne opracowania powstawały w latach 1920, 1922-1923 i 1926, ale dopiero tzw. plan Różańskiego z lat,1928-1929, był w pełni zatwierdzonym dokumentem i stanowił podstawę dla tworzenia prawa miejscowego. [376]

Większość cmentarzy ważnych dla miasta Warszawy, w tym grupy cmentarzy, powstała przed powstaniem pierwszych planów regulacyjnych miasta.[377] Wyjątkiem są cmentarze strategiczne, takie jak cmentarz Północny (założony w 1973) i cmentarz Południowy (założony w 1999). Mając to na uwadze, można stwierdzić, że tworzenie grup cmentarnych w Warszawie miało charakter organiczny – nie podyktowany żadnym konkretnym zamysłem

[373] L. Królikowski, *Warszawa dzieje fortyfikacji*..., op. cit.

[374] J. Wilski, *Warsaw physical development*..., op. cit.; L. Królikowski, *Historia i współczesność planowania rozwoju Warszawy*..., op. cit.

[375] A. Jankiewicz, J. Porębska-Srebrna, *Tradycje urbanistyczne Warszawy*..., op. cit.; L. Królikowski, *Historia i współczesność planowania rozwoju Warszawy*..., op. cit. Mówimy tu raczej o układzie urbanistycznym a nie faktycznej tkance miejskiej, która została przecież w większości zniszczona w czasie II wojny światowej.

[376] J. Wilski, *Warsaw physical development*..., op. cit.

[377] Na przykład Cmentarz Żydowski utworzony w 1780 r. – obecnie położony koło Cmentarza na Bródnie z 1884 r., Powązki utworzone w 1792 r., Cmentarz Prawosławny z 1841 r., Cmentarz Wolski z 1854 r.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

związanym z rozwojem miasta. Wydaje się, że główną wytyczną powstania tych cmentarzy był jedynie fakt, że znajdowały się one poza miastem.

Rysunek 62

Plan regulacyjny Warszawyz 1886 r., źróło: Rudnicki C., *Regulacja Warszawy w okresie wieku XIX i początku XX*, „Architektura i Budownictwo", 1928, s.399–409.

4.4.4.1 CMENTARZE W KONTEKŚCIE NAJNOWSZEGO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO MIASTA

Obecnie cmentarz Północny i Południowy są dwoma strategicznymi cmentarzami Warszawy. Wciąż mają wolne miejsca grzebalne i nie planuje się zakładania kolejnych cmentarzy zwiększających powierzchnię pochówku dla stolicy. *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta stołecznego Warszawy* dopuszcza rozszerzanie istniejących cmentarzy na terenie miasta. Rysunek struktury funkcjonalnej miasta zarówno w części

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

poświęconej uwarunkowaniom jak i kierunkom rozwoju miasta wskazuje te same tereny o funkcji cmentarnej.[378]

4.4.5 PLANOWANIE PRZESTRZENNE WE WROCŁAWIU

W latach 1888-1924 powstało we Wrocławiu wiele planów regulacyjnych i strefowych. Plany te dzieliły miasto na poszczególne strefy zabudowy, na których obowiązywały odpowiednie przepisy. Nie wydzielano oddzielnych stref dla terenów nekropolii.

Generalny Plan Wrocławia z 1924 ukazuje istniejące wówczas nekropolie i zakłada tworzenie nowych przestrzeni grzebalnych. W planie tym przewidywano powiększenie istniejących już terenów grzebalnych. Przewidywano powiększenie zespołu cmentarzy składającego się z: cmentarza gminy Tarnogaj, Zbawiciela i św. Krzysztofa oraz starego i nowego cmentarza protestanckiego św. Bernardyna; zwiększenie terenów grzebalnych w okolicach cmentarzy na Grabiszynie, powiększenie cmentarza parafii Jedenastu Tysięcy dziewic oraz powiększenie cmentarza Osobowickiego. Niewiele z tych zamiarów

[378] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego Warszawy ze zmianami*..., op. cit., p. 22,115,117.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

wprowadzono w życie. Faktycznie został powiększony jedynie cmentarz Osobowicki.

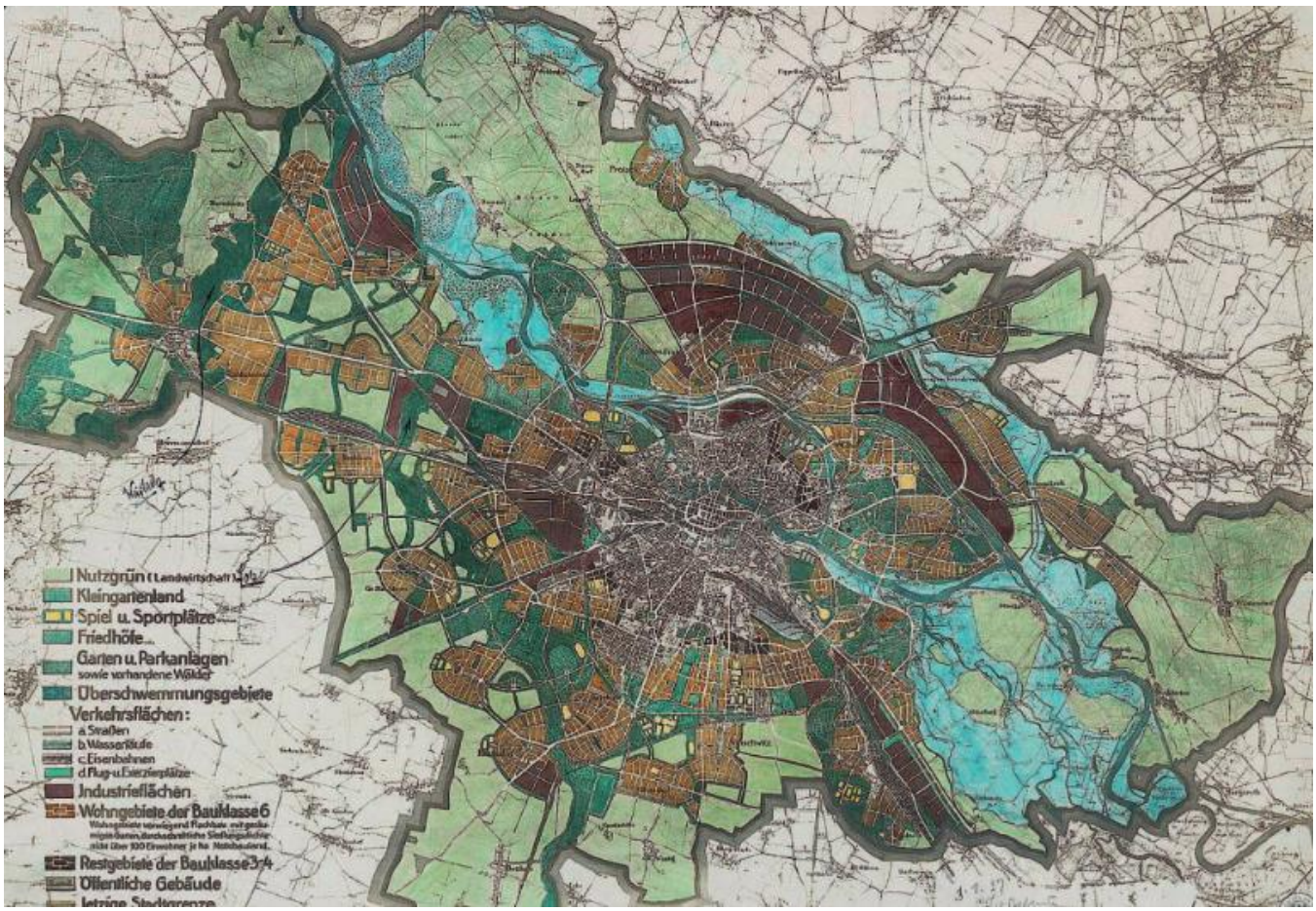

Rysunek 63

Generalny Plan Zabudowy Wrocławia z 1924 r., źródło: zbiory stowarzyszenia Wratislaviae Amici: Dolny Śląsk, za Katarzyną Gryniewicz-Balińską *w Historyczne ogrody działkowe Wrocławia jako element planowego systemu zieleni miejskiej*.

Po wojnie nowo projektowane cmentarze wojskowe zakładano obok już istniejących zespołów nekropolii, działo się to jednak jeszcze przed utworzeniem planów miejscowych dla miasta. Pozostałe utworzone po wojnie nekropolie nie tworzą zespołów.

Nieoczywistym wnioskiem jest zatem fakt, że planowanie przestrzenne nie miało znaczącego wpływu na wybór terenów pod lokalizację nowych nekropolii we Wrocławiu, w którym już od początku XIX wieku planowanie przestrzenne miasta w takim czy innym wymiarze istniało. Poza nakazem lokalizacji cmentarzy na obrzeżach terenów miejskich, żadne konkretne wskazania nie wystąpiły, a gdy w końcu powstał plan biorący pod uwagę lokalizację cmentarzy, to nie został on wprowadzony w życie.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

4.4.5.1 CMENTARZE W KONTEKŚCIE NAJNOWSZEGO PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO MIASTA

We Wrocławiu znajduje się kilka otwartych nekropolii. Cmentarz na Psim Polu, obecnie o powierzchni 9,4 ha, w przyszłości ma zająć powierzchnię aż 40 ha. Jak wynika ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia, rezerwę terenów zielonych o funkcji usług komunalnych pozostawiono także przy północno wschodnich granicach miasta w sąsiedztwie linii kolejowej. Rezerwę terenu przeznaczoną pod tereny grzebalne pozostawiono także w okolicy zespołu cmentarzy na Grabiszynie i jeśli faktyczne funkcja grzebalna tam kiedyś powstanie, będzie to kolejny cmentarz w zespole nekropolii. Prawdopodobieństwo jest duże, ponieważ dla terenu istnieje już miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wskazujący na takie właśnie przeznaczenie.[379]

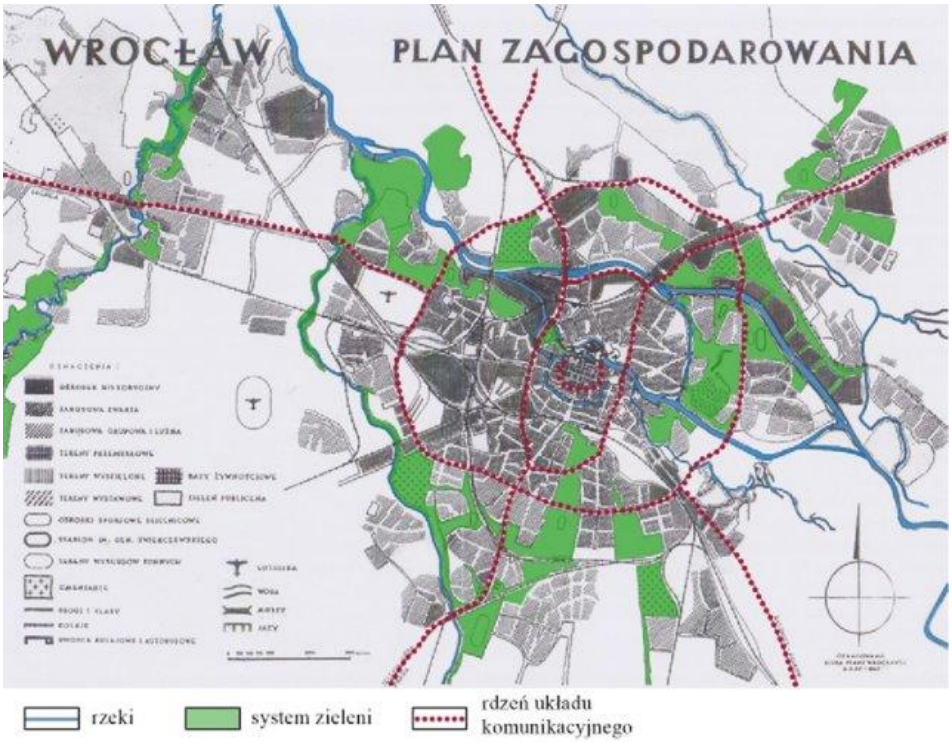

Rysunek 64

Generalny Plan Strefowy Wrocławia z 1949 r., źródło: Masztalski R., Kryczka P., *The Wrocław urban planning from general plans to studies on land use planning,* „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Oddział Polskiej Akademii Nauk w Lublinie", 2018, t.3.

[379] Biuro Rozwoju Wrocławia [Wroclaw Development Office], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia, 2018 [Study of conditions and directions of spatial development in Wrocław, 2018]*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

4.4.6 WPŁYW I BRAK WPŁYWU PLANÓW REGULACYJNYCH I PLANÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO NA TWORZENIE ZESPOŁÓW CMENTARZY MIEJSKICH

Wprowadzenie planowania przestrzennego w omawianych miastach skutkowało pochyleniem się także nad zagadnieniem zieleni miejskiej, do której zaliczano również cmentarze. W XX w. projektując strategie układu zieleni bazowano na modernistycznych ideach higieny miasta. [380] Starano się kształtować zieleń inspirując się ideą miasta – ogrodu Ebenezera Howarda, co skutkowało kształtowaniem przestrzeni zurbanizowanych przecinanych klinami zieleni oraz nią otoczonych. Stare cmentarze, który dzięki zwiększaniu terytorium miast, zbliżyły się do ich powiększających się centrów, stawały się częściami tych klinów. Nowe cmentarze planowane jak zwykle na obrzeżach aglomeracji, stanowiły część zielonego pierścienia otaczającego miasto. Przemyślane wpisywanie cmentarzy w układ zaprojektowanej przestrzeni miejskiej dotyczyło jednak istniejących już cmentarzy.

Czynniki kształtujące miasto to: czynnik warunków przyrodniczych (ukształtowanie terenu, budowa geologiczna itp.), czynnik gospodarczy (rozwój produkcji i usług na danym terenie, co stanowi podstawę rozwoju miast), czynnik militarny (niegdyś miasta były miejscem schronienia, obwarowania miejskie często narzucały kierunek rozwoju zabudowy), komunikacji (istnienie miast zależne od istnienia różnego rodzaju węzłów komunikacyjnych), czynnik obyczajowo – prawny (miasto jest wynikową zwyczajów i sposobu życia osób je zamieszkujących, te zwyczaje mają swój wyraz w przepisach zarówno pisanych jak i niepisanych), czynnik kompozycji urbanistycznej, estetyki (jest to suma czynników wcześniej wymienionych, ujętych w sposób przystępny i piękny zarazem). [381] Lokalizacja większości analizowanych cmentarzy nie była planowana biorąc pod uwagę czynnik estetyczny, a była raczej wynikiem czynników obyczajowo – prawnych. Zaobserwowane w obecnych granicach administracyjnych miast zespoły cmentarzy powstawały więc w sposób organiczny, bardziej jako wynik zaspakajania doraźnych potrzeb mieszkańców na nową przestrzeń grzebalną niż w wyniku pogłębionych studiów nad planowanym rozwojem miasta. Wniosek ten nasuwa się w związku z faktem, że znaczna liczba omawianych zespołów cmentarzy powstała zanim w danym mieście zaczęło obowiązywać jakiekolwiek prawo lokalne regulujące układ przestrzenny miasta. Równocześnie cmentarze powstały dużo później niż okres lokacji miasta (wszystkie omawiane miasta są miastami lokacyjnymi), która

[380] M. Nowakowski, B. Bańkowska, *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast*..., op. cit.
[381] W. Gruszkowski, *Zarys historii urbanistyki*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

porządkowała istotne elementy tkanki miejskiej, przypadała jednak na okres średniowiecza i nie miała wpływu na układ zaobserwowanych zespołów cmentarnych, które jeszcze wtedy nie istniały.

Nie można powyższego powiedzieć o cmentarzach zakładanych po II wojnie światowej, na podstawie ustawy z 1959 r. *o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, gdzie wskazuje się, że cmentarze można lokalizować j e d y n i e na terenach wskazanych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.[382] Co ciekawe, zakładane po wojnie cmentarze tworzyły grupy ze znacznie starszymi, które, jak wcześniej wspomniano, nie były lokalizowane na podstawie wytycznych planistycznych.

Nasuwa się wniosek, że wybieranie lokalizacji nowych cmentarzy w bliskim otoczeniu już istniejących jest naturalnym odruchem, niezależnie od tego, czy decyzja o takiej lokalizacji jest podejmowana przez wyszkolonego planistę, czy przez władze kościelne, poszukujące lokalizacji cmentarza dla swoich wiernych.

4.5 PRZYCZYNY POWSTAWANIA ZESPOŁÓW CMENTARZY W MIASTACH

Analizy rozwoju terytoriów omawianych miast wskazują na to, że wczesne zespoły cmentarzy tworzyły się dość przypadkowo, a ich wspólną cechą, bardziej od zasady graniczenia ze sobą nowych cmentarzy, było lokowanie ich poza systemem obwarowań miejskich, często w ich sąsiedztwie. Przykładami takich grup cmentarzy są: Powązki w Warszawie, nieistniejące już cmentarze przy obecnej ul. 3 Maja w Gdańsku i cmentarze położone wzdłuż wschodniego fragmentu fosy we Wrocławiu.

Co sprawiło, że możemy zaobserwować zespoły cmentarzy? Z analiz wynika, że nowe cmentarze miejskie zakładane po wprowadzeniu zakazów chowania zmarłych w obszarach gęsto zaludnionych, planowane były na słabo zabudowanych, lub niezabudowanych terenach, które dodatkowo miały odpowiednie warunki gruntowe dla przeprowadzenia tego rodzaju inwestycji. Jeżeli w późniejszym czasie była możliwość zakupu gruntów w okolicy – tak się działo i następowało powiększenie nekropolii o kolejne cmentarze. Należały one często, szczególnie w miastach dawnego zaboru pruskiego, do różnych parafii więc nie była to jedna duża nekropolia, a wiele mniejszych, które później, dodatkowo, w miarę możliwości powiększano. Podczas analizy kartograficznej lokalizacji cmentarzy, pierwszą prawidłowością, którą udało się zaobserwować

[382] *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 nr 11 poz. 62)*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

było to, że cmentarze, nawet jeśli z początku lokalizowane były w odosobnieniu, z czasem stawały się zespołami cmentarnymi złożonymi z cmentarzy różnych wyznań i funkcji (np. cmentarze wojskowe).

Miasta, które przez jakiś czas w swojej historii pozostawały twierdzami, wprowadzały rejony ograniczeń fortecznych. Ograniczenia te, po uzgodnieniu, dopuszczały lokalizację nowych nekropolii w ich obszarze. W szczególności w Gdańsku i w Warszawie korzystano z tego warunkowego przyzwolenia. Najprawdopodobniej miało to związek z formą tych ograniczeń, które dotyczyły terenów zlokalizowanych blisko obszarów zabudowanych nie pozostawiając miastu miejsca na rozwój.

Jak wynika z analiz zawartych w rozdziale 3.2, powstawanie zespołów cmentarnych rzadko wiązało się miejskimi planami urbanistycznymi i dokonywało się spontanicznie. Biorąc pod lupę okoliczności powstania dużych zespołów cmentarzy, dojść można do tych samych wniosków. z barwnego opisu powstawania cmentarzy przy Wielkiej Alei w Gdańsku, w której skład wchodziło aż 12 cmentarzy, przywołanego przez A. Kruger wynika, że fakt istnienia w tym rejonie pierwszych cmentarzy wcale nie ułatwiał zakładania kolejnych. Na przykład proces zakładania Cmentarza Najświętszej Maryi Panny / *St. Marien–Kirchhof,* trwał od 1866 r. do 1867 r. i wiązał się z dwoma zmianami planowanej lokalizacji, chociaż wszystkie proponowane przez parafię znajdowały się w pobliżu Wielkiej Alei.[383] Gdy parafia wnioskowała o zgodę na założenie kolejnego cmentarza w tej okolicy, wybór lokalizacji został oprotestowany przez miejskiego budowniczego. Choć protest ten nie wpłynął na decyzję dyrektora Policji Królewskiej, która zatwierdziła ostatecznie proponowaną lokalizację,[384] fakt jego zaistnienia podkreśla brak wytycznych odgórnych, które sugerowałyby powstanie tego dużego zespołu cmentarzy.

Jak wynika z literatury opisującej przypadki zakładania poszczególnych cmentarzy czynnikami wywierającymi największy wpływ na wybór lokalizacji były odpowiednie gleby, niski poziom wód gruntowych oraz własność ziemi, na której miała powstać nekropolia. W opisach dotyczących zakładania poszczególnych cmentarzy często odnaleźć można informacje od kogo grunt został zakupiony, lub informację, że planowano zakup terenu pod dany cmentarz, jednak warunki gruntowe okazały się nieodpowiednie.

Przykładem na założenie cmentarza na terenie, który bez większych trudności udało się pozyskać, jest cmentarz w Lublinie przy ul. Lipowej. Po wprowadzeniu 2 marca 1792 r. uniwersału wydanego przez Komisję Policji, nakazującego do dnia 1 maja 1792 r. przeniesienie wszystkich cmentarzy poza

[383] A. Kruger, *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku 1867 - 1945*..., op. cit.
[384] Ibid.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

miasta, założono cmentarz przy kościele św. Michała. Cmentarz utworzono na ziemiach przylegających do murów klasztornych Zakonu Kaznodziejskiego Kongregacji św. Ludwika Bertranda, zakupionych od sióstr Brygidek. Domyślać się można, że władze kościelne łatwo nawiązały porozumienie, ponieważ zakup gruntu, który ostatecznie dokonał się w 1974 r. zatwierdzony był już 26 marca 1792 r. Inny cmentarz, na założenie którego wydano pozwolenie 21 marca 1974 r. również został założony na ziemiach należących do klasztoru Panien Brygidek Lubelskich, nazywanych Rurami. [385]

[385] L. Popek et al., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*..., op. cit. Stąd potoczna nazwa cmentarza rzymskokatolickiego przy ul. Lipowej – na Rurach.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

5 LIKWIDACJA CMENTARZY W MIASTACH[386]

5.1 TRANSFORMACJE NEKROPOLII

Choć instynktownie można by założyć, że cmentarze są elementami stałymi i niezmiennymi w tkance miejskiej, z wcześniejszych rozdziałów tej pracy można wysnuć wniosek, że takie myślenie jest błędne. Cmentarze zmieniają się w mikro i makro skali. Paradoksalnie to te mniejsze zmiany są łatwiej dostrzegalne: pojawiają się na nich nowe nagrobki, wzrasta zieleń cmentarna, zmieniająca i uszlachetniająca krajobraz. Zmienić może się także ogólny stan nekropolii – może ona podupaść, lub dzięki restauracji historycznych nagrobków czy zadbaniu o zieleń – zyskać nowy wygląd. Cmentarze zmieniają się także w makroskali – zwiększają lub zmniejszają swój obszar, ich otoczenie ulega przekształceniu: dawne pola są zastępowane przez zabudowę. Największą

Rysunek 65

Plan miejscowy dotyczący obszaru przyległego do Cmentarza Łostowickiego w Gdańsku, zezwalający na lokalizację zabudowy mieszkaniowej wokół nekropolii

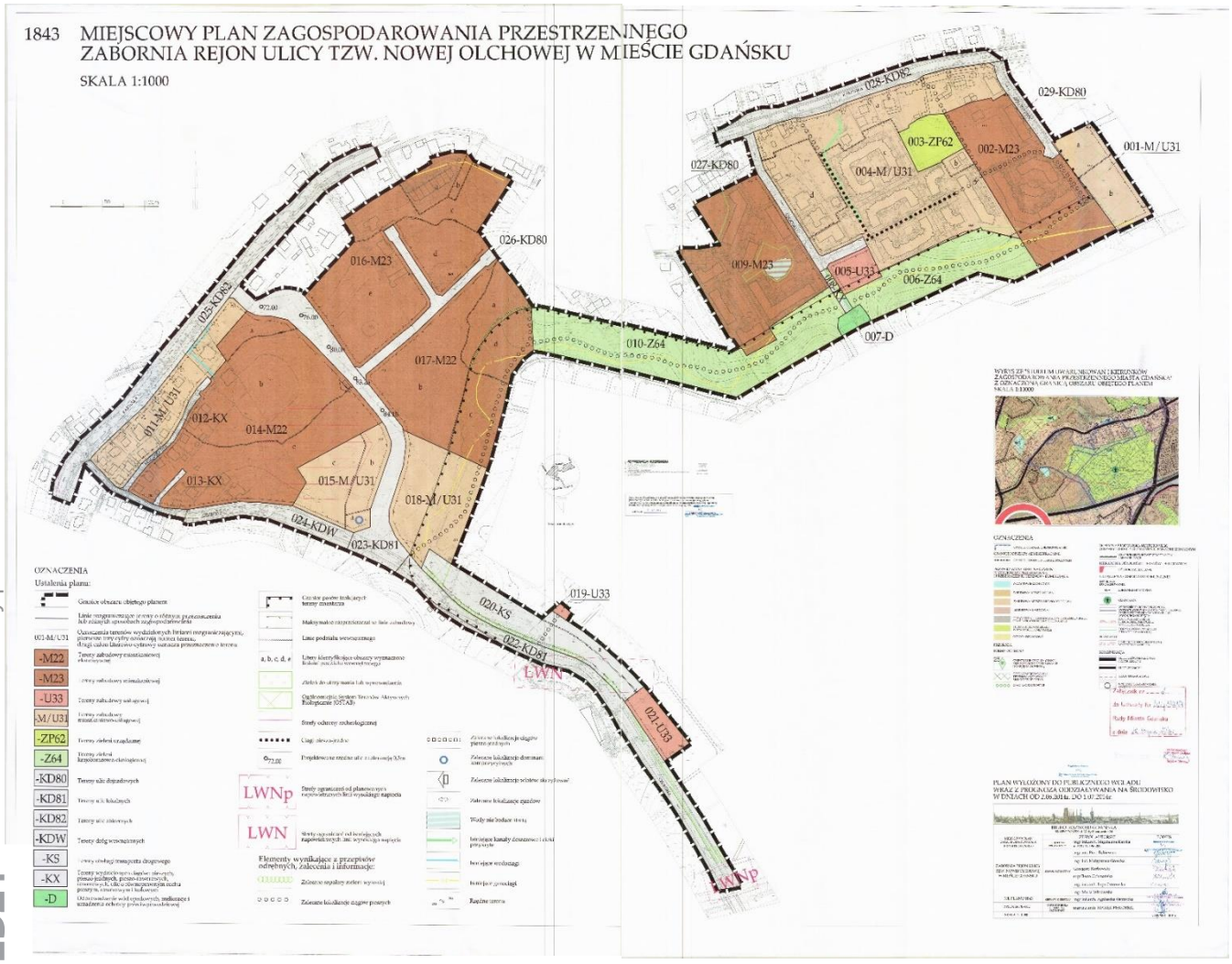

[386] Znaczna część tego rozdziału została opublikowana wcześniej w artykule: A. Myślińska, J. Szczepański, W. Dłubakowski, *The Impact of Decommissioning Cemeteries on the Urban Ecosystem*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

zmianą, która dotyczyć może cmentarza, w szczególności miejskiego, jest jego likwidacja.

Jak zostało to już wcześniej opisane, cmentarze projektowane są zwykle na obrzeżach miast, jednak z czasem, gdy miasta się rozrastają, otoczenie nekropolii się zmienia i bywa, że stają się obszarami położonymi w bardzo atrakcyjnych dzielnicach. Tym bardziej ich likwidacja budzi emocje, ponieważ nagle w gęstej tkance miejskiej pojawia się duży obszar, który można zagospodarować. Cmentarz łostowicki

Przyjrzyjmy się otoczeniu najważniejszych zespołów nekropolii w przebadanych miastach. Gdańskie cmentarze na Łostowicach zostały otoczone przez zabudowę wielorodzinną i jednorodzinną. Cmentarz komunalny rozrósł się aż do granicy ważnych ciągów komunikacyjnych. Tereny wokół cmentarza Rakowickiego w Krakowie są dogęszczane przez nowoczesną zabudowę wielorodzinną. Od wschodu znajdują się budynki usługowe oraz zabudowa wielo– i jednorodzinna. Cmentarze przy ul. Lipowej w Lublinie również otacza zabudowa, jedno i wielorodzinna. Na wschód od nekropolii rozciąga się kampus akademicki, a na zachodzie zlokalizowano gmach Komendy Wojewódzkiej Policji. Są to niewątpliwie funkcje centrotwórcze. Cmentarze na Powązkach okalają osiedla budynków wielorodzinnych, z wielkiej płyty i młodszych. Od zachodu znajdują się tereny usługowe i Mazowiecki Oddział Żandarmerii. Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu otacza od wschodu zabudowa jednorodzinna, a nieco dalej, wielorodzinna zabudowa z wielkiej płyty. Od zachodu cmentarz graniczy z ogródkami działkowymi, torami i drogą szybkiego ruchu. Jest to cmentarz o najmniejszym stopniu zainwestowania z wyżej wymienionych.

Wyobraźmy sobie teraz zniknięcie nekropolii o których pisano wyżej. Tereny w ten sposób uzyskane miałyby ogromny potencjał inwestycyjny, charakteryzujący się małą odległością od centrum miasta i dużym areałem w stosunku do działek, które zwykle można uzyskać w takiej okolicy. Przeprowadzone badania podczas powstawania niniejszej pracy wskazują na to, że duża liczba nekropolii znajdujących się niegdyś w miastach już nie istnieje, a zatem decyzje o tym w jaki sposób wykorzystać tereny tego typu już zapadały. W dalszej części tego rozdziału omówione zostaną zakres występowania zjawiska i przyczyny likwidacji cmentarzy. Dla miast, w których zjawisko to występuje najczęściej zostanie przedstawiona analiza funkcji, które występują dzisiaj na terenach pocmentarnych.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Likwidacja cmentarzy budzi wśród wielu osób moralny sprzeciw.[387] Cmentarze są symbolami wyrażającymi wyższą i nieuchwytną rzeczywistość. Są materializacją poszanowania przeszłości, ludzi którzy odeszli, osobistych i powszechnych tragedii.[388] Jako takie symbole mają w świadomości ogólnej szczególne miejsce, a ingerencja w ich tkankę budzi wewnętrzny sprzeciw, gdyż równa się naruszeniu publicznej strefy sacrum. Mimo to, ze względu na stale rozbudowujące się miasta, temat likwidacji lub ponownego wykorzystania grobów pojawia się często.[389] Zmiany funkcji obszarów cmentarnych występują niezależnie od oceny moralnej tej praktyki.

[387] Z. Allam, *The city of the living or the dead: On the ethics and morality of land use for graveyards in a rapidly urbanised world*..., op. cit.

[388] J. Uścinowicz, *Dialektyka znaku i symbolu w architekturze – powrót do przeszłości?*, „Czasopismo Techniczne. Architektura.", 2011, t.R. 108, z., s.364–371.

[389] D.H. Kay, *Cemetery relocation: Emerging urban land development issue*..., op. cit.; J. Rugg, S. Holland, *Respecting corpses: the ethics of grave re-use*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

5.2 LIKWIDACJA CMENTARZY – ZAKRES ZJAWISKA

Podczas badania wszystkich cmentarzy istniejących i zlikwidowanych, na terenach wybranych miast, liczba cmentarzy już nieistniejących wydawała się być alarmująca. Potwierdzenie tej obserwacji nie nastręcza zbyt wielu trudności. Dane przedstawione w tabeli poniżej pokazują jak wiele miejskich nekropoli zostało zlikwidowanych.

Tabela 6
Porównanie liczba założonych i zlikwidowanych cmentarzy w Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Warszawie i Wrocławiu

Miasto	Łączna liczba cmentarzy, które zostały założone w obecnych granicach administracyjnych	liczba zlikwidowanych cmentarzy
Gdańsk	106	69
Kraków	71	28
Lublin	30	13
Warszawa	57	8
Wrocław	137	101

Jak wynika ze zgromadzonych danych duża część cmentarzy nie dotrwała do dzisiaj. Zakres tego zjawiska tłumaczy dalsze przyjrzenie się zagadnieniu.

5.3 PRZYCZYNY LIKWIDACJI CMENTARZY

Opierając się o wiedzę dotyczącą historii analizowanych miast oraz historii lokalizacji cmentarzy, które to zagadnienia opisane zostały już w rozdziale drugim, wyodrębniono dwa okresy i równocześnie dwie główne przyczyny likwidacji cmentarzy miejskich. Pierwszy okres likwidacji przypada na koniec XVII i XVIII w. i związany jest ze zmianami w prawodawstwie nakazującymi likwidacją cmentarzy, głównie średniowiecznych, znajdujących się w historycznych centrach miast.

Kolejny okres likwidacji cmentarzy nie jest już tak oczywisty. Przypada na czasy po II wojnie światowej, i wiąże się z przesunięciem granic Polski po porozumieniach Jałtańskich.

Poza dwoma wyżej wymienionymi przyczynami związanymi z historycznymi uwarunkowaniami społeczno-geograficznymi, rozpoznano

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

jeszcze trzeci powód likwidacji cmentarzy, który nie był zależny od jakiegoś konkretnego punktu w historii miasta – gdy kolidują z jakimiś planowanymi inwestycjami.

5.3.1 LIKWIDACJA CMENTARZY ZWIĄZANA Z ZAMYKANIEM NEKROPOLII WEWNĄTRZ MURÓW MIEJSKICH

W związku z trądem zapoczątkowanym przez paryskich medyków, pod koniec XVII i w XVIII wieku, w krajach zachodniego chrześcijaństwa, z gęsto zabudowanych obszarów miejskich znikło wiele cmentarzy, głównie przykościelnych. Na przykład w Paryżu, w którym narodziło się to zjawisko, w 1780 r. przeniesiono do Calmart Cmentarz Świętych Niewiniątek, a Cimetière Sainte-Marguerite do Père-Lachaise. [390] w analizowanych miastach również można znaleźć przykłady likwidacji cmentarzy w latach następujących po wprowadzeniu przepisów zakazujących chowania zmarłych w obrębie miasta, o którym wspominano już w rozdziale 2. Pięćdziesiąt lat po wprowadzeniu nowych aktów prawnych w Lublinie zlikwidowano cztery cmentarze, natomiast poza miastem powstały trzy nowe. W Gdańsku zlikwidowano cztery cmentarze, ale liczba istniejących nekropolii wzrosła z 28 do 44; w Krakowie zlikwidowano 18 cmentarzy, a liczba istniejących w tym mieście zmniejszyła się z 24 do 17. Warto wspomnieć, że nowo powstałe nekropolie były znacznie większe niż zlikwidowane cmentarze przykościelne. Zlikwidowano dwa warszawskie cmentarze, a wraz z nowo utworzonymi, 50 lat po wprowadzeniu zakazu chowania zmarłych w obrębie miasta, w stolicy Polski istniało 20 cmentarzy. We Wrocławiu zlikwidowano siedem cmentarzy, a 50 lat po wejściu w życie ustaw powstało 37 nekropolii.

Zmiana sposobu grzebania zmarłych miała niewątpliwy wpływ na powiększenie się wymaganej powierzchni grzebalnej. Wcześniej wiele grobów, szczególnie należących do biedniejszych klas społecznych, było nieoznakowanych. [391] Cmentarze przykościelne, co jakiś czas były przekopywane, by zrobić miejsce dla nowych zmarłych. Na nowych, pozamiejskich nekropoliach zmarli mieli groby osobne lub rodzinne, co siłą rzeczy zwiększało obszar pochówku. Zaprzestanie tworzenia kostnic spowodowało nieodnawianie się terenów grzebalnych, czego skutkiem jest ciągłe powiększanie się obszarów grzebalnych.

[390] P. Ariès, *Człowiek i śmierć*..., op. cit.

[391] Powołując się na źródła, E. Kizik wskazuje, że płyty nagrobne na cmentarzach średniowiecznych nie były aż tak wielką rzadkością. Podczas, gdy pochówek na terenie kościołów nie był jeszcze tak popularny, mieszczan chowano na cmentarzach i wykonywano płyty nagrobne. E. Kizik, *Śmierć w mieście Hanzeatyckim*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Według polskiego prawa grób nie może zostać ponownie użyty przed upływem 20 lat, a i to tylko wtedy, gdy nie będzie zastrzeżeń do ponownego jego użycia. Dodatkowo tereny pocmentarne nie mogą być wykorzystywane na inną funkcję nim minie 40 lat od ostatniego pochówku.[392] Konsekwencją tych przepisów, a także postaw społecznych w stosunku do likwidacji cmentarzy, o których wspomniano już we wstępie tej części pracy, jest to, że rzadko mamy do czynienia z likwidacją cmentarzy. Natomiast jak dowodzą dane przytoczone w Tabeli 6, zjawisko to występowało w przeszłości bardzo często.

5.3.2 LIKWIDACJA CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Zmiana granic państw po II wojnie światowej miała wpływ na nekropolie położone w miastach, których przynależność narodowa się zmieniła. Wmiastach takich jak Gdańsk czy Wrocław drastycznie zmieniła się struktura ludności. Z miast w większości zamieszkałych przez Niemców stały się aglomeracjami zamieszkałymi przez ludność polską. Choć zmiany prawne pod koniec XVIII i na początku XIX wieku przyczyniły się do zamknięcia i budowy wielu cmentarzy, to likwidacja znacznie większej liczby nekropolii wynikała ze zmiany granic Polski po II wojnie światowej. Poniżej przedstawiono przemiany dotyczące struktury narodowościowej ludności w badanych miastach:

PRZED II WOJNĄ ŚWIATOWĄ:

- W Lublinie, według spisu z 1921 r., 63% mieszkańców miasta zadeklarowało narodowość polską i ponad 36% mieszkańców miasta zadeklarowało narodowość żydowską.[393]

STRUKTURA LUDNOŚCI LUBLINA

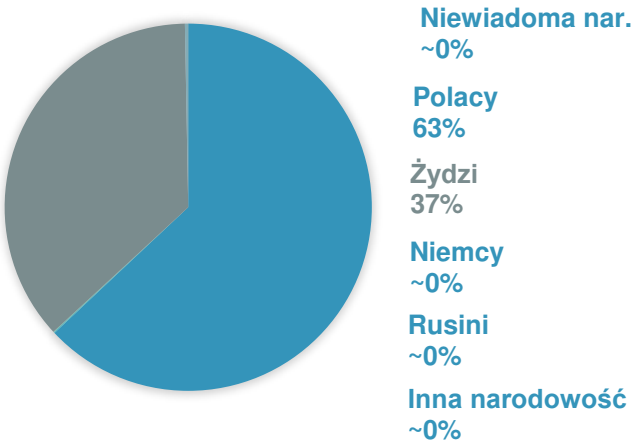

[392] *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 nr 11 poz. 62)*..., op. cit.

[393] Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 4 : Województwo Lubelskie*, G 1924.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

- Największą grupą narodową w Gdańsku w latach 1920–1939 byli Niemcy. Według spisu z 1923 r. stanowili oni 95% populacji [394]

STRUKTURA LUDNOŚCI GDAŃSKA

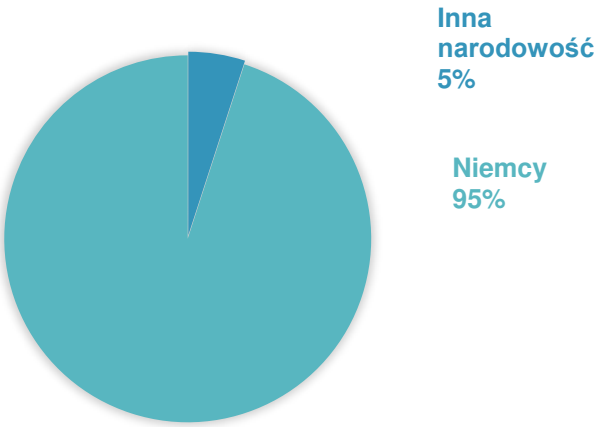

- W Krakowie, według spisu z 1921 r., 84% mieszkańców miasta zadeklarowało narodowość polską.[395]

STRUKTURA LUDNOŚCI KRAKOWA

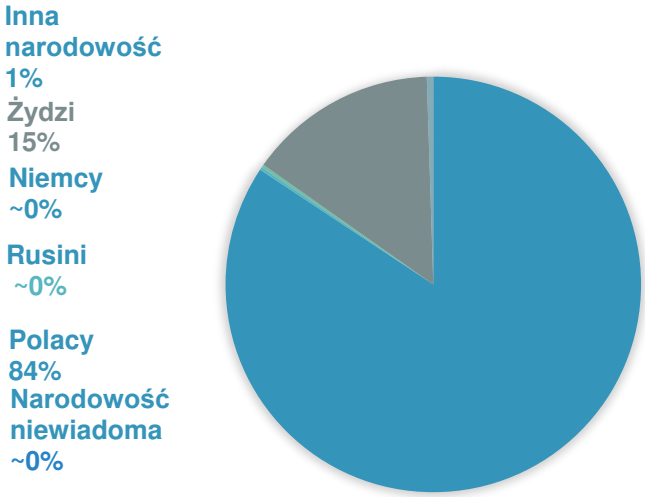

[394] L. Michałowski, *LUDNOŚĆ*, 2019, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=LUDNOŚĆ#.

[395] Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 12, Województwo Krakowskie, Śląsk Cieszyński / Główny Urząd Statystyczny*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

- Największą grupą narodową w Warszawie w latach przedwojennych byli Polacy. według spisu z 1921 r., 95% mieszkańców miasta zadeklarowało narodowość polską.[396]

STRUKTURA LUDNOŚCI WARSZAWY

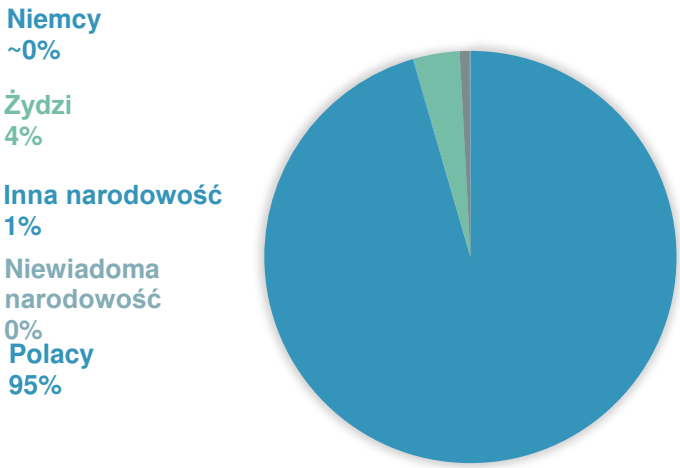

- Największą grupę narodową w przedwojennym Wrocławiu stanowili Niemcy. Według spisu z 1908 r. 97,78% ludności zadeklarowało niemiecki jako język ojczysty.[397]

STRUKTURA LUDNOŚCI WROCŁAWIA

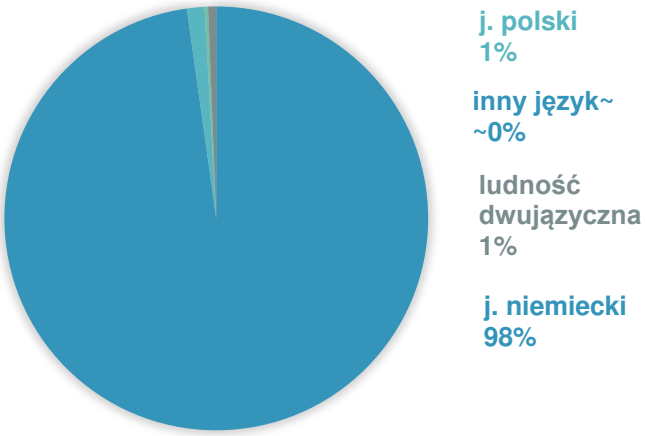

[396] Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 1, M. St. Warszawa, województwo warszawskie / Główny Urząd Statystyczny*, Warszawa 1925.

[397] *Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen*, Berlin 1908, pp. 6–7.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ:

- Obecnie we wszystkich analizowanych miastach jest mniej niż 20% mieszkańców należących do mniejszości narodowej lub etnicznej.

Z powyższych danych wynika, że główne zmiany w strukturze ludności zaszły w miastach przyłączonych do Polski po II wojnie światowej — Wrocławiu i Gdańsku. Ludność, w obu przypadkach głównie niemiecka, została wysiedlona lub przeniesiona w inne rejony i zastąpiona przez Polaków.[398] w tych miastach, zamieszkanych przez nową grupę mieszkańców, zlikwidowano najwięcej cmentarzy. Tabela 7 prezentuje zależność pomiędzy likwidacją cmentarzy, a zmianami prawnymi i zmianą przynależności państwowej badanych miast. Po II wojnie światowej zlikwidowano do dnia dzisiejszego 38 cmentarzy w Gdańsku, we Wrocławiu 68. Dla porównania w tym samym okresie zlikwidowano tylko pięć cmentarzy w Lublinie, jeden w Krakowie i pięć w Warszawie.

[398] M. Dymnicka, J. Szczepański, *Dilemmas of Identity in Contemporary Cities. the City of Gdansk as an Example*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Tabela 7

Stan ilościowy cmentarzy:

1 — kiedy wprowadzono prawo zabraniające chowania zmarłych na terenach miejskich;

2 – 50 lat po wprowadzeniu prawa zakazującego chowania zmarłych na terenach miejskich;

3 — w przededniu II wojny światowej;

4 – stan obecny.

Miasto	Rok	Cmentarze istniejące	Cmentarze zlikwidowane	Liczba zlikwidowanych cmentarzy	Procent zlikwidowanych cmentarzy	Łączna liczba cmentarzy
Lublin						
1	1792	11	3	-	21%	14
2	1842	14	7	4	33%	21
3	1939	19	8	1	30%	27
4	2022	17	13	5	43%	30
Gdańsk						
1	1816	30	19	-	39%	49
2	1866	43	26	7	38%	69
3	1939	70	31	5	31%	101
4	2022	37	69	38	65%	106
Kraków						
1	1792	25	6	-	19%	31
2	1842	16	26	20	62%	42
3	1939	38	27	1	42%	65
4	2022	43	28	1	39%	71
Warszawa						
1	1795	14	0	-	0%	14
2	1845	20	2	2	9%	22
3	1939	45	3	1	6%	48
4	2022	49	8	5	14%	57
Wrocław						
1	1775	24	7	-	23%	31
2	1825	37	13	6	26%	50
3	1939	91	33	20	27%	124
4	2022	36	104	68	74%	137

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Wielu uważa likwidację niemieckich cmentarzy po II wojnie światowej za niemoralną, a niektórzy nazywają to nawet czynem haniebnym. Jak wspomina A. Pilarczyk w swoim artykule o sposobach upamiętniania dawnych cmentarzy w Polsce, pomniki utworzone w celu oznaczenia zlikwidowanych cmentarzy są formą przeprosin i upamiętnienia.[399] Warto jednak wspomnieć o tym, że w niektórych przypadkach już przed wojną snuto plany likwidacji niektórych cmentarzy. Po pierwsze, około 1900 r. dyskutowano na temat możliwości ponownego wykorzystania terenów cmentarzy do celów rekreacyjnych. Th. G. Thiele twierdził, że niewiele miast jest sobie w stanie pozwolić na utrzymywanie przepełnionych cmentarzy i nieprzekształcenie ich w parki[400]

Rysunek 66

Zdjęcie lotnicze z 1947 r., Wrocław, Wrocław okolice ul. Sudeckiej, al. Lipowej, al. Jaworowej i ul. Ślężnej, https://polska-org.pl/3657975,foto.html?idEntity=346191, dostęp: 23.03.2022 r. Widoczne jeszcze istniejące poniemieckie cmentarze: 1) Cmentarz Wojskowy / *Militaerfriedhof ;* 2) Cmentarz św. Marii Magdaleny II (rozbudowany) / *Friedhof St. Maria Magdalena II (Neu);* 3) Stary cmentarz Zbawiciela i św. Jana / *Alter Friedhof St. Salvator und St. Johanes;* 4) Nowy Cmentarz Zbawiciela i św. Jana / *Neuer Friedhof St. Salvator und St. Johannes*

Bezceremonialna, powojenna likwidacja cmentarzy przy Wielkiej Alei może wydawać się po pierwsze bezczeszczeniem miejsca pamięci, a po drugie aktem zemsty na niedawnym okupancie, jednak, w przypadku tego konkretnego miejsca nie ma chyba potrzeby bić się w pierś. O woli przekształcenia tego zespołu cmentarzy w obszary rekreacyjne, można przeczytać w *Danzig und seine Bauten*, książce wydanej już w 1908 r. Wskazany jest przykład Parku Steffensa, położonego również przy Wielkiej Alei, w miejscu dawnego cmentarza przy szpitalu Wszystkich Bożych Aniołów.[401] Później, w latach czterdziestych, planiści nazistowscy zamierzali usunąć nekropolie na rzecz budowy

[399] A. Pilarczyk and P. Nowak, *Factors Determining the Ways for Shaping the Landscapes of Municipal Cemeteries in Szczecin: Proposals of Changes in the Shaping of Municipal Cemeteries*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering", 2019, t.471, no 9.

[400] K. Rozmarynowska, „CMENTARZ -OGRÓD W URBANISTYCE XIX I XX WIEKU", op. cit.

[401] Herausgegeben vom Weftpreußifchen Architekten und Ingenieur Verien zu Danzig, *Danzig und seine Bauten*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

monumentalnych zabudowań, najprawdopodobniej siedziby NSDAP.[402] Trudno jednak zaprzeczyć, że władze komunistyczne zachęcały do likwidacji cmentarzy niemieckich. Wprowadzono niezbędne akty prawne, aby to ułatwić. Oczywiście decyzji o likwidacji cmentarzy nie stosowano, gdy chodziło o nekropolie, na których chowano żołnierzy sowieckich czy Rosjan, co wskazuje na wymiar polityczny zjawiska. Dowodem na to może być założenie Cmentarza Oficerów Radzickich we Wrocławiu. Inwestycję zrealizowano już w 1945 r., gdy wrocławianie mieli jeszcze pełne ręce roboty w związku z likwidowaniem zniszczeń wojennych i borykali się z niedoborem środków na finansowanie odbudowy lokali mieszkalnych. Należy jednak zaznaczyć, że w badanych miastach było tylko kilka cmentarzy sowieckich. Powojenna bieda i wciąż żywa

Rysunek 67

Współczesne zdjęcie satelitarne, Wrocław okolice ul. Sudeckiej, al. Lipowej, al. Jaworowej i ul. Ślężnej, https://polska-org.pl/3657972,foto.html, dostęp: 23.03.2022

pamięć o krzywdach wyrządzonych przez Niemców nie sprzyjały chęci utrzymania nekropolii, na których pochowano niedawnych agresorów.

5.3.3 LIKWIDACJA CMENTARZY W WYNIKU KOLIZJI Z PLANAMI ZABUDOWY MIASTA

Innym powodem likwidacji cmentarzy jest sytuacja, gdy ich lokalizacja koliduje z wprowadzeniem nowej funkcji na ich obszarze. Jak wynika z badań, cmentarze planowane są zawsze na terenach niezabudowanych – w badanych miastach nie stwierdzono wyjątków od tej reguły. Zdarza się jednak, że ich funkcja zaczyna kolidować z naturalnym zagospodarowaniem przestrzeni miejskiej i są ograniczane lub wycofywane, by zrobić miejsce dla innych inwestycji. Przykładowe cmentarze likwidowane z tego powodu przedstawia Tabela 8.

[402] P. Lorenz, „Przekształcenia obszaru śródmieścia Gdańska", op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Powód likwidacji cmentarza	Likwidacja cmentarzy miejskich na przełomie XVIII i XIX wieku	Likwidacja cmentarzy po II wojnie światowej	Likwidacja cmentarzy w wyniku kolizji z planami zabudowy miasta
Kto był chowany na cmentarzu	Zwykli mieszkańcy miasta, ale nie najbogatsi, którzy byli chowani w kościołach	Zwykli mieszkańcy miasta, żołnierze walczący nie na swoim terenie.	Ofiary epidemii, samobójcy, skazańcy innowiercy
Wielkość cmentarza	Niewielkie cmentarze przykościelne	Bez znaczenia. Od bardzo małych po duże, strategiczne nekropolie miejskie	Niewielkie cmentarze
Na co cmentarz jest zamieniany	Zazwyczaj powstawały na tych terenach niewielkie skwery lub zieleńce.	Na terenie takich cmentarzy zwykle powstają parki, często z jakimś niewielką formą upamiętnienia pierwotnej funkcji terenu	Teren zabudowy przeznaczany jest na tory, drogi, lub place zabaw.
Stan cmentarza w momencie likwidacji	Cmentarz bardzo przepełniony, wydzielający fetor.	Cmentarz w dobrym stanie. Cmentarze często zlokalizowane w miejscach eksponowanych w tkance miejskiej.	Zazwyczaj, choć nie zawsze: cmentarz zapomniany, zaniedbany.
Przykłady z Gdańska	Większość cmentarzy historycznego centrum miasta	Cmentarze przy Wielkiej Alei, Nowy cmentarz Katolicki, Cmentarz Katolicki stary, Cmentarz w Wisłoujściu, Cmentarz Ewangelicki w Nowym Porcie, Katolicki stary św. Jadwigi, Strzyża	Cmentarz szpitala św. Gertrudy / *Gertruden Hospital Friedhof,* Cmentarze przy dzisiejszej ul. 3 Maja

Tabela 8 Charakterystyka zjawiska likwidacji cmentarzy w badanych miastach

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Powód likwidacji cmentarza	Likwidacja cmentarzy miejskich na przełomie XVIII i XIX wieku	Likwidacja cmentarzy po II wojnie światowej	Likwidacja cmentarzy w wyniku kolizji z planami zabudowy miasta
		dolna, Ewangelicki w Sobieszewie, w Brzeźnie, Cmentarz Zbawiciela	
Przykłady z Krakowa	Większość cmentarzy historycznego centrum miasta	Brak przykładów	Brak przykładów
Przykłady z Lublina	Większość cmentarzy historycznego centrum miasta	Cmentarz Unicki	Dawny Cmentarz Unicki
Przykłady z Warszawy	Większość cmentarzy historycznego centrum miasta	Cmentarz staroobrzędowców na Kamionku	Cmentarz choleryczny, Cmentarz w Gorzkiewkach
Przykłady z Wrocławia	Większość cmentarzy historycznego centrum miasta	Nowy cmentarz św. Maurycego (część I) / *Neuer Friedhof St. Mauritius (teil I),* Nowy cmentarz św. Maurycego (część II) / Cmentarz św. Maurycego Skowronia Górka / *Neuer Friedhof St. Mauritius (teil II),* Cmentarz na Hubach / *Hubener Friedhof,* Cmentarz na Gaju II / *Herdainerfriedhof II*	Cmentarz katolicki św. Doroty / *St. Dorotheenfriedhof ,* Cmentarz św. Bernardyna II / *Friedhof St Bernhardin*, Cmentarz św. Barbary [II] / *Friedhof zu St. Barbara*

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Istnieje wiele cmentarzy, na których miejscu istnieje w tej chwili nowy sposób zagospodarowania terenu. W większości przypadków ich likwidacja nie była bezpośrednio związana z planowaniem nowej inwestycji. Zwykle nowe zagospodarowanie planowano na terenach zapomnianych i dawno już zamkniętych nekropolii. Od tej zasady są jednak wyjątki. Na przykład w Gdańsku, Cmentarz szpitala św. Gertrudy / *Gertruden Hospital Friedhof*, został zlikwidowany w związku z rozbudową nowożytnych fortyfikacji miejskich.[403]

We Wrocławiu, nowy sposób zagospodarowania na terenie Cmentarza św. Barbary [II] / *Friedhof zu St. Barbara,* planowano dopiero po zamknięciu nekropolii w 1867 r. Na jej miejscu planowano realizację placu zabaw, jednak po protestach lokalnej ludności wzniesiono tam kościół.[404] Władzom miasta nie zależało na utrzymaniu nekropolii, na której chowano niegdyś ofiary epidemii.

Warszawski cmentarz w Gorzkiewkach był niewielką nekropolią, o której dowiedzieć się można dzięki mapom historycznym. Prawdopodobnie gdy nie był już używany został zlikwidowany, a na jego terenie obecnie znajduje się lotnisko

Rysunek 68

Lokalizacja cmentarza w Gorzkiewkach - *Mapa taktyczna Polski : pas 40 : słup 32 : Warszawa Południe*

(Rysunek 68). Podobnie Cmentarz Choleryczny w Warszawie został zlikwidowany w związku z budową torów kolejowych,stało się to jednak już jakiś czas po jego zamknięciu.

[403] J. Szczepański, P. Samól, „Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych", op. cit.
[404] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit., p. 125.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Definitywna likwidacja dawnego cmentarza Unickiego w Lublinie odbyła się stosunkowo niedawno, bo dopiero w 2012 r. Korzystając z Google Maps, widoku Street View z 2011 r., można jeszcze zobaczyć drzewa, zasadzone niegdyś na terenie nekropolii. W 2012 r., gdy planowano na jego miejscu zbudować centrum handlowe, teren został splantowany i wszelkie pozostałości nekropolii zlikwidowane,. Protesty mieszkańców położyły kres temu zamierzeniu i obecnie teren po dawnym cmentarzu pozostaje pusty. Jednak teren dawnej nekropolii był niegdyś większy, a na jego fragmencie wybudowano, po 1945 r., blok mieszkalny.[405]

Spośród trzech wymienionych powodów likwidacji cmentarzy w badanych miastach, zmiana narodowości ludności je zamieszkującej, jest zdecydowanie najczęściej występującym czynnikiem, który wpłynął na likwidację nekropolii. z analiz wynika, że znacznie częstsze jest przypisywanie cmentarzowi nowej funkcji poza cmentarnej, jeśli w pobliżu nie mieszkają już krewni osób na nim chowanych.

5.4 NOWE FUNKCJE NA TERENACH POCMENTARNYCH

Na obszarach niegdyś użytkowanych jako przestrzeń grzebalna napotkać można trzy główne typy zagospodarowania terenu: zabudowa, różne formy transportu (np. tory, czy drogi), zieleń.

W związku z faktem, że w Gdańsku i we Wrocławiu liczba zlikwidowanych cmentarzy jest największa, te dwa miasta poddano bliższej analizie. Tabela 9 ukazuje zebrane dane.

[405] A. Jurkowski, „Unicka: Nie chcą marketu na cmentarzu, mają poparcie radnych", op. cit.; *Historia: Cmentarz przy ul. Unickiej „obcinali" po kawałku*, 2012, https://lublin.naszemiasto.pl/historia-cmentarz-przy-ul-unickiej-obcinali-po-kawalku/ar/c4-2815500, dostęp: 3.02.2022.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Tabela 9
Nowe funkcje na terenach pocmentarnych

		Gdańsk		Wrocław	
		Liczba cmentarzy	Powierzchnia cmentarzy [ha]	Liczba cmentarzy	Powierzchnia cmentarzy [ha]
	Budynki	17	~7.8	28	~26.7
Transport	Komunikacja kołowa wraz z parkingami	12	~3.6	12	~10.4
Transport	Komunikacja piesza wraz z placami	5	~1.8	12	~3
Transport	Tory	1	~0.1	0	0
Zieleń	Lasy	1	~1.2	2	~0.4
Zieleń	Parki	16	~35.3	32	~115.5
Zieleń	Zieleń nieurządzona	9	~8.4	14	~9.5
Zieleń	Inne cmentarze	2	~2.5	0	0

Tabela 10 pokazuje dane sumaryczne, które wykazują, że największy liczba terenów pocmentarnych został przekształcony na parki i budynki. Łącznie największa powierzchnia terenów grzebalnych została przekształcona na parki. W Gdańsku 78% terenów przekształcono na różne formy zieleni miejskiej. Składa się na nią 28 cmentarzy o łącznej powierzchni ok. 47,4 ha. We Wrocławiu 76% terenów, które niegdyś zajmowało 48 cmentarzy o łącznej powierzchni ok. 125,4 ha przekształcono na zieleń miejską.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Tabela 10
Nowe funkcje na terenach pocmentarnych – podsumowanie danych

	Funkcja	Liczba cmentarzy	Powierzchnia cmentarzy [ha]	% powierzchni
Gdańsk	**Budynki**	23	7.8	13%
	Transport	27	5.5	9%
	Zieleń	28	47.4	78%
Wrocław	**Budynki**	28	26.7	16%
	Transport	24	13.4	8%
	Zieleń	48	125.4	76%

Cmentarze, które po likwidacji zostały przekształcone w różnego rodzaju inwestycje budowlane lub transportowe, były w większości przypadków niewielkie. W Gdańsku największy cmentarz z tej grupy miał powierzchnię ok. 1,31 ha, a średnia powierzchnia zlikwidowanych cmentarzy nie przekraczała 0,4 ha. We Wrocławiu największy cmentarz miał 7,5 ha, a średnia powierzchnia zlikwidowanych cmentarzy zastąpionych budynkami lub środkami transportu wynosiła 0,7 ha.

W Gdańsku 15 z 50 zlikwidowanych cmentarzy przekształconych pod różne inwestycje znajdowało się na Starym Mieście lub w jego sąsiedztwie, natomiast we Wrocławiu – 17 z 52. Były to, co do zasady, małe cmentarze przykościelne mające negatywny wpływ na zdrowie mieszkańców.

5.5 CHARAKTERYSTYKA NIEKTÓRYCH PARKÓW POWSTAŁYCH NA TERENACH POCMENTARNYCH

Niestety, parki tworzone na miejscach dawnych cmentarzy, raczej nie stanowią wysublimowanych projektów. Zieleń w wysoko ocenianych pod kontem formy i kompozycji współczesnych założeniach parkowych, dzięki przemyślanym projektom, jest w stanie uczytelnić ideę założenia, wydobyć jego symbolikę, podkreślić układ przestrzenny oraz funkcję obszaru.[406] Mimo to, założenia parkowe powstałe na terenach pocmentarnych w niektórych przypadkach nie tylko nie podejmują próby służenia tym założeniom w wymieniony wyżej sposób,

[406] K. Pluta, *The role of green in spatial composition of contemporary urban solutions*., „Czasopismo Techniczne", 2014, t.2014, no Architektura Zeszyt 2 A (2) 2014, s.267–289.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

ale ich układ przestrzenny jest często negatywnym przykładem dla rozwiązań tego typu. Można posiłkować się tu przykładem parku w pobliżu Politechniki Gdańskiej (Rysunek 74 i Rysunek 76). Nowo zaprojektowane aleje w większości nie pokrywają się z istniejącymi szpalerami drzew, które dawniej towarzyszyły ciągom komunikacyjnym na cmentarzach. Trudno zrozumieć ten zabieg projektowy, tym bardziej, że osie wyznaczone przez szpalery są nadal czytelne i kierują wzrok przechodniów w przypadkowych kierunkach. W miejscach, gdzie aleje jednak pozostawiono, nie zadano sobie trudu, by nadać im kompozycyjny, czy komunikacyjny sens, czego skutkiem jest zakończenie niektórych osi ogrodzeniem uczelni (bez możliwości przejścia na teren kampusu).

Podobnie można ocenić zagospodarowanie Parku Skowroniego we Wrocławiu. Układ alejek nie jest może tak nachalnie różny od pierwotnego układu ścieżek cmentarnych, jak we wcześniejszym przykładzie, jednak i tutaj nie wykorzystano potencjału osi kompozycyjnych wyznaczonych przez szpalery drzew. W najlepszym wypadku kończą się one dość chaotycznie zaprojektowanym placem zabaw, a w najgorszym – ławką ze śmietnikiem.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

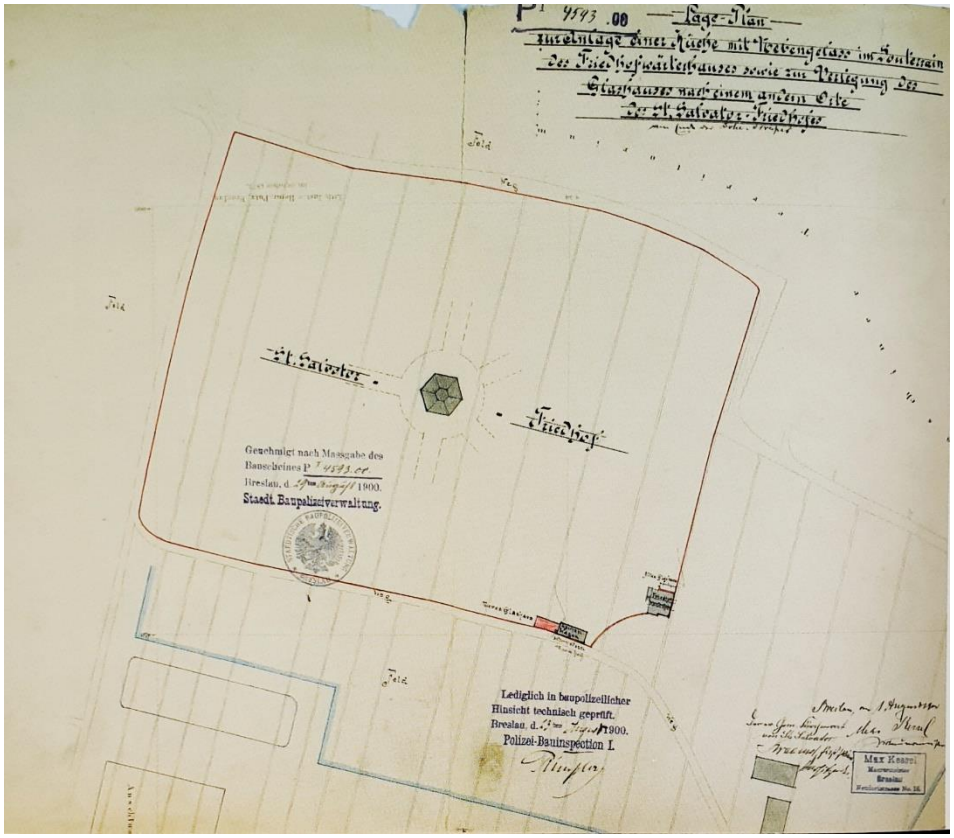

Rysunek 70

Plan Starego Cmentarza Zbawiciela / *Alter Friedhof St. Salvator und St. Johanes*, 1900 r. (dzisiaj północny fragment Parku Skowroniego we Wrocławiu). Źródło: Okólska H., Burak M., *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2007.

Rysunek 69

Dzisiaj: obszar dawnego Starego Cmentarza Zbawiciela / *Alter Friedhof St. Salvator und St. Johanes.* Źródło: Widok 3D z serwisu Google Maps. https://www.google.com/maps/place/Park+Skowroni/@51.0773683,17.0265775,638a,35y,39.25t/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x0:0x2b1ad5a20c1dcd92!8m2!3d51.0803212!4d17.0274375, dostęp: 20.01.2022

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Ciekawszym założeniem wydaje się być park Grabiszyński. Miejsce to nie odcina się od swojej przeszłości, czego dowodem jest wyeksponowany pomnik dawnych cmentarzy, dla którego miejsce wybrano, korzystając z dawnego układu nekropolii. Starodrzew wyznacza prosty kierunek alei, a zakończenie tak stworzonej osi kompozycyjnej, którym jest wspomniany już pomnik, nabiera większego znaczenia. Ponad to w parku pozostawiono sporo zieleni niskiej, dzięki czemu obszar staje się bardziej cienisty i tajemniczy. Są to cechy, które również podkreślają dawną funkcję terenu. Plan cmentarzy na Grabiszynie był na większości ich obszaru znacznie lepiej przemyślany, niż prosty układ cmentarzy tworzących dzisiaj Park Skowroni, co może tłumaczyć dzisiejsze lepsze zagospodarowanie parków (Rysunek 71, Rysunek 72).

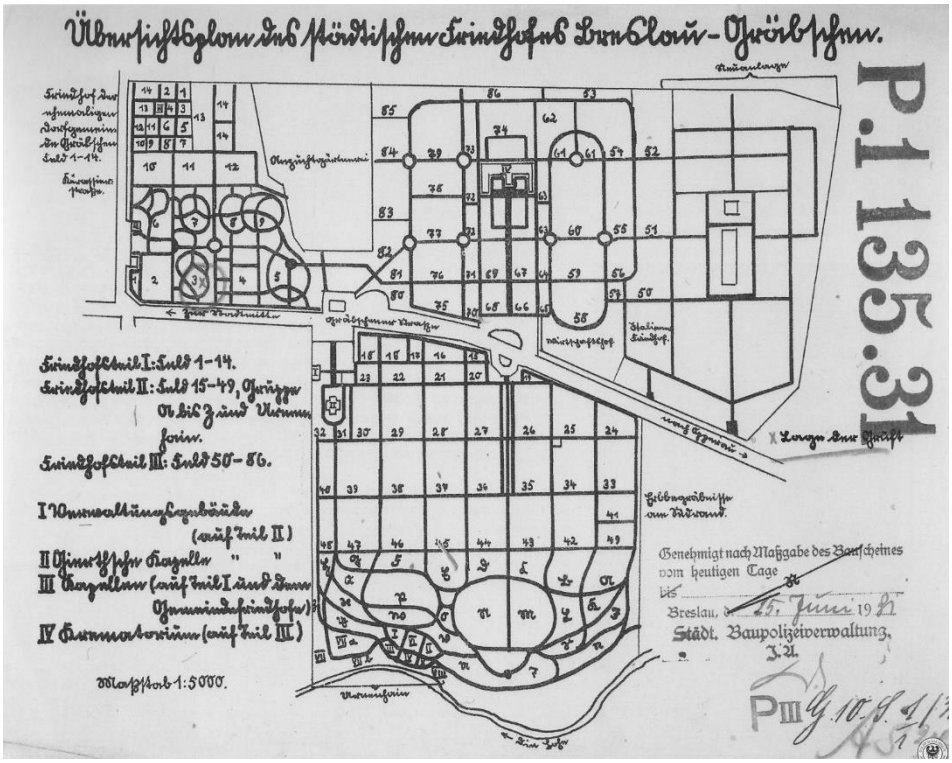

Rysunek 71

Historyczny plan cmentarzy na Grabiszynie. Źródło: Okólska H., Burak M., *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2007.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

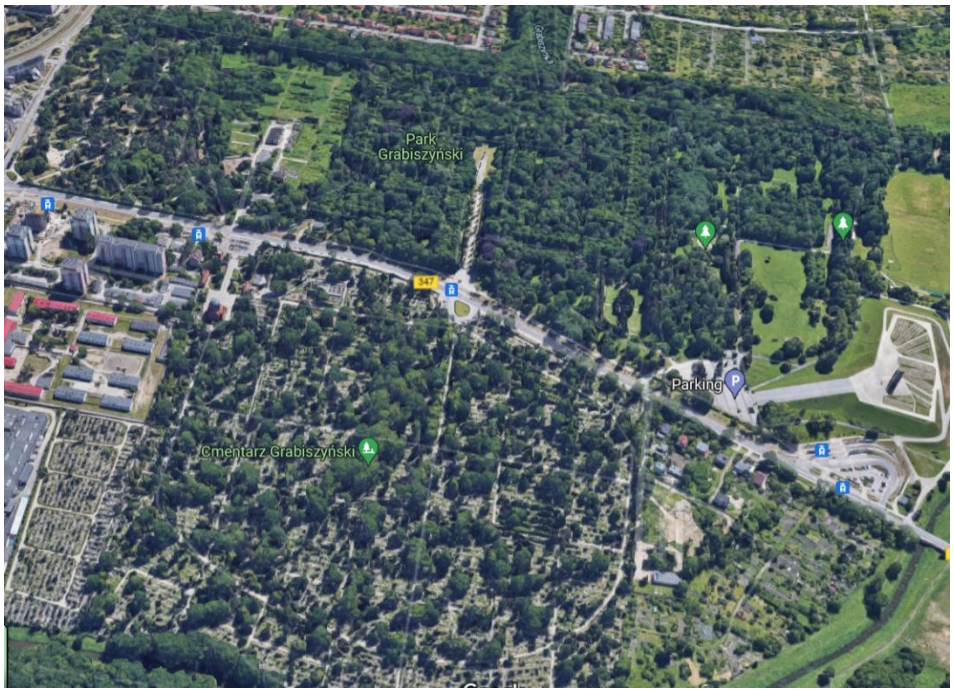

Rysunek 72

Park Grabiszyński współcześnie. Widok 3D z serwisu Google Maps. https://www.google.com/maps/place/Park+Grabiszy%C5%84ski/@51.0894623,16.9619982,1033a,35y,90h,39.15t/data=!3m1!1e3!4m12!1m6!3m5!1s0x470fc2507c9d6517:0x2b1ad5a20c1dcd92!2sPark+Skowroni!8m2!3d51.0803212!4d17.0274375!3m4!1s0x470fc1887570e4d1:0xcbc8b65764ed8ef5!8m2!3d51.0878431!4d16.9788331?hl=pl, dostęp: 20.01.2022

5.6 LIKWIDACJA CMENTARZY A EKOSYSTEM MIEJSKI

5.6.1 WPŁYW CMENTARZY NA ŚRODOWISKO

Cmentarze mogą mieć negatywny wpływ na środowisko. Udowodniono, istnienie związku pomiędzy istnieniem niektórych cmentarzy, a zanieczyszczeniem wód gruntowych oraz gleby.[407] Niektórzy badacze twierdzą nawet, że wszystkie cmentarze szkodzą środowisku i faktycznie istnieją badania potwierdzające tę tezę.[408] Warto jednak wspomnieć, że badania nad skażeniem środowiska przez cmentarze często dawały niejednoznaczne rezultaty. [409] Dodatkowo, ponieważ proces rozkładu ciał zależy od wielu czynników, takich jak lokalne środowisko czy proces balsamowania, któremu poddane zostały ciała zmarłych, nie można stwierdzić, czy wszystkie cmentarze zanieczyszczają środowisko.[410]

[407] L. Rodrigues, A. Pacheco, *Groundwater contamination from cemeteries cases of study*..., op. cit.; C. Jonker, J. Olivier, *Mineral contamination from cemetery soils: Case study of Zandfontein Cemetery, South Africa*..., op. cit.

[408] J. Żywachowski, T. Bryndal, *Impact of cemeteries on groundwater contamination by bacteria and viruses – a review*..., op. cit.

[409] S.A. Amuno, *Potential ecological risk of heavy metal distribution in cemetery soils*..., op. cit.

[410] A.L. Spongberg, P.M. Becks, *Organic contamination in soils associated with cemeteries*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Istnienie cmentarzy ma natomiast pozytywny wpływ na pojawianie się rzadkich gatunków fauny i flory.[411] Badania udowodniły, że poza potencjalnymi zagrożeniami, cmentarze pełnią ważne funkcje na ekologicznych mapach miast.[412] Na podstawie badań przeprowadzonych w Niemczech zidentyfikowano ponad 600 gatunków zwierząt, owadów i roślin na terenach badanych nekropolii.[413] Poza faktem, że na cmentarzach można zauważyć gatunki, nie występujące na obszarach o innej funkcji, nekropolie mają także wpływ na regulację temperatury w miastach. Poza tym, podobnie jak inne tereny zielone, cmentarze sprzyjają retencji wód opadowych,[414] zapewniają również izolację akustyczną. [415] Istnieje szereg rozwiązań stosowanych współcześnie na cmentarzach, wspierających proekologiczny rozwój miasta: projektowanie dodatkowych obiektów hydrologicznych, dobór odpowiednich nasadzeń, zwiększenie powierzchni wchłaniania wody np. poprzez promowanie kremacji, co zmniejsza lub całkowicie eliminuje przestrzeń miejsca pochówku.[416] Niestety niewiele z tych rozwiązań można zaobserwować na polskich cmentarzach.

5.6.2 LIKWIDACJA CMENTARZY W KONTEKŚCIE EKOLOGII

Nie odnaleziono badań, które jednocześnie mierzyłyby z jednej strony zanieczyszczenie powodowane przez konkretny cmentarz, z drugiej jego ewentualny pozytywny wpływ na ekosystem miejski, np. występowanie na danym terenie zagrożonych gatunków zwierząt czy roślin. Takie badania pozwoliłyby jednoznacznie stwierdzić, czy likwidacja konkretnego cmentarza i utworzenie na jego miejscu np. parku byłoby lepszym rozwiązaniem niż dalsze istnienie nekropolii. Obawy związane z zanieczyszczeniem wód lub gleby, które zwykle wynikają z niewłaściwej lokalizacji cmentarza,[417] związane są przede wszystkim z troską o zdrowie ludzi mieszkających na tym terenie. Należy jednak wziąć pod uwagę szersze znaczenie cmentarzy, które nie powinny być traktowane tylko

[411] F. Morelli et al., *Cemeteries support avian diversity likewise urban parks in European cities: Assessing taxonomic, evolutionary and functional diversity*..., op. cit.; R. Nowińska, A. Czarna, M. Kozłowska, *Cemetery types and the biodiversity of vascular plants – A case study from south-eastern Poland*..., op. cit.

[412] C.A. Lepczyk et al., *Biodiversity in the City: Fundamental Questions for Understanding the Ecology of Urban Green Spaces for Biodiversity Conservation*, „BioScience", 2017, t.67, no 9, s.799–807.

[413] Ibid.

[414] M. Afla and M. Reza, *Sustainability of Urban Cemeteries and the Transformation of Malay Burial Practices in Kuala Lumpur Metropolitan Region*, „World Academy of Science, Engineering and Technology", 2012, t.6, no 11, s.808–829.

[415] L.F. Ow and S. Ghosh, *Urban cities and road traffic noise: Reduction through vegetation*, „Applied Acoustics", 2017, t.120, s.15–20.

[416] A. Dlugozima and E. Kosiacka-Beck, *How to enhance the environmental values of contemporary cemeteries in an urban context*, „Sustainability (Switzerland)", 2020, t.12, no 6.

[417] J. Żywachowski, T. Bryndal, *Impact of cemeteries on groundwater contamination by bacteria and viruses – a review*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

jako obszary, które mogą być źródłem skażenia gleby i wody. Wszak są to także miejsca występowania gatunków innych niż ludzie oraz symbole łączące społeczeństwo z historią.[418]

Udowodniono, że dużą liczbę bakterii można znaleźć w pobliżu tych grobów, w których zmarłych pochowano niecały rok wcześniej.[419] Chemiczne zmiany gleby w miejscach pochówku utrzymują się przez wiele lat, ale niekoniecznie są niebezpieczne dla środowiska.[420] Mając to na uwadze, można argumentować, że negatywny wpływ cmentarza na środowisko ustaje lub ulega znacznemu ograniczeniu po jego zamknięciu i definitywna likwidacja cmentarza nie musi nastąpić by zmniejszyć negatywny wpływ nekropolii na środowisko. Większość cmentarzy w badanych miastach zlokalizowano z myślą o możliwym zanieczyszczeniu wód gruntowych.[421] Fakt, że 96% gospodarstw domowych w polskich miastach dostarcza wodę z wodociągu miejskiego,[422] zmniejsza potencjalne ryzyko zanieczyszczenia wody pitnej przez cmentarze miejskie. Biorąc powyższe pod uwagę, skłaniam się do stwierdzenia, że polskie cmentarze miejskie nie degradują środowiska w znacznym stopniu, a ich ewentualna likwidacja powinna być podyktowana dodatkowymi argumentami, właściwymi dla konkretnej nekropolii.

5.6.3 PRZEKSZTAŁCENIE TERENÓW POCMENTARNYCH NA OBSZARY O INNEJ FUNKCJI

Kiedy zlikwidowane cmentarze przekształcane są w inne formy terenów zielonych, pod pewnymi względami tereny o nowej funkcji mogą mieć dla miasta większą niż dotychczas wartość ekologiczną.

Przede wszystkim cmentarze w Polsce, mimo że traktowane są jako tereny zielone, mają dużo terenów utwardzonych. Po przekształceniu cmentarza w park nagrobki są usuwane, a powierzchnia biologicznie czynna tego miejsca zwiększa się. To samo dotyczy ścieżek cmentarnych, gdzie należy zapewnić dostęp do każdego grobu, więc na cmentarzu potrzeba więcej przejść niż w parku (Rysunek 73 i Rysunek 74 a także Rysunek 76 i Rysunek 75).

[418] A. Uslu, *An ecological approach for the evaluation of an abandoned cemetery as a green area: The case of Ankara /Karakusunlar cemetery*..., op. cit.
[419] S.A. Amuno, *Potential ecological risk of heavy metal distribution in cemetery soils*..., op. cit.
[420] J. Żywachowski, *Selected Elements in the Soils Covering Mass Graves from World Wars I and II in Southeastern Poland*..., op. cit.
[421] H. Okólska, M. Burak, *Cmentarze dawnego Wrocławia*..., op. cit.; A. Kruger, *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku 1867 - 1945*..., op. cit.
[422] Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarka mieszkaniowa i infrastruktura komunalna w 2019 r. [Housing economy and municipal infrastructure in 2019]*, 2020.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 73

Zdjęcie lotnicze z ok. 1910 r. – cmentarze przy Wielkiej Alei, z archiwum Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej

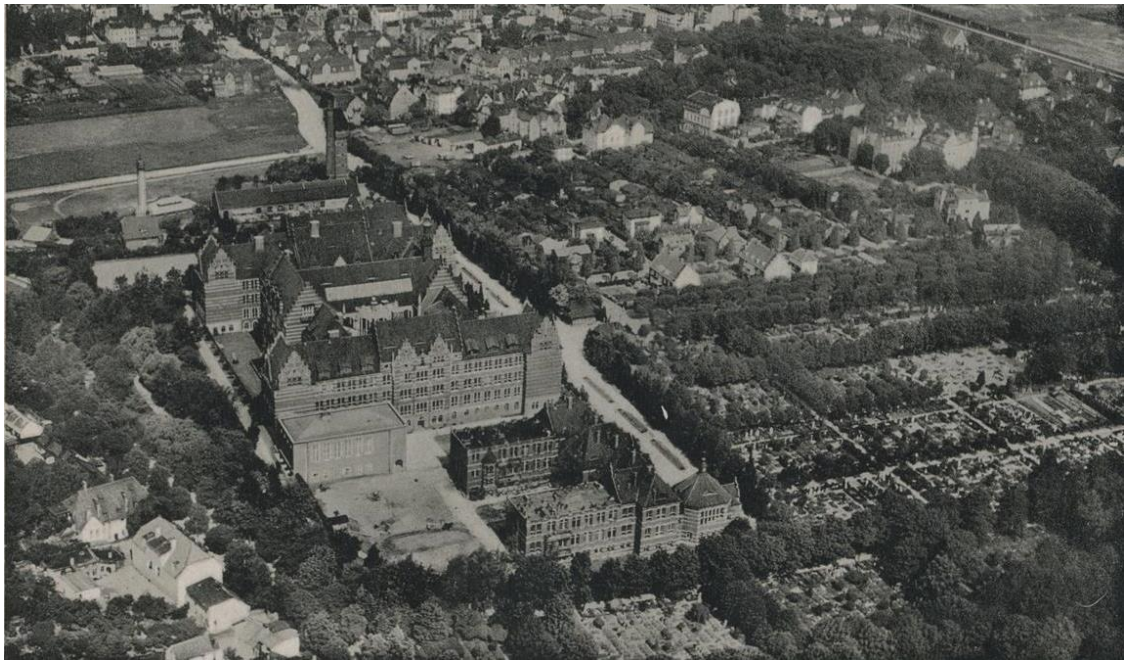

Rysunek 74

Park w miejscu dawnych cmentarzy, fot. Łukasz Łowiec-Wygoński, 2021 r.

Po drugie, zanieczyszczenie wiąże się ze znacznym nagromadzeniem rozkładających się zwłok, co jest nietypowe dla środowiska naturalnego.[423] Można zatem stwierdzić, że przekształcanie cmentarzy w inną formę zieleni miejskiej może dać szansę na stopniowy regres zanieczyszczeń powodowanych przez gnijące ciała. Przekształcenie cmentarza w inny rodzaj zieleni ma więc zarówno swoje zalety jak i wady. Biorąc pod uwagę, jak bardzo warunki lokalne

[423] A. Neckel et al., *Hazardous elements in the soil of urban cemeteries; constructive solutions aimed at sustainability*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

wpływają na sposób, w jaki rozkłada się ludzkie ciało, takie rozważania musiałyby być rozpatrywane indywidualnie dla każdego przypadku. Jednak, gdy likwidacja cmentarza stanie się faktem, może nadal przynosić korzyści ekosystemowi miejskiemu po przekształceniu go w zieleń miejską.

Łącznie, zarówno w Gdańsku, jak i we Wrocławiu ok. 210 ha terenów miejskich to tereny pocmentarne. Tylko 37,1 ha terenu zostało zagospodarowane pod zabudowę lub różnego rodzaju środki transportu. Należy również stwierdzić, że nie oznacza to, iż cały obszar został przekształcony w powierzchnie nieprzepuszczalne, gdyż powierzchnie biologicznie czynne są zwykle projektowane w pobliżu ciągów komunikacyjnych i budynków.

Rysunek 76

Park w sąsiedztwie Politechniki Gdańskiej na byłym cmentarzu. Fot. Anna Myślińska

Rysunek 75

Nowa część cmentarza Łostowickiego w Gdańsku. Fot. Anna Myślińska

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Badania wskazują, że większe tereny zieleni miejskiej mają większą wartość dla ekologii,[424] przynosząc korzyści zarówno faunie jak i florze.[425] Dlatego małe tereny zielone, takie jak te wymienione powyżej, nie mogą pełnić tej samej funkcji, co większe parki czy lasy. W konsekwencji wprowadzenie nowego typu zabudowy, gdzie zieleń i powierzchnie przepuszczalne stanowią mniejszość, może negatywnie wpłynąć na ekosystem miejski. Ten negatywny wpływ nie jest jednak bardzo istotny, gdyż jak pokazuje Tabela 9, tego rodzaju przekształcone obszary są niewielkie i jest ich niewiele.

Dodatkowo, niektóre cmentarze bardziej niż inne mogą szkodzić środowisku. Sposób chowania zmarłych na terenach miejskich do końca XVIII wieku nie sprzyjał zdrowiu ludności miejskiej i z pewnością nie miał pozytywnego wpływu na środowisko. Już wcześniej w tej pracy wspomniane zostały konkluzje medyków paryskich oraz odór wpływający negatywnie na życie w miastach przed reformami cmentarnictwa. Dlatego też likwidację cmentarzy przykościelnych w zabytkowych centrach miast i zastąpienie ich budynkami lub różnymi środkami komunikacji należy traktować jako pozytywną zmianę.

Istnieją argumenty przemawiające za likwidacją cmentarzy, które koncentrują się głównie na zanieczyszczeniu wód gruntowych, które zagraża ludziom mieszkającym w pobliżu nekropolii. Jednocześnie istnieją walory ekologiczne, skoncentrowane na dobrodziejstwach płynących dla lokalnej fauny i flory, jakie zapewnia istnienie nekropolii. Najważniejsza część dawnych cmentarzy w analizowanych miastach została przekształcona w różne formy zieleni miejskiej, głównie parki. To najlepsze rozwiązanie dla miejskich ekosystemów biorąc pod uwagę rozwiązania alternatywne: budownictwo lub różne formy komunikacji. Przypadki zlikwidowania cmentarzy, które nie zostały przekształcone w parki czy zieleńce, a co za tym idzie zmniejszenie ilości zieleni miejskiej, można traktować jako niekorzystną okoliczność dla ekologii obszarów miejskich. Na szczęście odsetek takich przypadków jest niewielki, a cmentarze przekształcone w ten sposób nie były duże, co obniża ich wartość ekologiczną. Biorąc powyższe pod uwagę, można stwierdzić, że likwidacja cmentarzy miejskich w analizowanych miastach w Polsce nie ma istotnego wpływu na ich ekosystem, ponieważ główna funkcja, która je zastępuje, ma podobną wartość ekologiczną.

[424] M.A. Goddard, A.J. Dougill, and T.G. Benton, *Scaling up from gardens: biodiversity conservation in urban environments*, „Trends in Ecology and Evolution", 2010, t.25, no 2, s.90–98.

[425] C.A. Lepczyk et al., *Biodiversity in the City: Fundamental Questions for Understanding the Ecology of Urban Green Spaces for Biodiversity Conservation*..., op. cit.; K.L. Evans, S.E. Newson, and K.J. Gaston, *Habitat influences on urban avian assemblages*, „Ibis", 2009, t.151, no 1, s.19–39.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

6 WYTYCZNE DLA WYBORU LOKALIZACJI WSPÓŁCZESNYCH CMENTARZY

6.1 SPOSOBY ZOSMIESZCZANIA NEKROPOLII W MIASTACH

W analizowanych miastach istnieją następujące typy nekropoli, biorąc pod uwagę ich powierzchnię, lokalizację i relację z innymi obszarami grzebalnymi:

1. duże strategiczne cmentarze,
2. zespoły cmentarzy, o których pisano w rozdziale 4,
3. cmentarze parafialne o niewielkiej powierzchni, które zostały włączone do dużych miast w związku z powiększaniem się ich granic
4. niewielkie cmentarze parafialne i komunalne założone w XX i XXI w.,
5. Stare cmentarze, które nie zostały zlikwidowane po reformie cmentarnictwa.

6.1.1 DUŻE STRATEGICZNE NEKROPOLIE ORAZ ZESPOŁY CMENTARZY O WIĘKSZEJ POWIERZCHNI

Znajdowanie lokalizacji dla strategicznych cmentarzy od momentu osiemnastowiecznej reformy cmentarnictwa, polega na szukaniu odpowiednich obszarów za granicami miasta lub na jego obrzeżach. Do takich nekropolii można zaliczyć takie współcześnie funkcjonujące cmentarze jak: Cmentarz Łostowicki i Centralny w Gdańsku, Cmentarz Rakowicki i Batowice w Krakowie, Cmentarz na Majdanku i zespół cmentarzy przy ul. Lipowej w Lublinie, Cmentarze Północny, Południowy, Bródnowski i zespół cmentarzy na Powązkach w Warszawie oraz Cmentarz Grabiszyński II i Osobowicki we Wrocławiu. Są one zlokalizowane na historycznych bądź współczesnych obrzeżach miast. Gdy spojrzymy na plany miasta z okresu zakładania wspomnianych nekropolii, znajdziemy je w obszarach słabo zurbanizowanych. Jeżeli zakładano je przed II wojną światową, można ich szukać poza ówczesnym obszarem miasta. Leżeli były zakładane w latach powojennych, znajdziemy je przy granicach miasta, na przykład na obszarach włączonych w jego granice właśnie w celu utworzenia nekropolii.

Takie nekropolie z początku nie są wyjątkowo prestiżowymi obszarami grzebalnymi, jednak z czasem stają się jednymi z najważniejszych cmentarzy, istotnymi nie tylko dla społeczności lokalnej ale nawet dla całego narodu.[426]

[426] Przykładami są tutaj np. Cmentarze na Powązkach, które z początku nie były preferowanym przez Warszawiaków miejscem pochówku i dopiero z czasem zaczęły cieszyć się estymą.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

6.1.2 CMENTARZE PARAFIALNE O NIEWIELKIEJ POWIERZCHNI, KTÓRE ZOSTAŁY WŁĄCZONE DO DUŻYCH MIAST W ZWIĄZKU Z POWIĘKSZANIEM SIĘ ICH GRANIC

Cmentarze parafialne, które obsługiwały niewielkie społeczności i z czasem zostały włączone w terytorium miasta, często charakteryzują się bardzo długą historią – bywają jednymi z najstarszych nekropolii znajdujących się na terenie miasta, jednak znajdują się w dużej odległości od jego centrum.

Tereny grzebalne tego typu nie są zwykle dobrze znane, pomimo tego, że na ich obszarach można znaleźć zabytkowe nagrobki. Taka sytuacja ma zapewne związek z faktem, że na takich obszarach rzadko chowani są bardziej prominentni mieszkańcy miasta.

Cmentarze tego typu to na przykład: Cmentarz św. Walentego / *Valentin – Friedhof* z XIV w., w Gdańsku, Cmentarz ewangelicki w Łuczanowicach, założony przed 1626 r. w Krakowie, Cmentarz Parafii Konopnica z początku XIX w. w Lublinie, Cmentarz na Służewie przy ul. Renety z XIII w. w Warszawie i Cmentarz przykościelny św. Jadwigi / *Kiechhof zu St. Hedwig* z połowy XIII w. we Wrocławiu.

6.1.3 NIEWIELKIE CMENTARZE PARAFIALNE I KOMUNALNE ZAŁOŻONE W XX I XXI W.

Najwięcej cmentarzy o małej i średniej wielkości, parafialnych i komunalnych można znaleźć w Krakowie. Nie są one nigdy lokalizowane w sąsiedztwie centrum miasta, jednak niekoniecznie będziemy szukać ich skrajnych obszarach miejskich. W Krakowie tworzą pierścień rozłożonych dość równomiernie wokół centrum miasta cmentarzy. W pozostałych analizowanych miastach, znajdziemy niewiele przykładów cmentarzy o takiej charakterystyce.

Cmentarze tego typu to na przykład: Cmentarz św. Jana Chrzciciela / *Johannes der Täufer Friedhof* z 1925 r. w Gdańsku, Cmentarz w Łagiewnikach z 1914 r. w Krakowie, Cmentarz mariawicki w Lublinie z 1906 r., Cmentarz na Okęciu z 1939 r. w Warszawie i Cmentarz w Jerzmanowie z 1998 r. we Wrocławiu.

6.1.4 STARE CMENTARZE, KTÓRE NIE ZOSTAŁY ZLIKWIDOWANE PO REFORMIE CMENTARNICTWA

W niektórych miastach można natrafić jeszcze na istniejące do dzisiaj dawne cmentarze, lokalizowane jeszcze w bezpośrednim sąsiedztwie historycznego centrum. We Wrocławiu i Gdańsku nie znajdziemy takich nekropolii, natomiast w Krakowie jest to Cmentarz Remuh, założony ok. 1551 r., w Lublinie zamknięte już cmentarze przyklasztorne: Cmentarz przy klasztorze

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Karmelitanek Bosych (data powstania nieznana) i siedemnastowieczny Cmentarz przy klasztorze Bernardynów. W Warszawie przykładem takiej nekropolii jest zamknięty ale wciąż istniejący Stary cmentarz Ewangelicki z 1625 r.

Być może przetrwanie do dnia dzisiejszego niektórych bardzo starych kirkutów ma związek z zasadami judaizmu, które nakazują nienaruszalność poszczególnych grobów i całych cmentarzy. W wielu przypadkach jednak, wymagania te nie były wystarczające by ochronić cmentarze żydowskie przed likwidacją, w szczególności w okresie II wojny światowej.

6.2 OCENA LOKALIZACJI CMENTARZY

Każdy z wyżej wymienionych rodzajów nekropolii ma wady i zalety. Biorąc je pod uwagę można lepiej podejmować świadome decyzje dotyczące wyznaczania kierunków rozwoju i utrzymania miejskich przestrzeni grzebalnych.

6.2.1 DZIEDZICTWO KULTUROWE

Najcenniejszymi miejskimi nekropoliami stały się z czasem te należące go pierwszej grupy: duże strategiczne nekropolie oraz zespoły cmentarzy o większej powierzchni. Zespół cmentarzy na Powązkach, Cmentarz Rakowicki, czy zespół cmentarzy przy ul. Lipowej w Lublinie, są niezwykle cennymi nekropoliami. Stały się nimi dzięki temu, że przetrwały tak długo oraz dzięki grobom osobistości, które się na ich terenie znajdują. Te cmentarze – pomniki historii są nieco mniejsze niż ich współczesne odpowiedniki, np. Cmentarz Północny w Warszawie. Trudno stwierdzić, czy wielkość nekropolii może mieć negatywny wpływ na to, czy w przyszłości stanie się ona ważnym świadectwem historii, jednak zapewne zwiększa to jej dostępność i tym samym zmniejsza elitarność pochówku.

Zabytkowe pochówki można oczywiście znaleźć na wszystkich starych cmentarzach. Biorąc jednak pod uwagę zaprezentowane wcześniej informacje na temat likwidacji nekropolii, trudno w chwili założenia cmentarza przewidzieć, czy przetrwa on przez wieki. Skoro większość nekropolii jest likwidowanych, gdy osoby chowające swoich zmarłych na danym terenie są zmuszone do odejścia, możemy mieć tylko nadzieję, że granice naszego Państwa nie ulegną zmianie. Już teraz lokalizacja cmentarzy przewidywana jest już w studiach kierunku rozwoju miast, co za tym idzie, prawdopodobieństwo, że będą one kolidowały z ważnymi miejskimi inwestycjami i z tego powodu zostaną zlikwidowane – bardzo maleje.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

6.2.2 UŻYTECZNOŚĆ DLA LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI

Gdy zrezygnujemy z patosu upamiętniania bohaterów narodowych i skupimy się na zapewnieniu przestrzeni grzebalnej dla zwykłych obywateli, będzie trzeba spojrzeć na lokalizację nekropolii z zupełnie innego punktu widzenia. Ważna staje się wówczas przede wszystkim dostępność cmentarzy dla odwiedzających oraz dla żałobników. Tutaj bez wątpienia lepszą ocenę otrzymają mniejsze nekropolie.

Nowsze, wielkopowierzchniowe cmentarze znajdują się zwykle w bardzo dużej odległości od centrum miasta i dojazd do nich wymaga więcej czasu. Rzadko w takie miejsca dojeżdżają tramwaje, częściej jedna lub dwie linie autobusowe, trzeba więc brać pod uwagę ruch uliczny. Wyjątkiem są trochę starsze cmentarze, np. na cmentarz Batowice w Krakowie, na który można dostać się zarówno autobusami jak i tramwajami czy koleją.

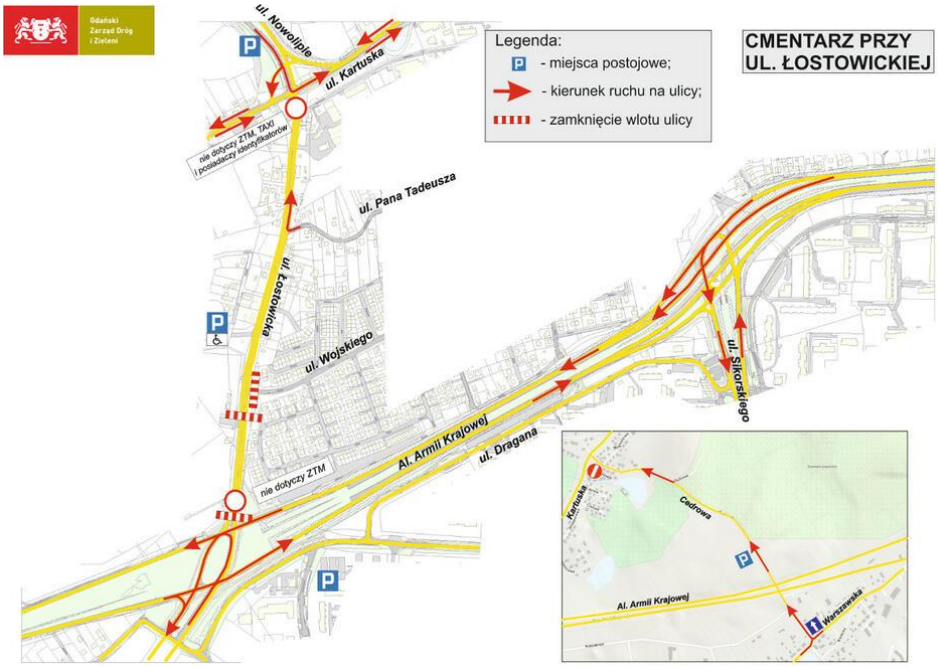

Rysunek 77

Schemat organizacji ruchu wokół Cmentarza Łostowickiego w Gdańsku. Źródło: GZDiZ

Dodatkowo poruszanie się po większych nekropoliach jest trudniejsze dla osób starszych czy niepełnosprawnych z powodu dużych odległości. W okresie Wszystkich Świętych, cmentarze takie są zwykle zamknięte dla ruchu kołowego.[427] Udostępniane są wówczas wózki inwalidzkie czy meleksy.[428] Równocześnie ważne zmiany w organizacji ruchu, polegające na zamknięciu

[427] Podczas normalnych dni pracy większych cmentarzy miejskich, często istnieje możliwość wjazdu na ich teren samochodem prywatnym np. przez osoby niepełnosprawne.

[428] *Kraków.pl*, 2021, https://www.krakow.pl/krakow.pl/aktualnosci/253629,29,komunikat,_.html, dostęp: 10.12.2021.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

ruchu dla transportu indywidualnego na wybranych ulicach, dotyczą przede wszystkim dużych nekropolii. [429]

Biorąc powyższe pod uwagę, mniejsze cmentarze wydają się być lepszym rozwiązaniem dla zwykłego obywatela, który korzysta z cmentarza by odwiedzić groby swoich bliskich. Dodatkowym atutem wydaje się być większa kameralność mniejszych nekropolii. Jeśli są chowani na nich osoby, które żyły w ich pobliżu, groby na takim cmentarzu są mniej anonimowe, i prawdopodobnie nie zostaną zapomniane nawet, gdy zabraknie najbliższej rodziny zmarłych.

6.2.3 WZGLĘDY EKOLOGICZNE

Jak wspomniano już wcześniej, cmentarze są istotnymi terenami zielonymi na obszarach współczesnych miast, ze względu na występujące na ich obszarach gatunki fauny i flory. Równocześnie przy ich planowaniu należy przewidzieć w jaki sposób, grzebanie na danym obszarze dużej ilości zwłok, wpłynie na środowisko naturalne. Zanieczyszczenie gleby i wód gruntowych bez wątpienia jest większe, gdy mamy do czynienia z większą ilością zwłok, w szczególności zwiększa się gdy mamy do czynienia z dużym ich zagęszczeniem, np. z grobami zbiorowymi.[430]

W każdym z wymienionych miast cmentarze są jedynie elementami układu zieleni miejskiej, który projektuje się w oparciu o studium uwarunkowań i kierunków rozwoju. Planowanie układu zieleni w miastach nie odbywa się więc obecnie tak przypadkowo jak niegdyś i tereny cmentarzy mogą stanowić jedynie dodatek dla struktury zieleni umożliwiającej miastu na zrównoważony ekologicznie rozwój. Z tego względu projektowanie mniejszych cmentarzy, które będą miały mniejszy negatywny wpływ na środowisko, wydaje się być bardziej uzasadnione z punktu widzenia ekologii.

[429] *www.wroclaw.pl*, 2021, https://www.wroclaw.pl/portal/aktualnosci-wszystkich-swietych-we-wroclawiu, dostęp: 12.12.2021; *warszawa naszemiasto*, 2021, https://warszawa.naszemiasto.pl/wszystkich-swietych-w-warszawie-2021-okolice-cmentarzy/ar/c1-8515073, dostęp: 11.12.2021; *Gdański Zarząd Dróg i Zieleni*, 2021, https://gzdiz.gda.pl/aktualnosci/wszystkich-swietych-2021-organizacja-ruchu-parkingi-wejscia-na-cmentarze-identyfikatory-praktyczne-informacje,a,5032, dostęp: 10.12.2021; *Lublin miasto inspiracji*, 2021, https://lublin.eu/komunikaty/informacje-drogowe-organizacja-ruchu-w-okresie-wszystkich-swietych,1329,74,1.html, dostęp: 10.12.2021; *Kraków.pl*, 2021.

[430] J. Żywachowski, *Selected Elements in the Soils Covering Mass Graves from World Wars I and II in Southeastern Poland*..., op. cit.; J. Żywachowski, T. Bryndal, *Impact of cemeteries on groundwater contamination by bacteria and viruses – a review*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

6.3 WYTYCZNE DLA LOKALIZACJI I WYZNACZANIA OBSZARÓW NOWYCH NEKROPOLII

Cmentarze są miejscem pamięci i zapisem zdarzeń dotyczących zarówno wybitnych jak i mniej znanych przedstawicieli społeczeństwa. Zapis podniosłych momentów w historii, okupionych ofiarami z ludzi, jest zwykle bardziej wyraźny na ważnych cmentarzach z punktu widzenia dziejów narodu. Dodać należy tutaj, że nekropolie tego typu występują w zasadzie tylko w przestrzeni większych miast. Jak napisano wcześniej, takimi nekropoliami stają się zwykle strategiczne cmentarze miejskie o dużych powierzchniach.

Z drugiej strony, większość odwiedzających cmentarze, przybywa tam, by pielęgnować pamięć o swoich najbliższych, którzy niekoniecznie są publicznie znanymi postaciami. Trzeba więc starać się o pielęgnację jezdnej i drugiej warstwy znaczeniowej, jaką niosą ze sobą cmentarze.

Patrząc na krajobraz współczesnych nekropolii w analizowanych miastach, na dzień dzisiejszy istnieje już znaczna liczba cmentarzy, które upamiętniają dzieje narodu, i można je traktować jako pomniki historii. Można je znaleźć w każdym przebadanym mieście. Wciąż jednak pozostaje problem zabezpieczania miejsc grzebalnych dla rosnącej populacji miast, składającej się jednak głównie ze zwykłych obywateli. Lepszym wyborem wydaje się wówczas zakładanie mniejszych cmentarzy, rozmieszczonych równomiernie w sąsiedztwie obszarów zamieszkałych, jak ma to miejsce na przykład w Krakowie.

Takie planowanie lokalizacji cmentarzy byłoby dużym zwrotem w myśleniu o nekropoliach. We współczesnych założeniach dzielnic mieszkaniowych, zakładających zrównoważony rozwój miasta, nie wymienia się w programie cmentarzy.[431] Faktycznie przestrzeń cmentarna nie zawsze jest atrakcyjnym sąsiedztwem, jednak jak w przypadku każdego elementu krajobrazu zbudowanego, można postarać się by była dobrej jakości i urozmaicała krajobraz miejski zamiast go degradować. Równocześnie zakorzeniałaby lokalną ludność, która mogłaby grzebać swoich zmarłych bliżej i miałaby okazję odwiedzać ich groby nie tylko raz, czy dwa razy do roku, lecz na przykład codziennie, w drodze do pracy. Takie sposoby użytkowania przestrzeni nekropolii już współcześnie występują.[432]

[431] K. Pluta, *Współczesne środowisko mieszkaniowe – w ideach, realizacjach i edukacji*, „Środowisko Mieszkaniowe", 2020, no 32, s.81–98.

[432] H. Nordh, K.H. Evensen, *Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia*..., op. cit.; D. Francis, L. Kellaher, G. Neophytou, *Sustaining cemeteries: The user perspective*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

7 WNIOSKI KOŃCOWE

7.1 REALIZACJA CELU ROZPRAWY

Przeprowadzona rozprawa badawcza miała na celu zgłębienie tematyki związanej cmentarzami miejskimi. Cele pracy zostały zrealizowane w następujący sposób:

- Przeanalizowanie mechanizmów związanych z lokalizacją cmentarzy w kontekście zmieniającej się urbanistyki badanych miast.

W pierwszych rozdziałach pracy omówiono historię cmentarzy w wybranych miastach, które zostały poddane badaniom. Dodatkowo samodzielne wnioski wyciągnąć może czytelnik na podstawie przedstawionych map oraz tabel cmentarzy miejskich (podrozdział 5.2).

- Odszukanie zjawisk mających wpływ na proces zakładania i likwidacji cmentarzy.

W czasie prowadzenia badań ustalono następujące czynniki mające wpływ na wybieranie nowej lokalizacji cmentarzy:

1. Zastana panorama nekropolii w mieście i zakładanie nowych cmentarzy w obszarach, gdzie istnieją już pola grzebalne;
2. zakładanie nowych nekropolii w rezultacie pogłębionych studiów planistycznych (współcześnie);
3. zakładanie nowych nekropolii na obszarach, gdzie z powodów przepisów dotyczących obronności miasta, żadne inne inwestycje nie mogły zostać przeprowadzone

Omówione wyżej czynniki nie wyczerpują tematu, mają jednak związek z przestrzennymi uwarunkowaniami tkanki miejskiej, a zatem znajdują się w obrębie badań z zakresu urbanistyki i architektury. Dodatkowo, w toku badań wyszczególniono następujące czynniki mające wpływ na likwidację cmentarzy:

1. Likwidacja związana ze zmianami prawnymi rozpoczętymi, pod koniec XVII w.
2. Likwidacja związana z zerwaniem więzi pomiędzy ludnością zamieszkującą dany obszar, a jej zmarłymi
3. Likwidacja związana z koniecznością przeprowadzenia innej inwestycji – np. budowy fortyfikacji miejskich, występująca bardzo rzadko

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Ponad to, poruszono niezwykle aktualny aspekt ekologii w kontekście nekropolii miejskich i odniesiono go do badanych miast. Wpływ cmentarzy na środowisko staje się obecnie istotnym, z biegiem czasu być może kluczowym czynnikiem mającym, wpływ na podjęcie decyzji o zamknięciu lub likwidacji nekropolii.

Kolejnym zadaniem pracy było

- odniesienie zebranych informacji do problemów dnia dzisiejszego i wskazanie optymalnych zasad lokalizacji cmentarzy.

Zadanie to zostało zrealizowane w rozdziale 6. Przedstawiono w nim kierunek w jakim powinno się podążać przy planowaniu przestrzeni grzebalnych we współczesnych miastach.

7.2 WERYFIKACJA TEZ ROZPRAWY

Na początku pracy zostały postawione tezy badawcze, które w dalszej części zostały udowodnione:

1. Częstą metodą lokalizacji nowych cmentarzy w polskich miastach jest ich sytuowanie w pobliżu już istniejących nekropolii. W ten sposób powstają zespoły cmentarzy.

W rozdziale trzecim fakt występowania zespołów cmentarzy został udowodniony ponad wszelką wątpliwość. Nie da się zaprzeczyć, że lokalizacja kolejnych nekropolii obok już istniejących występowała w przeszłości i dzisiaj. Dowodzą temu historyczne plany miast oraz współczesne postanowienia planistyczne, gdzie nierzadko nowe nekropolie lokowane są obok już istniejących.

2. Większość zespołów cmentarzy w Polsce powstała bez związku z opracowaniami planistycznymi dla miasta

Jak udowodniono w sekcji 4.4 większość cmentarzy, które stworzyły zespoły zostało założonych zanim wykonano opracowania planistyczne dla poszczególnych miast. W szczególności duże skupiska nekropolii np. cmentarze na Powązkach, wyglądają jak przemyślany zabieg planistyczny, polegający na strefowaniu funkcji w mieście. W istocie jednak powstanie tych zespołów było spontaniczne. Decyzje o lokalizacji kolejnych nekropolii bazowały raczej na dostępności gruntów, warunków glebowych i ukształtowaniu terenu oraz być może na przetartych ścieżkach w załatwianiu formalności związanych z zakładaniem nekropolii na danym obszarze.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3. Likwidacja cmentarzy miejskich jest zjawiskiem powszechnym, ale z największym nasileniem występuje w miastach, w których po wojnie zmieniła się struktura narodowa i religijna mieszkańców.

Teza badawcza została udowodniona w sekcji 5.3 niniejszego opracowania. Szczegółowe analizy dotyczące dat powstania i likwidacji poszczególnych cmentarzy są najlepszym potwierdzeniem tego faktu. Dodatkowo wnioski takie można wyciągnąć porównując plany miast sporządzone przed i po II wojnie światowej. Ponad to konkretne liczby pokazane we wcześniejszych rozdziałach pracy udowadniają postawioną tezę.

4. Na terenach zlikwidowanych cmentarzy w znacznej części powstawały parki – proces ten nie powoduje zatem strat ekologicznych.

Przeprowadzono analizę badań nad wpływem nekropolii na środowisko. Wnioski płynące z najnowszych badań nad zanieczyszczeniem wywołanym przez źle zlokalizowane nekropolie odniesiono do warunków, w których tworzone były nekropolie w przebadanych miastach. Odniesiono się także do badań analizujących pozytywny wpływ istnienia nekropolii na środowisko. Zauważono brak dokładnych badań, które oceniałyby nekropolie interdyscyplinarnie, dzięki czemu możliwa byłaby ocena cmentarzy z różnych punktów widzenia. Mimo to, na podstawie zebranych danych w sekcji 5.6 dokonano oceny likwidacji cmentarzy w kontekście dalszego sposobu zagospodarowania terenów pocmentarnych i ocena ta potwierdziła postawioną tezę.

Dodatkowo postawiono poboczną tezę badawczą:

- We współczesnym planowaniu miast, optymalne jest zakładanie mniejszych cmentarzy zamiast zakładania lub powiększania dużych nekropolii.

Została ona zweryfikowana w rozdziale 6. Dzięki identyfikacji i ocenie wad i zalet typów cmentarzy, które można odnaleźć w badanych miastach, udało się poddać ocenie stan obecny i wytyczyć kierunki rozwoju miejskich obszarów grzebalnych na przyszłość. Wykazano, że rozwijając istniejący system obszarów grzebalnych w miastach, należy odpowiadać przede wszystkim na potrzeby mieszkańców aglomeracji i nie trzeba zapewniać już terenów, które byłyby odpowiednie do grzebania wybitnych jednostek. Jak wynika z listy przedstawionych przykładów, takie miejsca już istnieją. Z punktu widzenia ekologii i dostępności, zakładanie cmentarzy o mniejszych powierzchniach, za to zlokalizowanych niedaleko rodzin pogrzebanych na nich zmarłych, jest lepszym rozwiązaniem.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

7.3 DALSZE ZADANIA BADAWCZE

Badania nad cmentarzami miejskimi, które doprowadziły mnie do postawienia zawartych w pracy tez sprawiły, że pojawiły się różne pytania, na które w dużej części udało mi się odpowiedzieć. Zagadnienia, których nie udało mi się zgłębić dotykają problemów wymagających interdyscyplinarnego podejścia.

Po pierwsze, porównując liczbę cmentarzy, które znajdowały się w miastach na terenie dawnego zaboru pruskiego, a tych w miastach, które mają głównie polską historię, nie da się nie dostrzec tego, że ludność niemiecka zakładała znacznie większą liczbę nekropolii. Dysproporcja ta nie wynikała z większej ilości ludności, liczebność Warszawy była większa, w stosunku do liczebności Wrocławia w analogicznym okresie, a mimo to w niemieckim Wrocławiu powstawała większa liczba nekropolii.

Kolejnym tematem, który powinien zostać lepiej zbadany, jest opisywany już wcześniej problem interdyscyplinarnej oceny nekropolii. Bielu badaczy podejmuje się badania negatywnego wpływu cmentarzy na środowisko. Inni naukowcy badają korzyści płynące z istnienia cmentarzy na terenach miejskich. Jeszcze inne opracowania dotyczą wartości kulturowych i historycznych nekropolii. Niestety badania te nie dotyczą nigdy tych samych cmentarzy więc pełna ocena na dzień dzisiejszy wydaje się być problematyczna. Wszystkie badania dotyczące chemicznego i fizycznego zanieczyszczenia gleby podkreślają, że wyniki związane są z lokalnymi uwarunkowaniami i nie mogą być rozpatrywane globalnie. To samo dotyczy innych cech nekropolii. Nie na każdym cmentarzu odnajdziemy wartościowe zabytkowe nagrobki, nie na każdym cmentarzu pojawiają się rzadkie gatunki kwiatów czy ptaków. Interdyscyplinarne badanie kilku nekropolii na terenie wybranego miasta pomogłoby dokonać kompletnej oceny wartości nekropolii i zapewne łączyłoby się z wyciągnięciem interesujących wniosków dotyczących cmentarzy miejskich.

7.4 ZAKOŃCZENIE

Cmentarze miejskie, z jednej strony są bardzo istotnymi terenami, ze względu na walory kulturowe i estetyczne, z drugiej, traktowane są trochę jak zło konieczne. Nadal funkcjonuje zasada lokalizacji nowych pól grzebalnych na obrzeżach miast, choć można się domyślać, że prędzej czy później zabudowa otoczy te obszary, jak miało to miejsce dotychczas. Jednocześnie można zauważyć tendencje, by nowe, strategiczne nekropolie miejskie były jak największe, dzięki czemu problem grzebania zmarłych byłby rozwiązany na długi czas. Często nie są brane pod uwagę czynniki związane z dostępnością takich

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

cmentarzy, szczególnie dla osób niezmotoryzowanych, a zatem często starszych. [433] Inną tendencją, którą można zauważyć przy planowaniu współczesnych nekropolii jest rozszerzanie już istniejących pól grzebalnych bądź planowanie nowych przy już istniejących cmentarzach. Za pewne jest to sposób działania ułatwiający planistom rozwiązanie złożonego problemu, jakim jest wskazanie lokalizacji dla nowej nekropolii.

Patrząc na wyżej wymienione trendy i zestawiając je z wiadomościami o historii nekropolii miejskich, przedstawionych na kartach tej pracy, można dojść do wniosku, że niewiele się zmieniło w sposobie organizacji cmentarzy od XVIII w. Dzisiaj, w czasie, którego znakiem rozpoznawczym jest rozwój i zmiana, warto zastanowić się, czy nie nadszedł czas, by spojrzeć inaczej na problem, którym jest zagadnienie lokalizacji nowych nekropolii miejskich. Jednak by to zrobić należy najpierw podsumować to, co już wiemy o cmentarzach na terenach miast. Ta praca jest próbą stworzenia takiego podsumowania.

Wydaje się, że obecnie oczekujemy, że wszystko będzie przemyślane. Nie ma pytań bez odpowiedzi. Mamy nadzieję, że dzięki przepisom kontrolujemy rozwój naszych miast i ich obszarów o różnych funkcjach. To jest tylko wrażenie. W przypadku istotnych inwestycji publicznych, prawo, w szczególności miejscowe, często jest dostosowywane do potrzeb bieżących. Kiedy zaistnieje nagła konieczność, budowy na przykład stadionu na Mistrzostwa Europy w piłce nożnej, miejsce na inwestycję jest organizowane w tempie błyskawicznym. Na podstawie informacji, na które natrafiono się przy pracy nad tą dysertacją, odnaleziono wiele sytuacji, gdy organizacja nowych nekropolii była związana przede wszystkim z gwałtowną potrzebą zapewnienia nowych miejsc pochówku. Wykorzystywano wtedy tereny, które biorąc pod uwagę wiele czynników, były najłatwiejsze do przekształcenia na funkcję grzebalną. Podobnie, likwidacja cmentarzy, choć może już w mniejszym stopniu, następowała spontanicznie. Przemyślana i związana z jakimś celem likwidacja nekropolii wiązała się głównie z jakimiś planowanymi inwestycjami. Z przeprowadzonych badań wynika, że takich przypadków było niewiele. Mamy wprawdzie całą listę nekropolii poniemieckich przekształconych na parki po II wojnie światowej, jednak to nowe przeznaczenie terenów pocmentarnych było wówczas najprostszym rozwiązaniem, w niedofinansowanych, zniszczonych wojną miastach.

Wnioski płynące z badań nie są oczywiste, ponieważ to, co wydawało się być zaplanowanym działaniem okazało się zbiorem dość przypadkowych decyzji. Na wielu obszarach życia można dostrzec takie mechanizmy. Podobne zasady dotyczą nie tylko planowania lokalizacji nowych nekropolii, nowych obszarów

[433] A. Długozima, *Lokalizacja współczesnych cmentarzy komunalnych w Polsce / Location of contemporary communal cemeteries in Poland*..., op. cit.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

funkcjonalnych dla miasta, ale również znakomitej większości wielu długoterminowych przedsięwzięć.

7.5 PODZIĘKOWANIA

Dziękuję mojemu promotorowi, prof. dr hab. inż. arch. Jakubowi Szczepańskiemu, który jest osobą niezwykle inspirującą i bezboleśnie prowadził mnie przez proces doktoryzacji. Niewątpliwie przyczynił się do tego, że praca nad zaprezentowanym tu materiałem była dla mnie źródłem przyjemności.

Dziękuję też mojej Mamie za korektę i to, że nigdy nie pytała mnie kiedy skończę doktorat, czego nie można powiedzieć o Tacie. Pracę urozmaiciły zdjęcia z wojaży mojej Mamy – Małgorzaty Zabiegały, mojej Drugiej Mamy – Alicji Góralczyk, Moniki Słupskiej oraz fotografie Łukasza Łowiec-Wygońskiego, który pomógł mi odtworzyć historyczne zdjęcia lotnicze na których uchwycono cmentarze koło Politechniki Gdańskiej. Dziękuję wszystkim za przekopywanie swoich komputerów i telefonów w celu odnalezienia fotografii wielu interesujących nekropolii. Niestety nie mogłam wykorzystać wszystkich.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

BIBLIOGRAFIA

1. Afla M., Reza M., *Sustainability of Urban Cemeteries and the Transformation of Malay Burial Practices in Kuala Lumpur Metropolitan Region*, „World Academy of Science, Engineering and Technology", 2012, t.6, no 11, s.808–829.
2. Allam Z., *The city of the living or the dead: On the ethics and morality of land use for graveyards in a rapidly urbanised world*, „Land Use Policy", 2019, t.87.
3. Amuno S.A., *Potential ecological risk of heavy metal distribution in cemetery soils*, „Water, Air, and Soil Pollution", 2013, t.224, no 2.
4. Antczak E., *Urban Greenery in the Greatest Polish Cities : Analysis of Spatial Concentration*, „International Journal of Urban and Civil Engineering", 2017, t.11, no 5, s.578–585.
5. Ariès P., *Człowiek i śmierć*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2011.
6. Barone J., *Visit Europe's most beautiful cemeteries*, 2018, https://www.nationalgeographic.com/travel/intelligent-travel/2014/10/29/europes-loveliest-cemeteries/, dostęp: 22.02.2022.
7. Bennett G., Davies P.J., *Urban cemetery planning and the conflicting role of local and regional interests*, „Land Use Policy", 2015, t.42, s.450–459.
8. Biskup K., *Rejony ograniczeń budowlanych twierdzy gdańskiej w wiekach XIX i XX*, [w:] *Gdańsk pomnik historii, teka gdańska 3*, red. Artur Kostarczyk, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Gdańsk 1998, s.115–127.
9. Biuro Rozwoju Gdańska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska*, Gdańsk 2015.
10. Biuro Rozwoju Krakowa, *Plan ogólny Miasta Krakowa 1988*, Kraków 1988, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49207, dostęp: 10.01.2022.
11. Biuro Rozwoju Wrocławia [Wroclaw Development Office], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia, 2018 [Study of conditions and directions of spatial development in Wrocław, 2018]*, 2018.
12. Bogucka M., *Narodziny stolicy. Warszawa w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Narodziny stolicy : Warszawa w latach 1596-1668 : 9 września-31 grudnia 1996, Zamek Królewski w Warszawie*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, D. Galas, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1996, s.39–47.
13. Borzyszkowski J., *Nekropolie Pomorza*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Instytut Kaszubski, Gdańsk 2017.
14. Brown T., *The making of urban ' healtheries ' : the transformation of cemeteries and burial grounds in late-Victorian East London q*, „Journal of Historical Geography", 2013, t.42, s.12–23.
15. Brzezowski W., Jagiełło M., Wowrzeczka B., *Gardens and parks in the settlments of the unity of the Brethren in Lusatia, hesse and Silesia in the XVIII century (Herrnhut, Herrnhaag, Niesky, Nowa Sól, Godnów, Piława Górna)*, „Czasopismo Techniczne", 2016, t.2016, no 1-A (5), s.15–34.
16. Carlton B., Coutts C., *Planning for the Disposal of the Dead*, „Journal of the American Planning Association", 2010, t.76, no 3, s.305–317.
17. Charlie Leocha, *Top 10 European cemeteries*, 2016, https://www.travelersunited.org/top-10-european-cemeteries/, dostęp: 22.02.2022.
18. Chorowska M., Goliński M., *Rozwój społeczny i przestrzenny miasta polokacyjnego*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.16–21.
19. Ciechanowicz J., *Cień Minotaura*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996, 1 ed.
20. Clayden A., Woudstra J., *Some European approaches to twentieth-century cemetery design: continental solutions for British dilemmas*, „Mortality", 2003, t.8, no 2, s.189–208.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

21. Clemence S., *These Are the 12 Most Beautiful Cemeteries in the World*, 2016, https://www.bloomberg.com/news/photo-essays/2016-10-21/these-are-the-12-most-beautiful-cemeteries-in-the-world, dostęp: 22.02.2022.
22. CNBC, *Why Funerals Are So Expensive In The U.S. [film]*, 2021, https://www.youtube.com/watch?v=oPIolV7sW3M, dostęp: 23.02.2022.
23. Curl J.S., *A Celebration of Death: An Introduction to Some of the Buildings, Monuments, and Settings of Funerary Architecture in the Western European Tradition*, Londyn 1993.
24. Czerwińska-Jędrusiak B., *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921-2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2009.
25. Davies P.J., Bennett G., *Planning, provision and perpetuity of deathscapes-Past and future trends and the impact for city planners*, „Land Use Policy", 2016, t.55, s.98–107.
26. Dini J.W., *Cremation and the Environment*, „Plating & Surface Finishing", 2008, s.16–17.
27. Długozima A., *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Wydawnictwo Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu Beata Gawryszewska, Warszawa 2011.
28. Długozima A., *Lokalizacja współczesnych cmentarzy komunalnych w Polsce / Location of contemporary communal cemeteries in Poland*, „Prace Geograficzne", 2020, t.161, s.81–106.
29. Dlugozima A., Kosiacka-Beck E., *How to enhance the environmental values of contemporary cemeteries in an urban context*, „Sustainability (Switzerland)", 2020, t.12, no 6.
30. Długozima A., Rej M., *Współczesne tendencje w projektowaniu cmentarzy w Europie*, „Przestrzeń i Forma", 2014, t.21, s.203–416.
31. Drozdowski M.M., Zahorski A., *Historia Warszawy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972.
32. Duda E., *Żydowski Kraków Przewodnik po zabytkach i miejscach pamięci*, Vis-avis Etiuda, Kraków 2010, wydanie 3.
33. Dunin R., Gawarecki H., *Lublin*, red. Z. Marek, Wydawnictwo Lubleskie, Lublin 1979.
34. Dymmel P., Litwiński R., *Cmentarze Lubelskie*, Archiwum Państwowe w Lublinie, Lublin 2015.
35. Dymnicka M., Szczepański J., *Dilemmas of Identity in Contemporary Cities. the City of Gdansk as an Example*, „Procedia Engineering", 2016, t.161, s.1225–1229.
36. e-mapa, *Nasza stolica Serwis danych przestrzennych dla m.st. Warszawy*, 2022, https://warszawa.e-mapa.net/, dostęp: 14.01.2022.
37. Evans K.L., Newson S.E., Gaston K.J., *Habitat influences on urban avian assemblages*, „Ibis", 2009, t.151, no 1, s.19–39.
38. Fang C., Yu D., *Urban agglomeration: An evolving concept of an emerging phenomenon*, „Landscape and Urban Planning", 2017, t.162, s.126–136.
39. Francaviglia R. V, *The cemetery as an evolving cultural landscape*, „Annals of the Association of American Geographers", 1971, t.61, no 3, s.501–509.
40. Francis D., Kellaher L., Neophytou G., *Sustaining cemeteries: The user perspective*, „Mortality", 2007, t.5, no 1, s.34–52.
41. Fuchs R., *Sites of memory in the Holy Land: The design of the British war cemeteries in Mandate Palestine*, „Journal of Historical Geography", 2004, t.30, no 4, s.643–664.
42. Fulcher J., WEF Highlights, *Bio Cremation(TM) Returns Bodies to the Environment*, „Water Environment Federation", 2011, t.48, no 9.
43. Gabiś A., Strauchold G., *Najważniejsze przemiany urbanistyczne i architektoniczne po 1945 roku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.25–30.
44. Gajewski M., *Urządzenia komunalne Warszawy: zarys historyczny*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1979.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

45. Gawdzik C., *Rozwój urbanistyczny Starego Lublina*, „Ochrona Zabytków", 1954, t.3, no 26, s.143–160.
46. Gawryszewski A., *The Population of Warsaw in the 20th Century*, [w:] *Monografie*, IGiPZ PAN, Warszawa 2009, vol. 10.
47. Gliński M., Śliwiński B., *Administracyjny podział i terytorialny rozwój Gdańska*, Muzeum Gdańska, Fundacja Gdańska n.d., https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ADMINISTRACYJNY_PODZIAŁ_I_TERYTORIALNY_ROZWÓJ_GDAŃSKA#, dostęp: 4.12.2020.
48. Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal*, n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020.
49. Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 4 : Województwo Lubelskie*, G 1924.
50. Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 12, Województwo Krakowskie, Śląsk Cieszyński / Główny Urząd Statystyczny*, G, Warszawa 1925.
51. Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 1, M. St. Warszawa, województwo warszawskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczy*, G, Warszawa 1925.
52. Główny Urząd Statystyczny, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 1, M. St. Warszawa, województwo warszawskie / Główny Urząd Statystyczny*, Warszawa 1925.
53. Główny Urząd Statystyczny, *Główny Urząd Statystyczny*, 2018, https://stat.gov.pl/.
54. Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarka mieszkaniowa i infrastruktura komunalna w 2019 r. [Housing economy and municipal infrastructure in 2019]*, 2020.
55. Goddard M.A., Dougill A.J., Benton T.G., *Scaling up from gardens: biodiversity conservation in urban environments*, „Trends in Ecology and Evolution", 2010, t.25, no 2, s.90–98.
56. Grabowski K., *Ekshumacje i pochówki w powojennym Gdańsku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku 2017, s.347–354.
57. Grodziska-Ożóg K., *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987.
58. Grodziska K., *Cmentarze Podgórza*, Secesja, Kraków 1992.
59. Grodziska K., *Dwieście lat krakowskiej nekropolii*, [w:] *Krakowska teka konserwatorska tom III Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Urząd Miasta Krakowa Wydzaił Kultury i Dziedzictwa Narodowego Oddział Ochrony Zabytków, Kraków 2003, s.11–42.
60. Gruszkowski W., *Zarys historii urbanistyki*, red. A. Kubicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1989, 1 ed.
61. Gryniewicz-Balińska K., *Historyczne ogrody działkowe Wrocławia jako element planowego systemu zieleni miejskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", 2015, t.T. 60, z., s.45--79.
62. Halajová D., Kubišta R., *Some Aspects Of Greenery Restoration And Maintenance Management Of Woody Plants In Cemeteries In Nitra, Slovakia*, „Acta Horticulturae et Regiotectuare", 2014, t.17, no 2, s.29–34.
63. Halajová D., Petreková D., Bihuňová M., *Problems of Military Cemeteries Greenery-Case Study of the Military Cemetery in Zvolen*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering", 2017, t.245, no 5.
64. Harvey T., *Sacred spaces, common places: The cemetery in the contemporary American city*, „Geographical Review", 2006, t.96, no 2, s.295–312.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

65. Herausgegeben vom Weftpreußifchen Architekten und Ingenieur Verien zu Danzig, *Danzig und seine Bauten*, Wilhelm Ernst & Sohn, Berlin 1908.
66. Hodor K., *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa*, „Czasopismo Techniczne. Architektura", 2012, t.R. 109 z.2, s.279–286.
67. Hołda R., *Czytanie Twierdzy Kraków*, „Journal od Urban Ethnology", 2014, t.12, s.25–40.
68. Janicki D., *Cmentarze w polskim prawie administracyjnym*, 2014, t.2014, no 4, s.4–21.
69. Jankiewicz A., Porębska-Srebrna J., *Tradycje urbanistyczne Warszawy*, *Straty Warszawy 1939-1945 : raport*, Warszawa 2005.
70. Janoštíková A., *Kolik stojí pohřeb aneb velký přehled aktuálních cen (2022)*, 2022, https://goodbye.cz/poradna/prehled-cen-pohrbu/, dostęp: 23.02.2022.
71. Jonker C., Olivier J., *Mineral contamination from cemetery soils: Case study of Zandfontein Cemetery, South Africa*, „International Journal of Environmental Research and Public Health", 2012, t.9, no 2, s.511–520.
72. Jurkowski A., *Kurier Lubelski*, 2011, https://kurierlubelski.pl/unicka-nie-chca-marketu-na-cmentarzu-maja-poparcie-radnych/ar/419302.
73. Jurkowski A., *Unicka: Nie chcą marketu na cmentarzu, mają poparcie radnych*, 2011, https://lublin.naszemiasto.pl/unicka-nie-dla-marketu-na-cmentarzu-popieraja-radni/ar/c4-966347, dostęp: 3.02.2022.
74. Karpiński A., *Kopacze — grabarze morowi w miastach Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 2014, t.62, no 3, s.367–378.
75. Kay D.H., *Cemetery relocation: Emerging urban land development issue*, „Journal of urban Planning and Development", 1998, t.124, no 1, s.1–10.
76. Kizik E., *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI-XVIII wieku - studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1998.
77. Kizik E., *Śmierć w mieście Hanzeatyckim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998.
78. Kizik E., *Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r. Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centum Kultury, Gdańsk 2011, s.245–263.
79. Kizik E., *Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r Początki zmian w kulturze funeralnej XIX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Instytut Kaszubski 2017, s.245–263.
80. Klima E., Wycichowska B., Popek W., *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica", 2019, no 35, s.73–93.
81. Klimas M., Lesiak-Przybił B., Sokół A., *Wielki Kraków rozszerzenie granic miasta w latach 1910-1915 wybrane materiały ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie - Plany*, Archiwum Państwowe w Krakowie, Kraków 2010.
82. Kłopot S., Trojanowski P., *Wielokulturowy Wrocław lat 1871–1939*, „Forum Socjologiczne", 2015, t.6, s.33–51.
83. Kociuba D., *Rozwój przestrzenny i funkcjonalny Lublina w świetle materiałów kartograficznych i ikonograficznych*, [w:] *Plany i widoki Lublina XVII-XXI wiek*, red. M. Harasimiuk, D. Kociuba, P. Dymmela, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział Miejski w Lublinie, Lublin 2007, s.14–31.
84. Kociuba D., *Rola planowania przestrzennego w rozwoju miasta Lublina*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio B", 2010, t.65, no 1, s.175–193.
85. Kociuba D., *Rozwój przestrzenny Lublina od średniowiecza do współczesności*, [w:] *Rozwój przestrzenny Lublina od średniowiecza do współczesności*, Wydawnictwo UMCS 2018, s.21–40, https://www.researchgate.net/publication/328808952_Rozwoj_przestrzenny_Lublina_od_srednio owiecza_do_wspolczesnosci, dostęp: 2018.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

86. Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.

87. Komisja Policji Obojga Narodów, *Suplement do Gazety Warszawskiey*, „Gazeta Warszawska", 1792, no 20, s.1.

88. Komorowski W., Follprecht K., *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa w obrębie murów od połowy XIV do XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, red. Z. Noga, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Kraków 2007, s.11–17.

89. Kong L., *No place, new places: Death and its rituals in urban Asia*, „Urban Studies", 2012, t.49, no 2, s.415–433.

90. Kononowicz W., *Wrocław Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1997.

91. Kowalski J., Massalski R., Stankiewicz J., *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*, [w:] *Gdańsk jego dzieje i kultura*, Arkady, Warszawa 1969, s.129–265.

92. Kowarik I., Buchholz S., von der Lippe M., Seitz B., *Biodiversity functions of urban cemeteries: Evidence from one of the largest Jewish cemeteries in Europe*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2016, t.19, s.68–78.

93. Krasnowski B., *Lokacje na prawie niemieckim*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, red. Z. Noga, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Kraków 2007, s.9–11.

94. Królikowska A., *Estetyka współczesnych cmentarzy*, „Opuscula Sociologica", 2012, no 1, s.59–72.

95. Królikowski L., *Historia i współczesność planowania rozwoju Warszawy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", 1997, t.42, no 2, s.127–160.

96. Królikowski L., *Twierdza Warszawa*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002.

97. Królikowski L., *Warszawa dzieje fortyfikacji*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2015.

98. Królikowski L., Ostrowski M., *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki Agencja Wydawnicza "Egros," Warszawa 2009.

99. Kruger A., *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku 1867 - 1945*, Fundacja Terytorialna Książki, Gdańsk 2021.

100. Kus J., *"Morowe Powietrze" w dawnym Lublinie*, „Biuletyn Apla", 2020, no 23, s.18–19.

101. Lepczyk C.A., Aronson M.F.J., Evans K.L., Goddard M.A., Lerman S.B., Macivor J.S., *Biodiversity in the City: Fundamental Questions for Understanding the Ecology of Urban Green Spaces for Biodiversity Conservation*, „BioScience", 2017, t.67, no 9, s.799–807.

102. Lorenz P., *Przekształcenia obszaru śródmieścia Gdańska*, [w:] *Gdańsk pomnik historii, teka gdańska 3*, red. A. Kostarczyk, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Gdańsk 1998, s.24–81.

103. Loudon J.C., *On The Laying Out, Planting, And Managing Of Cemeteries: And On The Improvement Of Churchyards*, Kessinger Publishing, LLC, Londyn 1843.

104. Łukasiewicz W., *Stare cmentarze krakowskie ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego*, „Rocznik Krakowski", 1898, t.1, s.9–36.

105. Maciejewska B., *18 najważniejszych wydarzeń z historii Wrocławia*, 2011, https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/56,35762,9233681,18_najwazniejszych_wydarzen_z_historii_Wroclawia,,ga.html, dostęp: 14.01.2021.

106. Maddrell A., *Online memorials: the virtual as the new vernacular*, „Bereavement Care", 2012, t.31, no 2, s.46–54.

107. Maddrell A., *Mapping grief. A conceptual framework for understanding the spatial dimensions of bereavement, mourning and remembrance*, „Social and Cultural Geography", 2016, t.17, no 2, s.166–188.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

108. Małachowicz E., *Najnowszy zarys dziejów najstarszego Wrocławia*, Polska Akademia Nauk, Wrocław 2000.
109. Małachowicz M., *Fortyfikacje Wrocławia (XVIII-XX w.)*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.46–49.
110. Maleczyński K., Morelowski M., Ptaszycka A., *Wrocław rozwój urbanistyczny*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1956, 1 ed.
111. Maleczyński K., Morelowski M., Ptaszycka A., *Wrocław zozwój urbanistyczny*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1956, 1 ed.
112. Markiewicz, Anna; Bocian K., *Sztuka w kręgu Krakowskich Dominikanów*, Wydawnictwo Esprit SC, Kraków 2013, 1 ed.
113. Masztalski R., Kryczka P., *The Wrocław urban planning from general plans to studies on land use planning*, „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Oddział Polskiej Akademii Nauk w Lublinie", 2018, t.3.
114. Mee C.B., Cavanagh W., *Mycenaean Tombs As Evidence for Social and Political Organisation.*, „Oxford Journal of Archaeology", 1984, t.3, no 3, s.45–64.
115. Meeroona, *13 Unique and Fascinating Cemeteries to Visit in Europe*, 2017, https://travelaway.me/cemeteries-europe/, dostęp: 22.02.2022.
116. Michałowski L., *LUDNOŚĆ*, 2019, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=LUDNOŚĆ#.
117. Młynarska-Kaletynowa M., *Od początków do lokacji miasta na prawie niemieckim*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.3–6.
118. Mórawski K., *Przewodnik historyczny po cmentarzach warszawskich*, Wydawnictwo PTTK "Kraj," Warszawa 1989.
119. Morelli F., Mikula P., Benedetti Y., Bussière R., Tryjanowski P., *Cemeteries support avian diversity likewise urban parks in European cities: Assessing taxonomic, evolutionary and functional diversity*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2018, t.36, s.90–99.
120. Mosse G.L., *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, „Journal of Contemporary History", 1979, t.14, no 1, s.1–20.
121. Motak M., *Historia rozwoju urbanistycznego Krakowa w zarysie*, Wydawnictwo PK, Kraków 2019, 2 ed.
122. Myślińska A., *Groups of cemeteries in Gdansk, Krakow, Lublin, Warsaw and Wroclaw*, Gdańsk 2021, https://data.mendeley.com/datasets/kykbz4fypm/1.
123. Myślińska A., Szczepański J., Dłubakowski W., *The Impact of Decommissioning Cemeteries on the Urban Ecosystem*, „Sustainability", 2021, t.13, no 16.
124. Myślińska A., *Pet cemeteries in Poland*, „Architectus", 2018, t.1, no 53, s.89–98.
125. Neckel A., Costa C., Nunes D., Clarice M., Saggin E., Eliane S., Bodah T., *Environmental damage and public health threat caused by cemeteries: a proposal of ideal cemeteries for the growing urban sprawl*, „urbe. Revista Brasileira de Gestão Urbana", 2017, t.9, s.216–230.
126. Neckel A., Korcelski C., Kujawa H.A., Schaefer da Silva I., Prezoto F., Walker Amorin A.L., Maculan L.S. et al., *Hazardous elements in the soil of urban cemeteries; constructive solutions aimed at sustainability*, „Chemosphere", 2021, t.262.
127. Nordh H., Evensen K.H., *Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2018, t.33, s.80–91.
128. Nordh H., Evensen K.H., Skår M., *A peaceful place in the city—A qualitative study of restorative components of the cemetery*, „Landscape and Urban Planning", 2017, t.167, s.108–117.
129. Nowak A., *Najciekawsze i najbardziej zaskakujące cmentarze w Europie. Tak przy okazji zbliżających się Wszystkich Świętych*, 2012, https://gdziewyjechac.pl/7636/najciekawsze-i-

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

najbardziej-zaskakujace-cmentarze-w-europie-tak-przy-okazji-zblizajacych-sie-wszystkich-swietych.html, dostęp: 22.02.2022.

130. Nowakowski M., Bańkowska B., *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2013.
131. Nowińska R., Czarna A., Kozłowska M., *Cemetery types and the biodiversity of vascular plants – A case study from south-eastern Poland*, „Urban Forestry and Urban Greening", 2020, t.49, no December 2019.
132. Okólska H., Burak M., *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2007.
133. Omilanowska M., *Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki", 2010, t.72, s.293–334.
134. Omilanowska M., *Kremacja w kulturze europejskiej doby nowoczesnej a gdańskie krematorium przy dawnej drodze Świętomichalskiej (ul. Traugutta) w Gdańsku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2017, s.309–324.
135. Ow L.F., Ghosh S., *Urban cities and road traffic noise: Reduction through vegetation*, „Applied Acoustics", 2017, t.120, s.15–20.
136. Pardela Ł., Koluszek S., *Twierdza Wrocław 1890-1918 Monografia*, Wydawnictwo Via Nova, Wrocław 2017.
137. Pilarczyk A., *Methods of commemorating liquidated cemeteries and former cemetery areas as an expression of remembrance, relief, and respect for a sacred place*, „Czasopismo Techniczne", 2019, no 2, s.57–70.
138. Pilarczyk A., Nowak P., *Factors Determining the Ways for Shaping the Landscapes of Municipal Cemeteries in Szczecin: Proposals of Changes in the Shaping of Municipal Cemeteries*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering", 2019, t.471, no 9.
139. Pluta K., *The role of green in spatial composition of contemporary urban solutions.*, „Czasopismo Techniczne", 2014, t.2014, no Architektura Zeszyt 2 A (2) 2014, s.267–289.
140. Pluta K., *Współczesne środowisko mieszkaniowe – w ideach, realizacjach i edukacji*, „Środowisko Mieszkaniowe", 2020, no 32, s.81–98.
141. Popek L., Laskowska B., Kucharska K., Kotowski B., Gmiter M., *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin 1990, http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=9055, dostęp: 1990.
142. Postawka M., Lorens P., *100-lecie nowoczesnej urbanistyki w Gdańsku*, Oficyna Wydawnicza Adam, 2009, Gdańsk 2009.
143. Potyrała J., Pardela Ł., Staszewska A., *Rejony forteczne we Wrocławiu i ich oddziaływanie na krajobraz północnej części miasta od końca XIX w. do początku XXI*, „Architektura Krajobrazu", 2012, t.43, no 2, s.36–48.
144. Purchla J., *Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Kraków 2007, Zygmunt No, s.17–28.
145. Putkowska J., *Społeczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, D. Galas, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1996, s.51–66.
146. Radwański K., *Kraków przedlokacyjny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, Tom V Małopolska, Zeszyszyt 1 Kraków*, red. Z. Noga, Towarzystwo miłośników historii i zabytków Krakowa, Krakó¤w 2007, s.5–8.
147. Rodrigues L., Pacheco A., *Groundwater contamination from cemeteries cases of study*, „Environmental 2010: Situation and Perspective for the European Union", 2003, no May 2003, s.1–6.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

148. Rodrigues L., Pacheco A., *Groundwater contamination from cemeteries cases of study*, „Environmental 2010: Situation and Perspective for the European Union", 2003, t.17:2, no May 2003, s.172–182.

149. Rosegnal M., *Planistyczne problemy lokalizacji cmentarza*, red. D. Karkut, J. Mazurkiewicz, J. Gołaczyński, J. Turłukowski, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego ; Oficyna Prawnicza, Wrocław 2015.

150. Rożek M., *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*, red. H. Stachowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa - Kraków 1993, Wydanie I.

151. Rozmarynowska K., *CMENTARZ -OGRÓD W URBANISTYCE XIX I XX WIEKU*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, 2017, s.175–206.

152. Rugg J., *The rise of cemetery companies in Britain, 1820 - 53*, University of Stirling 1992.

153. Rugg J., *Lawn cemeteries : the emergence of a new landscape of death*, 2006, t.33, no August 2006, s.213–233.

154. Rugg J., *Defining the place of burial: What makes a cemetery a cemetery?*, „Mortality", 2007, t.5, no 3, s.259–275.

155. Rugg J., *Choice and constraint in the burial landscape: Re-evaluating twentieth-century commemoration in the English churchyard*, „Mortality", 2013, t.18, no 3, s.215–234.

156. Rugg J., Holland S., *Respecting corpses: the ethics of grave re-use*, „Mortality", 2017, t.22, no 1, s.1–14.

157. Sakellaraki I., *The Most Captivating European Cemeteries*, 2016, https://theculturetrip.com/europe/articles/the-most-captivating-european-cemeteries-places-of-honor-and-history/, dostęp: 22.02.2022.

158. Schubert J., *Cmentarze wojenne Twierdzy Kraów z lat 1914-1918 i ich autor, rzeźbiarz Karl Korschann*, „Państwo i społeczeństwo", 2018, t.XVIII, no 2.

159. Sobieszczański F.M., *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku*, Drukarnia Stanisława Strąbskiego, Warszawa 1848.

160. Spongberg A.L., Becks P.M., *Organic contamination in soils associated with cemeteries*, „Soil and Sediment Contamination", 2000, t.9, no 2, s.87–97.

161. Stachowiak A., *German Cemeteries in the Western Lands as the Places of Oblivion*, „Prace Etnograficzne", 2015, t.43, no 2, s.123–140.

162. Stachowski, Antoni Henryk; Burek Ryszard; Kalisiewicz, Dariusz; Iwański, Zbigniew; Kozłowska-Miroch, Joanna; Pisiewcz, Iwona; Poniewierska, Maria; Siwoń J., *Encyklopedia Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 2000.

163. Stachowski A.H., *Encyklopedia Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa - Kraków 2000, http://krakow.tatko41.pl/encyklopedia/spis/spis.html, dostęp: 2000.

164. Standberry L., *Top 10 Historical Cemeteries*, 2012, https://www.toptenz.net/top-10-historical-cemeteries.php, dostęp: 22.02.2022.

165. Statistical Office in Lublin L.C. for R.S., *Historia Lublina w liczbach History of Lublin in gures Historia Lublina w liczbach, History of Lublin in figures*, red. A. Jakubowsk, U. Bronisz, E. Łoś, Urząd Statystyczny w Lublinie 2017.

166. Strauchold G., Eysymontt R., *Wrocław w latach 1939-2017*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.23–25.

167. Styka I., *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa / Spatial plans of the city of Kraków*, „Czasopismo Techniczne", 2008, no z.I-A, s.51–67.

168. Sulikowski G., *Fortyfikacje gdańskie w planach zagospodarowania przestrzennego miasta*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, red. E. Pękałą, Nadbałtyckie Centum Kultury, Gdańsk 2009, s.218–235.

169. Sykta I., *Plany zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa / Spatial plans of the city of Kraków*, „Czasopismo Techniczne", 2008, no z.I-A, s.51–67.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

170. Szczepański J., *Kościół św. Jana w Gdańsku. W kręgu kultury sepulkralnej*, Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Gdańsk 2012.
171. Szczepański J., Samól P., *Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Nadbałtyckie Centrum Kultury w Gdańsku, Gdańsk 2017, s.227–244.
172. Szermer B., *Gdańsk-przeszłość i współczesność*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1971.
173. Szyszka M., *Ossuaria w kontekście badań archeologicznych Kępy Dominikańskiej*, [w:] *Nowożytne Ossuaria z klasztoru dominikańskiego w Gdańsku. Wyniki badań interdyscyplinarnych*, red. A. Pudło, M. Hanneberg, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2017, s.47–66.
174. Tadeusz Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny", 1961, t.14, s.5–135.
175. Tanaś S., *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytet Łódzki, Łódź 2008.
176. Tarlow S., *Landscapes of memory: the nineteenth-century garden cemetery*, „European Journal of Archaeology", 2000, s.217–239.
177. Urząd Miasta Krakowa, *Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa*, 1993, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=92565, dostęp: 14.01.2022.
178. Uścinowicz J., *Dialektyka znaku i symbolu w architekturze – powrót do przeszłości?*, „Czsopismo Techniczne. Architektura.", 2011, t.R. 108, z., s.364–371.
179. Uslu A., *An ecological approach for the evaluation of an abandoned cemetery as a green area: The case of Ankara /Karakusunlar cemetery*, „African Journal of Agricultural Research", 2010, t.5, no 10, s.1043–1054.
180. Wiktor G., *Z historyi ulic i uliczek warszawskich*, Gebethner i Wolf, Warszawa 1951, http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=731&from=publication, dostęp: 1951.
181. Wilski J., *Warsaw physical development*, Warsaw Chapter of Polish Town Planners Society, Warsaw 1993.
182. Woodthorpe K., *Sustaining the contemporary cemetery: Implementing policy alongside conflicting perspectives and purpose*, „Mortality", 2011, t.16, no 3, s.259–276.
183. wspólny zespół zadaniowy gminy miejskiej Kraków oraz Inicjatywy obywatelskiej "Otwarta Twierdza" fundacji aktywnej ochrony zabytków techniki i dziedzictwa kulturowego "Janus," *Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno - krajobrazowego Twierdzy Kraków*, Kraków 2006.
184. Wydział Planowania w Lublinie [Planning department in Lublin], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Lublin, Część I - Uwarunkowania [Study of conditions and directions of spatial development in Lublin, Part I - Conditions]*, 2019.
185. Wydział Planowania w Lublinie [Planning department in Lublin], *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. Lublin, Część II - Kierunki [Study of conditions and directions of spatial development in Lublin, Part II - Directions]*, 2019.
186. Zaitz, Emil; Zaitz, Michał; Zaitz G., *Sprawozdanie z badań archeologicznych na terenie cmentarza w 2009 roku - II etap badań*, Kraków 2009.
187. Zelinsky W., *A toponymic approach to the geography of american cemeteries*, „Names", 1990, t.38, no 3, s.209–230.
188. Ziątkowski L., *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Wrocławia w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich (tom IV Śląsk zeszyt 13, część 1)*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław 2017, s.36–40.
189. Żychowski J., *The impact of cemeteries in Kraków on the natural environment– selected aspects*, „Geographia Polonica", 2011, t.84, no 1, s.13–32.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

190. Żywachowski J., *Selected Elements in the Soils Covering Mass Graves from World Wars I and II in Southeastern Poland*, „Minerals", 2021, t.11, no 3, s.275.
191. Żywachowski J., Bryndal T., *Impact of cemeteries on groundwater contamination by bacteria and viruses – a review*, „Journal of Water and Health", 2015, t.13.2, s.285–302.
192. *cmentarz*, Wydawnictwo Naukowe PWN n.d., https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/cmentarz;3887127.html, dostęp: 28.02.2019.
193. *GEDANOPEDIA*, Fundacja Gdańska n.d., https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Strona_główna, dostęp: 12.04.2020.
194. *Cmentarz komunalny przy ul. Droga Męczenników Majdanka*, n.d.
195. *Google Maps*, n.d., https://www.google.pl/maps, dostęp: 20.10.2021.
196. *Top 10 Impressive Cemeteries Around the World*, n.d., https://www.pandotrip.com/top-10-impressive-cemeteries-around-the-world-18694/, dostęp: 22.02.2022.
197. *Cmentarze i nekropolie Europy*, n.d., https://www.podrozepoeuropie.pl/cmentarze-i-nekropolie-europy/, dostęp: 22.02.2022.
198. *How much does a funeral cost?*, n.d., https://www.moneyhelper.org.uk/en/family-and-care/death-and-bereavement/how-much-does-a-funeral-cost, dostęp: 23.02.2022.
199. *Starostwo Powiatowe w Piasecznie System Informacji przestrzennej*, n.d., https://piaseczynski.e-mapa.net/, dostęp: 29.12.2021.
200. *Cmentarz komunalny przy ul. Droga Męczenników Majdanka*, n.d., https://lpgk.lublin.pl/cmentarze/droga-meczennikow-majdanka/, dostęp: 29.12.2021.
201. *Gesetz, betreffend die Beschränkungen des Grundeigenthums in der Umgebung von Festungen*, „Dziennik Ustaw Rzeszy Niemieckiej", 1871, t.1871, no 51, s.459–471.
202. *Przewodnik krakowski wydany staraniem techników krakowskich z najnowszym planem miasta oraz 12 rycinami*, Komitet IV. Zjazdu Techników Polskich, Kraków 1900.
203. *Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen*, Berlin 1908.
204. *Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. 1933 nr 39 poz. 311)*, 1933.
205. *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 nr 11 poz. 62)*, 1959.
206. *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze. (Dz.U. 1959 nr 52 poz. 315)*, 1959.
207. *Plan ogólny Miasta Krakowa 1967*, 1967, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49205, dostęp: 9.01.2022.
208. *Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju miasta Gdańska*, Gdańsk 2007.
209. *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 r. w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków (Dz.U. 2008 nr 48, poz. 284)*, 2008.
210. *Top 10 Cemeteries to Visit*, 2011, https://www.nationalgeographic.com/travel/article/cemeteries, dostęp: 22.02.2022.
211. *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (M.P. 2012 poz. 252) [National Spatial Development Concept 2030]*, Rada Ministrów 2012.
212. *Historia: Cmentarz przy ul. Unickiej „obcinali" po kawałku*, 2012, https://lublin.naszemiasto.pl/historia-cmentarz-przy-ul-unickiej-obcinali-po-kawalku/ar/c4-2815500, dostęp: 3.02.2022.
213. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa*, 2014.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

214. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa*, 2014, https://www.bip.krakow.pl/?mmi=48, dostęp: 22.11.2021.

215. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego Warszawy ze zmianami*, Warszawa 2018.

216. *Cmentarz wojskowy na Wzgórzach Krzesławickich zostanie zmodernizowany*, 2020, https://www.krakow.pl/aktualnosci/243028,29,komunikat,cmentarz_wojskowy_na_wzgorzach_krzeslawickich_zostanie_zmodernizowany.html?_ga=2.215315410.471270557.1601276021-1781313610.1597827858, dostęp: 8.01.2022.

217. *El coste de los servicios funerarios*, 2021, https://www.ocu.org/dinero/seguros/informe/servicios-funerarios-morir-sale-caro, dostęp: 23.02.2022.

218. *Kraków.pl*, 2021, https://www.krakow.pl/krakow.pl/aktualnosci/253629,29,komunikat,_.html, dostęp: 10.12.2021.

219. *www.wroclaw.pl*, 2021, https://www.wroclaw.pl/portal/aktualnosci-wszystkich-swietych-we-wroclawiu, dostęp: 12.12.2021.

220. *warszawa naszemiasto*, 2021, https://warszawa.naszemiasto.pl/wszystkich-swietych-w-warszawie-2021-okolice-cmentarzy/ar/c1-8515073, dostęp: 11.12.2021.

221. *Gdański Zarząd Dróg i Zieleni*, 2021, https://gzdiz.gda.pl/aktualnosci/wszystkich-swietych-2021-organizacja-ruchu-parkingi-wejscia-na-cmentarze-identyfikatory-praktyczne-informacje,a,5032, dostęp: 10.12.2021.

222. *Lublin miasto inspiracji*, 2021, https://lublin.eu/komunikaty/informacje-drogowe-organizacja-ruchu-w-okresie-wszystkich-swietych,1329,74,1.html, dostęp: 10.12.2021.

223. *Kraków.pl*, 2021.

224. *Beerdigungskosten Checkliste Bestattungskosten*, 2022, https://todesfall-checkliste.de/checklisten/bestattungen-kosten-checkliste-beerdigungskosten, dostęp: 23.02.2022.

225. *Jakie są koszty pogrzebu w 2022? Cennik usług pogrzebowych w Polsce*, 2022, https://kb.pl/porady/jakie-sa-koszty-pogrzebu-cennik-uslug-pogrzebowych-w-polsce/, dostęp: 23.02.2022.

226. *Miejsca na cmentarzach, ceny i nagrobki. Ile kosztuje miejsce na cmentarzu i od czego zależy?*, 2022, https://kb.pl/porady/miejsca-na-cmentarzach-ceny-i-nagrobki-ile-kosztuje-miejsce-na-cmentarzu-i-od-czego-zalezy/, dostęp: 23.02.2022.

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

SPIS ILUSTRACJI

FOTOGRAFIE NA OKŁADCE OD GÓRY:

- CMENTARZE PRZY WIELKIEJ ALEI W OKOLICACH POLITECHNIKI GDAŃSKIEJ, Z ARCHIWUM WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI GDAŃSKIEJ
- CMENTARZE PRZY WIELKIEJ ALEI W OKOLICACH POLITECHNIKI GDAŃSKIEJ – FOTOGRAFIA WSPÓŁCZESNA – ANNA MYŚLIŃSKA;

RYSUNEK 1 CMENTARZ NIEKATOLICKI W RZYMIE, FOT. ANNA MYŚLIŃSKA 1

RYSUNEK 2 WIDOK KOŚCIOŁA I CMENTARZA ŚWIĘTYCH NIEWINIĄTEK W PARYŻU AUTORSTWA CHARLESA-LOUISA BERNIERA, 1786 R. CMENTARZ TEN Z BYŁ NAJWAŻNIEJSZĄ NEKROPOLIĄ MIASTA, MIEJSCEM POCHÓWKÓW MILIONÓW MIESZKAŃCÓW STOLICY. 1

RYSUNEK 3 ANALIZOWANE MIASTA NA MAPIE POLSKI W RÓŻNYCH OKRESACH HISTORYCZNYCH 21

RYSUNEK 4 OŚ CZASU: PREHISTORYCZNE SPOSOBY CHOWANIA ZMARŁYCH NA TERENIE DZISIEJSZEJ POLSKI. 27

RYSUNEK 5 POMPEJE, ULICA GROBÓW, FOTOGRAFIA KRAJOZNAWCZA, OK. 1865 R. ŹRÓDŁO: BIBLIOTEKA NARODOWA 28

RYSUNEK 6 EWOLUCJA PODEJŚCIA DO CMENTARZY WE WCZESNYM CHRZEŚCIJAŃSTWIE 29

RYSUNEK 7 CMENTARZ PÈRE LACHAISE. RYCINA Z PRZEWODNIKA TURYSTYCZNEGO: J. MOIROUX, *LE CIMETIÉRE DU PÈRE LACHAISE*, S. MERCADIER, PARYŻ 1909. 31

RYSUNEK 8 OŚ CZASU: TRANSFORMACJA CMENTARZY W XVIII I XIX W. 32

RYSUNEK 9 KOMISJA POLICJI OBOJGA NARODÓW, SUPLEMENT DO GAZETY, „GAZETA WARSZAWSKA", 1792, NO 20 WARSZAWSKIEY, S.1., ZE ZBIORÓW POZNAŃSKIEGO CENTRUM SUPERKOMPUTEROWO-SIECIOWEGO. 33

RYSUNEK 10 CMENTARZ ŁYCZAKOWSKI WE LWOWIE. FOT. ALICJA GÓRALCZYK 34

RYSUNEK 11 FRAGMENT MAPY: PLAN GORODA WILNY, 1840, HTTP://IGREK.AMZP.PL/1755254, DOSTĘP: 22.02.2022, Z ZAZNACZONYM CMENTARZEM NA ROSSIE. 34

RYSUNEK 12 ALEJA NA CMENTARZU CENTRALNYM W WIEDNIU. FOT. ANNA MYŚLIŃSKA 36

RYSUNEK 13 GRÓB RODZINY EVY PERÓN NA CMENTARZU LA RECOLETA. FOT. MAŁGORZATA ZABIEGAŁA 37

RYSUNEK 14 CMENTARZ LA RECOLETA, BUENOS AIRES, ARGENTYNA. FOT. MONIKA SŁUPSKA 37

RYSUNEK 15 CMENTARZ WOJENNY ORLĄT LWOWSKICH WE LWOWIE. FOT. ALICJA GÓRALCZYK. 40

RYSUNEK 16 PANORAMA GDAŃSKA W XVII WIEKU, WIDOK OD STRONY ZACHODNIEJ, ŹRÓDŁO: BIBLIOTEKA NARODOWA 45

RYSUNEK 17 KONDUKT POGRZEBOWY UDAJĄCY SIĘ NA CMENTARZ U STÓP GRADOWEJ GÓRY. FRAGMENT RYCINY DEKORUJĄCEJ PLAN GDAŃSKA Z 1687 R., P. WILLER, DANZIG IN PLANO, 1687, HTTP://IGREK.AMZP.PL/11764938, DOSTĘP: 27.12.2021. 47

RYSUNEK 18 WOLNE MIASTO GDAŃSK, RATUSZ PRZY UL. DŁUGIEJ, OK. 1930 R. ŹRÓDŁO: BIBLIOTEKA NARODOWA 48

RYSUNEK 19 GDAŃSK, UL. DŁUGA, 1947 R. ŹRÓDŁO: BIBLIOTEKA NARODOWA 50

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 20 Panorama Krakowa 1719 r. źródło: Biblioteka Narodowa 51
Rysunek 21
Plan Krakowa z 1883 r. z lokalizacją obwarowań Twierdzy Kraków, W. Wdowiszewski, *Najnowszy Plan Królewskiego Stołecznego Miasta Krakowa*, skala 1:6500, Nakładem księgarni J. M. Himmelblaua w Krakowie / Druk: Ces. i król. nadworna drukarnia i zakład litograficzny Karla Prochaski w Cieszynie, Kraków 1898, https://dawnemapykrakowa.pl/map/1898-najnowszy-plan-krolewskiego-stolecznego-miasta-krakowa/#15/50.0630/19.9427/1898_Krakow-osm_podklad_czb, dostęp: 8.01.2022. 55
Rysunek 22 Nagrobek Dominika Bieyki na tle cmentarza przy ul. Lipowej w Lublinie, 1904 r., źródło: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 59
Rysunek 23 Lublin przedwojenny, ul. Zamojska, lata 1920-1935, źródło: Biblioteka Narodowa 60
Rysunek 24 Cmentarz na Majdanku obok dawnego obozu koncentracyjnego w Lublinie, źródło: Geoportal, https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 21.02.2022 60
Rysunek 25 Widok Warszawy, ok. 1685 r., źródło: Biblioteka Narodowa..... 61
Rysunek 26 Widok Warszawy, 1872 r., źródło: Biblioteka Narodowa 63
Rysunek 27 Fragment panoramy Starego Miasta, ukazujący zagęszczenie warszawskiej zabudowy, ok. 1930 r., źródło: Biblioteka Narodowa 64
Rysunek 28 Fragment granic administracyjnych Warszawy ustalonych w 1825 r. (zaznaczonych kolorem fioletowym), naniesionych na fragment planu miasta z 1879 r. *Plan m. Warszawa*, skala: 1 cal:200 sążni rosyjskich, poprawki: Służba Inżynierska Miasta, Warszawa 1879, https://warszawa.fotopolska.eu/990630,foto.html?o=b40149&p=2, dostęp: 23.03.2019. ... 65
Rysunek 29 Fragment granic administracyjnych Warszawy z 1913 r. (podkreślone kolorem fioletowym) w rejonie zespołu cmentarzy *PLAN M. WARSZAWY*, skala 1:21 000, Towarzystwo Doraźnej Pomocy Lekarskiej, Warszawa 1914, http://igrek.amzp.pl/11820618 dostęp: 7.10.2021. 66
Rysunek 30 Warszawa: panorama Starego Miasta od strony Wisły, 1945 r., źródło Biblioteka Narodowa 67
Rysunek 31 Panorama Wrocławia w XVII w., źródło: Biblioteka Narodowa 68
Rysunek 32 Gęsta zabudowa Wrocławia na pocztówce z 1911 r. źródło: Biblioteka Narodowa 70
Rysunek 33 Wrocław, Wystawa Ziem Odzyskanych, fragment Pawilonu Przemysłowego, 1948 r., na pierwszym planie eksponat nowej wystawy, w tle Hala Stulecia z początku XX w., źródło: Biblioteka Narodowa 71
Rysunek 34 Zespół dwóch cmentarzy w Gdańsku – Łostowicach na współczesnym zdjęciu satelitarnym, Oznaczenia: 1– Cmentarz Łostowicki założony w 1979 r. 2 – Cmentarz parafialny św. Franciszka założony w końcu XIX w. podkład: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal,* n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020. 74

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 35 Zespół cmentarzy w Warszawie na Woli. Oznaczenia: 1 – Cmentarz Mariawicki założony w 1912 r.; 2 – Cmentarz Wolski założony w 1854 r.; 3 – Cmentarz Powstańców Warszawy założony w 1945 r.; 4 – Cmentarz Karaimski założony w 1890 r.; 5 – Cmentarz Prawosławny założony w 1841 r.; 6 – Cmentarz przy kościele św. Wawrzyńca założony na początku XV w., zlikwidowany w 1944r. U góry fragment planu Warszawy z 1941 r., Na dole fragment Warszawy na współczesnym zdjęciu satelitarnym, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal,* n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020. 75

Rysunek 36

Zespół cmentarzy we Wrocławiu w rejonie obecnego parku Skowroniego. Oznaczenia: 1 – Cmentarz Komunalny dawnej gminy Nowa Wieś założony w latach 30-stych XIX w., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 2 – Cmentarz gminy staroluterańskiej / *Altlutherischer Friedhof* założony w 1866 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 3 – Nowy cmentarz gminy ewangelicko–reformowanej / *Neuer Friedhof der Reformierten Gemeinde*, założony w 1862 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 5 - Stary Cmentarz św. Marii Magdaleny / *Alter Friedhof St. Maria Magdalena*, założony w 1869 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 6 – Stary cmentarz św. Maurycego / *Alter Friedhof St. Mauritius*, założony w 1863 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.;. 7 – Cmentarz św. Doroty [II] / *Friedhof St. Dorothea [II],* założony w 1861 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 8 – Cmentarz Wojskowy / *Militaerfriedhof*, założony w 1864 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 9 – Cmentarz św. Marii Magdaleny II (rozbudowany) / *Friedhof St. Maria Magdalena II (Neu),* założony w 1896 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 10 – Stary cmentarz Zbawiciela i św. Jana / *Alter Friedhof St. Salvator und St. Johanes*, założony w 1892 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 11 – Nowy Cmentarz Zbawiciela i św. Jana / *Neuer Friedhof St. Salvator und St. Johannes*, założony w 1897 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 12 – Nowy Cmentarz Zbawiciela i św. Jana III / *Neuer Friedhof St. Salvator und St. Johannes III*, założony w 1940 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 13 – Nowy cmentarz św. Maurycego (część I) / *Neuer Friedhof St. Mauritius (Teil I),* założony w 1887 r., przeznaczony do likwidacji w 1967 r.; 14 – Nowy cmentarz św. *Maurycego (część II) / Neuer Friedhof St. Mauritius (Teil II)*, założony w 1940 r.; 15 – Cmentarz Żołnierzy Radzieckich na Skowroniej Górze, założony w 1945 r.

Po lewej fragment planu miasta z 1948 r., PLAN m. WROCŁAWIA, skala 1:20000, Wroclaw 1948,

http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_m._WROCLAWIA_20K_1948.jpg, dostęp: 8.03.2020, po prawej fragment Wrocławia na współczesnym zdjęciu satelitarnym, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, *Geoportal*, n.d., https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp: 30.03.2020. 76

Rysunek 37 Fragment planu miasta z 1825 r. *Plan de Varsovie, avec les principaux édifices de cette capitale*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Warszawa 1825,

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018. 80

Rysunek 38 Fragment planu miasta z 1856 r. *PLAN MIASTA WARSZAWY i OKOLIC*, skala: 200 sążni rosyjskich do 1 cala, 1856, http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/Plan_Warszawy_i_Okolic_1856.jpg , dostęp: 4.04.2020. 81

Rysunek 39 Fragment planu miasta z 1899 r. *Plan m. Warszawy z numeracją domów*, bez skali, (podziałka na rysunku – skala szacowana) Litografia F. Kasprzykiewicza w Warszawie 1899, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018. 82

Rysunek 40 Fragment planu miasta z 1904 r. *PLAN M. WARSZAWY z MUMERACYĄ DOMÓW*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Towarzystwo doraźnej pomocy lekarskiej, Warszawa 1904, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018. 83

Rysunek 41 Fragment planu miasta z 1929 r. *PLAN WARSZAWY*, skala 1:40000, Druk i Litogr. F. Kasprzykiewicza 1929, http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141637,17794934,10_historycznych_map_Warszawy__Zo%0D%0Abacz__jak_zmieniala.html, dostęp: 22.05.2018. 84

Rysunek 42 Fragment planu miasta z 1941r. *STADTPLAN VON WARSCHAU PLAN MIASTA WARSZAWY*, skala 1:20 000, Zakł. graf. B. Wierzbicki i S-ka., Warsaw 1941, http://igrek.amzp.pl/11800780, dostęp: 15.05.2018. 85

Rysunek 43 Fragment planu miasta z 1974 r. *WARSZAWA*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych wyd. 1, Warszawa 1974, http://www.trasbus.com/plan1974s.htm, dostęp: 23.03.2019. 86

Rysunek 44 Fragment planu miasta z 2020 r. *Geoportal360.pl*, Geo Broker n.d., https://geoportal360.pl/map/, dostęp: 4.04.2020. 87

Rysunek 45 Fragment planu Wrocławia z 1865 r. *Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Gabitz, Höfchen, Neudorf, Lehmgruben, Huben, Morgenau, Zedlitz, Scheidnig,* skala 1:10 000, 1865, https://polska-org.pl/798952,foto.html, dostęp: 22.11.2021. 89

Rysunek 46 Fragment planu Wrocławia z 1870 r. *Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Gabitz, Höfchen, Neudorf, Lehmgruben, Huben, Morgenau, Zedlitz, Scheidnig,* skala 1:10 000, 1870, https://polska-org.pl/917782,foto.html?idEntity=554891, dostęp: 22.11.2021. 90

Rysunek 47 Fragment planu miasta z 1807 r. *Plan von der Gegend um Danzig im Anfange des Jahres 1807 entworfen von F. B. Engenhadrt*, bez skali (podziałka na rysunku – skala szacowana), Gdańsk 1807, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755401, dostęp: 11.12.2019. 91

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 48 Fragment mapy z 1901 r. *Karte der Umgegend von Danzig*, skala 1:50 000, Gdańsk 1901, http://www.mapy.eksploracja.pl/viewpage.php?page_id=31, dostęp: 25.03.2020. 91
Rysunek 49 Fragment planu miasta z 1912r. *Plan der Stadt Danzig*, skala 1:15000, Gdańsk 1912, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755413, dostęp: 11.12.2019. 92
Rysunek 50 Fragment planu miasta z 1920r. *Plan der Stadt Danzig*, skala 1:10000, Städtisches Vermessungsamt Verlag A.W. Kafemann G.m.b.H. Danzig, Gdańsk 1920, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755213, dostęp: 11.12.2019. 92
Rysunek 51 Fragment planu miasta z 1940 r. *Plan der Stadt Danzig* skala 1:10000, Städtisches Vermessungsamt Verlag A.W. Kafemann G.m.b.H. Danzig, Gdańsk 1920, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1755213, dostęp: 11.12.2019. 93
Rysunek 52 Fragment mapy z 1978 r. *ГДАНСК (ЛИСТ 1)*, skala 1:10 000, Gdańsk 1978, http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11781662, dostęp: 11.12.2019. 93
Rysunek 53 Fragment planu miasta z 2020 r., *Interaktywny plan Gdańska*, Biuro Informatyki Urzędu Miejskiego w Gdańku, QuaSea Lab, Gdańsk n.d., http://mapa.gdansk.gda.pl/, dostęp: 7.12.2020. 94
Rysunek 54 Schemat pierścieni ograniczeń w Gdańsku 95
Rysunek 55 Schemat pierścieni ograniczeń Twierdzy Warszawa 99
Rysunek 56 Rejony ograniczeń Twierdzy Warszawa. *Zniesienie twierdzy warszawskiej*, „Świat", 1911, t.6, no 44. 100
Rysunek 57
Józef Czajkowski, Władysław Elielski, Tadeusz Stryjeński, Ludwik Wojtyczko, Kazimierz Wyczyński, uzupełnienie do rysunku Planu regulacyjnego wielkiego Krakowa, i nagroda, z zaznaczeniem proponowanej nekropolii w północnym rejonie miasta; *Architekt*, 1910, nr. 6-7-8, s. 91 105
Rysunek 58 Franciszek Mączyński, Tadeusz Niedzielski, Plan Regulacyjny Wielkiego Krakowa, III nagroda, z zaznaczoną lokalizacją nowych cmentarzy; *Architekt*, 1910, nr. 6-7-8, s. 130. 106
Rysunek 59 Cmentarz Grębałów, jeszcze nie rozbudowany, utworzony w 1964 r. na planie miejscowym z 1967 r. - *Plan ogólny Miasta Krakowa 1967*, 1966, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49205, dostęp: 9.01.2022. 107
Rysunek 60 Lokalizacja obecnego cmentarza parafialnego na Bielanach przy Parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z 1998 r. na Planie ogólnym Miasta Krakowa z 1988 r. – tu obszar cmentarza oznaczony jeszcze koło Rolniczego Zakładu Doświadczalnego WSR, na karcie terenu z przeznaczeniem usług nauki (UN), Biuro Rozwoju Krakowa, *Plan ogólny Miasta Krakowa 1988*, Kraków 1988, https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=49207, dostęp: 10.01.2022. 108
Rysunek 61 Lokalizacja obecnego Cmentarza Parafialnego na Bielanach przy Parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy z 1998 r. na Planie ogólnym Miasta Krakowa z 1993 r. – na tym planie obszar dzisiejszego cmentarza wyznaczony był jako: *„Obszar Rolny" z podstawowym przeznaczeniem gruntów pod działalność rolną, ogrodniczą lub sadownictwo oraz stawy*

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

RYBNE – BEZ PRAWA ZABUDOWY. URZĄD MIASTA KRAKOWA, *MIEJSCOWY PLAN OGÓLNY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO MIASTA KRAKOWA*, 1993, HTTPS://WWW.BIP.KRAKOW.PL/?SUB_DOK_ID=92565, DOSTĘP: 14.01.2022. 108

RYSUNEK 62 PLAN REGULACYJNY WARSZAWYZ 1886 R., ŹRÓŁO: RUDNICKI C., *REGULACJA WARSZAWY W OKRESIE WIEKU XIX I POCZĄTKU XX*, „ARCHITEKTURA I BUDOWNICTWO", 1928, S.399–409. 112

RYSUNEK 63 GENERALNY PLAN ZABUDOWY WROCŁAWIA Z 1924 R., ŹRÓDŁO: ZBIORY STOWARZYSZENIA WRATISLAVIAE AMICI: DOLNY ŚLĄSK, ZA KATARZYNĄ GRYNIEWICZ-BALIŃSKĄ *W HISTORYCZNE OGRODY DZIAŁKOWE WROCŁAWIA JAKO ELEMENT PLANOWEGO SYSTEMU ZIELENI MIEJSKIEJ*. 114

RYSUNEK 64 GENERALNY PLAN STREFOWY WROCŁAWIA Z 1949 R., ŹRÓDŁO: MASZTALSKI R., KRYCZKA P., *THE WROCŁAW URBAN PLANNING FROM GENERAL PLANS TO STUDIES ON LAND USE PLANNING,* „TEKA KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH ODDZIAŁ POLSKIEJ AKADEMII NAUK W LUBLINIE", 2018, T.3. 115

RYSUNEK 65 PLAN MIEJSCOWY DOTYCZĄCY OBSZARU PRZYLEGŁEGO DO CMENTARZA ŁOSTOWICKIEGO W GDAŃSKU, ZEZWALAJĄCY NA LOKALIZACJĘ ZABUDOWY MIESZKANIOWEJ WOKÓŁ NEKROPOLII..... 120

RYSUNEK 66 ZDJĘCIE LOTNICZE Z 1947 R., WROCŁAW, WROCŁAW OKOLICE UL. SUDECKIEJ, AL. LIPOWEJ, AL. JAWOROWEJ I UL. ŚLĘŻNEJ, HTTPS://POLSKA-ORG.PL/3657975,FOTO.HTML?IDENTITY=346191, DOSTĘP: 23.03.2022 R. 130

RYSUNEK 67 WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE SATELITARNE, WROCŁAW OKOLICE UL. SUDECKIEJ, AL. LIPOWEJ, AL. JAWOROWEJ I UL. ŚLĘŻNEJ, HTTPS://POLSKA-ORG.PL/3657972,FOTO.HTML, DOSTĘP: 23.03.2022... 131

RYSUNEK 68 LOKALIZACJA CMENTARZA W GORZKIEWKACH - *MAPA TAKTYCZNA POLSKI : PAS 40 : SŁUP 32 : WARSZAWA POŁUDNIE* 134

RYSUNEK 69 DZISIAJ: OBSZAR DAWNEGO STAREGO CMENTARZA ZBAWICIELA / *ALTER FRIEDHOF ST. SALVATOR UND ST. JOHANES.* ŻRÓDŁO: WIDOK 3D Z SERWISU GOOGLE MAPS. HTTPS://WWW.GOOGLE.COM/MAPS/PLACE/PARK+SKOWRONI/@51.0773683,17.0265775,638A,35Y,39.25T/DATA=!3M1!1E3!4M5!3M4!1S0X0:0X2B1AD5A20C1DCD92!8M2!3D51.0803212!4D17.0274375, DOSTĘP: 20.01.2022 139

RYSUNEK 70 PLAN STAREGO CMENTARZA ZBAWICIELA / *ALTER FRIEDHOF ST. SALVATOR UND ST. JOHANES*, 1900 R. (DZISIAJ PÓŁNOCNY FRAGMENT PARKU SKOWRONIEGO WE WROCŁAWIU). ŹRÓDŁO: OKÓLSKA H., BURAK M., *CMENTARZE DAWNEGO WROCŁAWIA*, MUZEUM ARCHITEKTURY WE WROCŁAWIU, WROCŁAW 2007. 139

RYSUNEK 71 HISTORYCZNY PLAN CMENTARZY NA GRABISZYNIE. ŹRÓDŁO: OKÓLSKA H., BURAK M., *CMENTARZE DAWNEGO WROCŁAWIA*, MUZEUM ARCHITEKTURY WE WROCŁAWIU, WROCŁAW 2007. .. 140

RYSUNEK 72 PARK GRABISZYŃSKI WSPÓŁCZEŚNIE. WIDOK 3D Z SERWISU GOOGLE MAPS. HTTPS://WWW.GOOGLE.COM/MAPS/PLACE/PARK+GRABISZY%C5%84SKI/@51.0894623,16.9619982,1033A,35Y,90H,39.15T/DATA=!3M1!1E3!4M12!1M6!3M5!1S0X470FC2507C9D6517:0X2B1AD5A20C1DCD92!2SPARK+SKOWRONI!8M2!3D51.0803212!4D17.0274375!3M4!1S0X470FC1887570E4D1:0XCBC8B65764ED8EF5!8M2!3D51.0878431!4D16.9788331?HL=PL, DOSTĘP: 20.01.2022 141

RYSUNEK 73 ZDJĘCIE LOTNICZE Z OK. 1910 R. – CMENTARZE PRZY WIELKIEJ ALEI, Z ARCHIWUM WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI GDAŃSKIEJ..... 144

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

Rysunek 74 Park w miejscu dawnych cmentarzy, fot. Łukasz Łowiec-Wygoński, 2021 r. 144
Rysunek 75 Nowa część cmentarza Łostowickiego w Gdańsku. Fot. Anna Myślińska 145
Rysunek 76 Park w sąsiedztwie Politechniki Gdańskiej na byłym cmentarzu. Fot. Anna Myślińska 145
Rysunek 77 Schemat organizacji ruchu wokół Cmentarza Łostowickiego w Gdańsku. Źródło: GZDiZ 150

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

SPIS TREŚCI

1 WSTĘP 1

1.1 UZASADNIENIE WYBORU TEMATU PRACY 1
1.2 CELE PRACY 1
1.3 PRZYJĘTE DEFINICJE 2
1.4 STAN BADAŃ 3
1.4.1 PRACE OMAWIAJĄCE SZEROKO TEMATYKĘ SEPULKRALNĄ 3
1.4.2 PUBLIKACJE SKUPIAJĄCE SIĘ NA PRZESTRZENI WEWNĘTRZNEJ CMENTARZY 4
1.4.3 PRACE OMAWIAJĄCE CMENTARZE W MIEŚCIE 7
1.4.4 LITERATURA OMAWIAJĄCA LIKWIDACJĘ CMENTARZY 10
1.4.5 LITERATURA DOTYCZĄCA CMENTARZY W GDAŃSKU, KRAKOWIE, LUBLINIE, WARSZAWIE I WROCŁAWIU 12
1.4.6 PRACE PORUSZAJĄCE INNE TEMATY ZWIĄZANE Z ZAGADNIENIEM NEKROPOLII 20
1.5 PRZEDMIOT I ZAKRES BADAŃ 20
1.6 METODY BADAWCZE 22
1.6.1 LITERATURA 22
1.6.2 ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE 22
1.7 TEZY BADAWCZE 24
1.8 STRUKTURA PRACY 24

2 ZARYS HISTORII CMENTARZY W KRAJACH ZACHODNIEGO CHRZEŚCIJAŃSTWA 26

2.1 ZAKRES INFORMACJI ZAWARTYCH W ROZDZIALE 26
2.2 NAJSTARSZE CMENTARZE 26
2.3 CMENTARZE PO WPROWADZENIU CHRZEŚCIJAŃSTWA 28
2.4 REFORMA CMENTARNICTWA ZAPOCZĄTKOWANA W XVIII W. 31
2.5 WSPÓŁCZESNE CMENTARZE 38

3 HISTORIA LOKALIZACJI CMENTARZY W PRZEBADANYCH MIASTACH 45

3.1 INFORMACJE WSTĘPNE 45
3.2 GDAŃSK 45
3.2.1 HISTORIA GDAŃSKA I JEGO CMENTARZY DO 1816 R. 45
3.2.2 HISTORIA GDAŃSKA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1816-1945 48
3.2.3 HISTORIA GDAŃSKA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ 50

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

3.3 KRAKÓW **51**
3.3.1 HISTORIA KRAKOWA I JEGO CMENTARZY DO 1792 R. 51
3.3.2 HISTORIA KRAKOWA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1792-1945 53
3.3.3 HISTORIA KRAKOWA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ 56
3.4 LUBLIN **57**
3.4.1 HISTORIA LUBLINA I JEGO CMENTARZY DO 1792 R. 57
3.4.2 HISTORIA LUBLINA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1792-1945 58
3.4.3 HISTORIA LUBLINA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ 60
3.5 WARSZAWA **61**
3.5.1 HISTORIA WARSZAWY I JEJ CMENTARZY DO 1795 R. 61
3.5.2 HISTORIA WARSZAWY I JEJ CMENTARZY W LATACH 1795-1945 63
3.5.3 HISTORIA WARSZAWY I JEJ CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ 67
3.6 WROCŁAW **68**
3.6.1 HISTORIA WROCŁAWIA I JEGO CMENTARZY DO 1775 R. 68
3.6.2 HISTORIA WROCŁAWIA I JEGO CMENTARZY W LATACH 1775-1945 69
3.6.3 HISTORIA WROCŁAWIA I JEGO CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ 71

4 ZJAWISKO POWSTAWANIA ZESPOŁÓW CMENTARZY 73

4.1 CZYM SĄ ZESPOŁY CMENTARZY? 73
4.2 PROCES FORMOWANIA ZESPOŁÓW CMENTARZY 78
4.3 WPŁYW PRZEPISÓW PRAWNYCH ZWIĄZANYCH Z OBWAROWANIAMI MIEJSKIMI NA LOKALIZACJĘ CMENTARZY 94
4.3.1 LOKALIZACJA CMENTARZY W OBRĘBIE REJONÓW OGRANICZEŃ TWIERDZY GDAŃSK 94
4.3.2 LOKALIZACJA CMENTARZY W SĄSIEDZTWIE ZABUDOWAŃ TWIERDZY KRAKÓW 97
4.3.3 LOKALIZACJA CMENTARZY W RAMACH ESPLANADY TWIERDZY WARSZAWA 98
4.3.4 LOKALIZACJA CMENTARZY W SĄSIEDZTWIE ZABUDOWAŃ TWIERDZY WROCŁAW 101
4.4 WPŁYW PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO NA TWORZENIE ZESPOŁÓW CMENTARZY 103
4.4.1 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W GDAŃSKU 103
4.4.2 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W KRAKOWIE 104
4.4.3 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W LUBLINIE 109
4.4.4 PLANOWANIE PRZESTRZENNE W WARSZAWIE 110
4.4.5 PLANOWANIE PRZESTRZENNE WE WROCŁAWIU 113
4.4.6 WPŁYW I BRAK WPŁYWU PLANÓW REGULACYJNYCH I PLANÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO NA TWORZENIE ZESPOŁÓW CMENTARZY MIEJSKICH 116
4.5 PRZYCZYNY POWSTAWANIA ZESPOŁÓW CMENTARZY W MIASTACH 117

5 LIKWIDACJA CMENTARZY W MIASTACH 120

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

5.1 TRANSFORMACJE NEKROPOLII 120
5.2 LIKWIDACJA CMENTARZY – ZAKRES ZJAWISKA 123
5.3 PRZYCZYNY LIKWIDACJI CMENTARZY 123
5.3.1 LIKWIDACJA CMENTARZY ZWIĄZANA Z ZAMYKANIEM NEKROPOLII WEWNĄTRZ MURÓW MIEJSKICH 124
5.3.2 LIKWIDACJA CMENTARZY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ 125
5.3.3 LIKWIDACJA CMENTARZY W WYNIKU KOLIZJI Z PLANAMI ZABUDOWY MIASTA 131
5.4 NOWE FUNKCJE NA TERENACH POCMENTARNYCH 135
5.5 CHARAKTERYSTYKA NIEKTÓRYCH PARKÓW POWSTAŁYCH NA TERENACH POCMENTARNYCH 137
5.6 LIKWIDACJA CMENTARZY A EKOSYSTEM MIEJSKI 141
5.6.1 WPŁYW CMENTARZY NA ŚRODOWISKO 141
5.6.2 LIKWIDACJA CMENTARZY W KONTEKŚCIE EKOLOGII 142
5.6.3 PRZEKSZTAŁCENIE TERENÓW POCMENTARNYCH NA OBSZARY O INNEJ FUNKCJI 143

6 WYTYCZNE DLA WYBORU LOKALIZACJI WSPÓŁCZESNYCH CMENTARZY 147

6.1 SPOSOBY ZOSMIESZCZANIA NEKROPOLII W MIASTACH 147
6.1.1 DUŻE STRATEGICZNE NEKROPOLIE ORAZ ZESPOŁY CMENTARZY O WIĘKSZEJ POWIERZCHNI 147
6.1.2 CMENTARZE PARAFIALNE O NIEWIELKIEJ POWIERZCHNI, KTÓRE ZOSTAŁY WŁĄCZONE DO DUŻYCH MIAST W ZWIĄZKU Z POWIĘKSZANIEM SIĘ ICH GRANIC 148
6.1.3 NIEWIELKIE CMENTARZE PARAFIALNE I KOMUNALNE ZAŁOŻONE W XX I XXI W. 148
6.1.4 STARE CMENTARZE, KTÓRE NIE ZOSTAŁY ZLIKWIDOWANE PO REFORMIE CMENTARNICTWA 148
6.2 OCENA LOKALIZACJI CMENTARZY 149
6.2.1 DZIEDZICTWO KULTUROWE 149
6.2.2 UŻYTECZNOŚĆ DLA LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI 150
6.2.3 WZGLĘDY EKOLOGICZNE 151
6.3 WYTYCZNE DLA LOKALIZACJI I WYZNACZANIA OBSZARÓW NOWYCH NEKROPOLII 152

7 WNIOSKI KOŃCOWE 153

7.1 REALIZACJA CELU ROZPRAWY 153
7.2 WERYFIKACJA TEZ ROZPRAWY 154
7.3 DALSZE ZADANIA BADAWCZE 156
7.4 ZAKOŃCZENIE 156
7.5 PODZIĘKOWANIA 158

BIBLIOGRAFIA 159
SPIS ILUSTRACJI 170
SPIS TREŚCI 177

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl

MOST WIEDZY Pobrano z mostwiedzy.pl